

ARAD VÁRMEGYE
ÉS
ARAD SZ. KIR. VÁROS
MONOGRAPHIÁJA.

ARAD VÁRMEGYE ÉS ARAD SZ. KIR. VÁROS ÉS AZ ARADI
KÖLCSEY-EGYESÜLET MONOGRAPHIA-BIZOTTSÁGÁNAK
:: MEGBIZÁSÁBÓL ::

SZERKESZTETTE :
(1905. ÓTA)
DR. SOMOGYI GYULA.

III. KÖTET ELSŐ FELÉNEK II. RÉSZE.

ARAD SZ. KIR. VÁROS
ÉS
ARAD VÁRMEGYE
KÖZSÉGEINEK LEIRÁSA.

IRTA: DR. SOMOGYI GYULA.

ARAD, 1913.
KIADJA A MONOGRAPHIA BIZOTTSÁG.

ARAD VÁRMEGYE
ÉS
ARAD SZAB. KIR. VÁROS
MONOGRAPHIÁJA.

ARAD VÁRMEGYE ÉS ARAD SZAB. KIR. VÁROS ÉS
AZ ARADI KÖLCSEY-EGYESÜLET MONOGRAPHIA-
BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTETTE:
(1905. ÓTA)
DR. SOMOGYI GYULA.

III. KÖTET ELSŐ FELÉNEK II. RÉSZÉ.

ARAD, 1913.
KIADJA A MONOGRAPHIA-BIZOTTSÁG.

ARAD SZAB. KIR. VÁROS
ÉS
ARAD VÁRMEGYE
KÖZSÉGEINEK LEIRÁSA.

IRTA: DR. SOMOGYI GYULA.

III. KÖTET ELSŐ FELÉNEK II. RÉSZE.

KÉT TÉRKÉPPEL.

ARAD, 1913.
KIADJA A MONOGRAPHIA-BIZOTTSÁG.

A monographia-bizottság zárszava.

Aradvármegye és Arad szab. kir. város monographiája ezzel a kötettel befejezést nyert. A mű elkezdésétől befejezéséig közel egy emberöltőnyi idő telt el. Hogy miért ily hosszú idő, azt a III. kötet első felének előszavában a szerkesztő részletesen megírta. Erre a körülményre a mű közreadásakor újból kiterjeszkedni nem kívánunk. A monographia-bizottság, amelynek felügyelete és irányítása mellett ez a terjedelmes munka elkészült, a mű nyilvánosságra hozatala alkalmával még csak egy kötelességet kíván teljesíteni s ez a hála és elismerés adójának leróvása azokkal szemben, akiknek tudása, fáradhatatlan buzgalma és lelkesedése ezt a művet létrehozta és értékké tette. Elsősorban Dr. Márki Sándor, Dr. Lóczy Lajos, Dr. Gaál Jenő, Dr. Simonkai Lajos országos nevű tudósaink és íróink kimagasló egyéniségének és mély tudásának, továbbá Dr. Somogyi Gyula, Dr. Bartucz Lajos, Kollarov Mózes István, Mátyás Jenő és Ipolyi Keller Iván szakavatott tollának köszönhető, hogy ez a munka a rendesnél magasabb niveauun áll és tudományos, majdan történelmi beccsel bír. Ezért nekik köszönetet mondunk a két törvényhatóság jelen nemzedéke nevében.

Ha pedig e munka egykoron a rég elmúlt idők forrásmunkája leszen — a történelem szemüvegén át néző utókor bizonyára nagyra fogja értékelni a megírásnál közreműködött neves tudósok és írók jeles munkáját.

De különösen meg kell emlékeznünk Dr. Somogyi Gyuláról, a monographia jelenlegi szerkesztőjéről, aki az elejtett fonalat 1905-ben újból felvette és fáradságot nem ismerő lankadatlan, szorgalmával, rajongó lelkesedésével és sokirányú tudásával lehetővé tette, hogy a félbe-maradt mű tető alá kerüljön.

A többi közreműködőről a III. kötet első felének előszava már megemlékezett.

Végül még egy szót az Olvasóhoz! E munka tudományos mű, de egyúttal népszerű olvasmány is. Célja a múlt felidézése és feltárása a jelen kor nemzedéke előtt, továbbá az oly gyorsan tovarohanó és napról-napra átalakuló jelen részletes megismertetése és megőrzése az utókor számára.

*A két törvényhatóság és a Kölcsey-egyesület erkölcsi és anyagi
tőkebefektetése busás kamatokat hoz, ha e célt eléri, ha a mű elterjed,
olvasójánál a kívánt megértésre talál, s ha abból az olvasó a hazafias
irányú kulturmunkában való közreműködésre és haladásra buzditást
és erőt merít.*

Úgy legyen!

Arad, 1913. év január havában.

Aradvármegye és Arad szab. kir. város monographia-bizottsága:

Urbán Iván,

*főispán,
bizottsági-elnök.*

ELŐSZÓ.

A monographia-bizottság áldozatkészsége lehetővé tette, hogy az eredeti megyei és városi monographia tervét ezzel a félkötettel, t. i. *Arad városának és a megye összes községeinek* leírásával egészíthessem ki. Úgy láttam, hogy az a nagy mű, mely a megye geológiai, természetrajzi (fauna, flóra), közgazdasági s ethnographiai leírását és két nagy kötetben *történetét* nyújtja, csonka és befejezetlen maradna, ha a város és megyei községek leírását elhagynók. Az átalakulás és idő gyors rohamában a még teljesen el nem pusztult hagyományokat az utókor számára megőrizni nem henye dolog. Ez a rész tehát első sorban Arad városának, azután a megye összes községeinek leírását tartalmazza. Egy nagyvárosi jelleggel bíró emporium, minő Arad, szigorubb értelemben vett *ethnographikus* vizsgálódásnak épen nem hálás tárgya; mindazonáltal még e leírásban is, amennyire csak tehettem, az *ethnographiai* szempontot iparkodtam érvényesíteni. A községek leírásánál lehetőleg mindent összegyűjtöttem, ami csak tudományos értékkel bír: szájhagyományt, neveket és elnevezéseket, esetleges történeti hagyományokat, népszokást, stb., így ez a mű ethnographiai tekintetben mintegy kiegészíti az első rész általános adatait. Forrásaim voltak az Aradra és Arad megyére vonatkozó történeti művek és pedig *Márki Sándor*, *Czucz*, *Fábián Gábor*, *Parecz István* munkái. Főleg felhasználtam Fábián Gábor *kéziratban* levő művét: *Arad Vármegye leírása historiai, geographiai és statistikai tekintetben*, 1835., amelyet Márki Sándor nagylelkűen a Kölcsey-Egyesületnek ajándékozott. Kiválóan használhattam, mint nagyon értékes forrásművet Márki Sándor *Arad vármegye helységnévtára* című három vaskos kötetű *anyaggyűjteményét*, melyet a kitűnő tudósnek történelmileg feldolgozni nem volt érkezése. Ezt a nagyon becses gyűjteményt az állam szerezte meg a Kölcsey-Egyesület részére. Használtam továbbá Pesty Frigyes Arad megyére vonatkozó 1857-iki gyűjtését. Végül magam is tüzetes kérdő-ívek útján két ízben közvetlenül gyűjtöttem az adatokat. E részben nagy készséggel támogatott a vármegyei hatóság, kiváltképen *Schill József* főjegyző úr. Sok lappangó kézirat és kisebb füzet (Lejtényi: Aradi Kalauz, és mások) nagyon becses adatokat jut-

tatott birtokomba. Különösen gazdag anyagot nyújtott azonban az *aradi sajtó*. A lekicsinyelt *vidéki sajtó*! Ki sejtene, hogy a vidéki lap mily üdvös szolgálatot tesz, a maga szűk körében, a komoly tudományosságna, mily hasznos ammanuensise a buvárkodónak! Hálámat itt rovom le az *aradi lapok szerkesztősegeinek* azért, hogy mindenkor mindenben támogattak, rendelkezésemre bocsátva kiadványaik és lapjaik teljes gyűjteményét. Arad városa leírásánál *Pécsi Ödön* dr. tanár úr (történeti visszatekintés), *Costa János* tanár úr, városi közigazgatás, értelmiség, stb.) *Tolnai János* dr. (színház és színészet), dr. *Schmidt János* (turista egyesület) voltak szivesek adatokat rendelkezésemre bocsátani, melyeket nagyrészt szószerint használtam fel. Borosjenő leírásánál dr. *Sorbán Kornél* róm. kath plébános úr értékes kéziratai nagy szolgálatoakat tettek nekem.

E helyen mondok mindnyájuknak köszönetet.

Ezektől a részekről eltekintve, Arad városa és Arad megye közsegeinek leírása teljesen az én munkám. Egy ember munkája, ami másutt több ember vállvetett munkája szokott lenni. Így a felfogás egységesebb. Megnyugvásom, hogy feladatomban lelkiismeretesen jártam el. Ha hiány és fogyatékosság jelentkezik, szolgáljon mentségemül, hogy: *ultra posse nemo tenetur*.

Arad, 1913. április utóján.

Dr. Somogyi Gyula,
szerkesztő.

Tartalom.

Lap

I. Arad városának leírása. Irta: Somogyi Gyula dr.	
Arad városának multja	1— 16
Arad fejlődése 1895—1910.	
Arad népessége	16— 20
Arad közigazgatása	20— 22
Hivatalok, intézmények, értelmiség	23— 37
Színház és színészet	37— 40
A sajtó, irodalom, írók és szónokok	40— 47
A Kölcsey-Egyesület, egyesületek, kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági intézmények	47— 53
Városi élet.	
Törvényhatósági bizottság. — Az aradi társadalom	53— 71
Arad képe	71— 96
II. Arad vármegye községeinek leírása. Irta: Somogyi Gyula dr.	97—246

**ARAD VÁROSÁNAK
LEIRÁSA.**

Arad városának multja.

Arad városának eredetét homály fedi. Nevét, szintúgy mint a vármegye, egyik hasonló nevű vezértől nyerhette. A vármegye megalakítása és a város keletkezése közt aligha volt nagyobb időköz.

Történeti bizonyosságnak vehető, hogy az aradi főesperesség Szent István és Szent Gellért korában létesült. A megyegyűléseket az egész középkoron által Aradon tartották, annak is van nyoma, hogy más megyék itt gyűléseztek. Hiressé vált a számos krónikástól emlegetett 1136-iki gyűlés II. Béla idején. Ugyancsak tudjuk, hogy ez a király alapította 1135-ben az aradi prépostságot.

Az aradi prépostság és Arad városa, Márki szerint, a mai helyén épült.¹⁾ A glogováci templomromok a bizerei apátság romjai lehetnek.

Amit az Árpádok idejéből Arad városáról még tudunk, nem egyéb, mint ami az egyházi élet körébe tartozik. Tudomásunk van, hogy a prépostság templomát II. Endre királyunk második neje, Jolánta, építette. A templomot 1224. november 24-én szentelték fel. A királyi hatalom ez idő után nem egyszer gyarapította és látta el kedvezményekkel az aradi prépostságot. Évenként 2000 darab kőst biztosítottak számára. E gyarapodást azonban sorvasztotta egyes főurak erőszakos fellépése és birtokfoglalása. Miklós gróf, a Kisfaludyak őse, a Csákiak, a Csanád-nemzetség el-eltulajdonítottak maguknak az aradi vár birtokából.

A tatárjárás magát Arad-várát kevésbé sújtotta. A környéken száguldoztak a tatárok, de az aradi várőrség visszavetette portyázó csapataikat. A tatárjárás után Arad vára hanyatlóban van. A várművek elpusztultak; Dózsa György hadai is ronthatnak rajtuk. Hadművelési szempontból Aradnak a XIV—XV. században jelentősége nincsen. Azzal azonban nincs az mondva, hogy a város, mint olyan, ne szerepelt volna. Gyakran gyűléseztek benne a szomszéd vármegyék, így pl.: maga Hunyadi János is megfordult Aradon (1445. jun. 15.). 1405-ben részleges országgyűlés volt itt. Középponti szerepét igazolja, hogy a vármegye, főesperesség, prépostság és káptalan székhelye volt. Együttal

¹⁾ Márki I. 176. l.

kereskedelmi gócpont is volt, mert piacairól, vásáraitól van emlékezés. A só-szállításnak egyik középpontja volt.

Milyen lehetett a képe? Bajos megfesteni. Részekül, vagyis legközvetlenebb tőzsomszédságbeli falvakként vannak említve: *Vomuk*, a mostani Sarkad városrész helyén, *Hek* (ismeretlen helyen), *Séy* (mai Séga), *Gsemperlaka* (Buzsák) és *Abád* (ismeretlen helyen).

A vár középpontjában állott a prépostság és a káptalan épülete. A vár főutcája, mely a *Közép-utca* volt, Mikalaka irányába vezetett ki.

Az elhanyaglott várhelyet, tehát a nyílt várost a törökök (Kászon bég) 1550-ben feldúlták; sokat leöltek, a várost felgyújtották. Négy évvel (1554.) utóbb azonban ugyancsak Kászon bég új erődöt épít a templom körül s ezzel újra kezdődik Arad várhelyként való szereplése.

A törökök 1552-ben szállották meg Arad városát és a következő években falakkal vették körül a prépostság templomát; sőt várakat és egyéb erődítményeket is építettek. Így Arad lett a szandsák székhelye. Mindazonáltal nagyobb jelentőséggel a város nem bírt; sem közigazgatási, sem sztratégiai szempontból. Hisz az őrség nagyon csekély számú volt, ami viszont a lakósság és házak csekély számára enged következtetni. Nem is maradt Arad sokáig török kézben. Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem vezére, Borbély György, aki páratlan sikerrel harcolt a török ellen, 1595-ben visszavette Lippát és ugyanazon évben Aradot még más 12 várral együtt. A török (a temesvári basa) meglepetéssel akarta Aradot visszafoglalni, de Borbély György, lippai kapitány, véresen verte vissza. Borbélynak Edélybe való visszatérte után a hamisan vádolt, de rehabilitált Szelestey János kapta meg az aradi várkapitányságot. Szelestey az aradi várat csaknem romokban vette át és nagyon sokat tett, hogy védhető állapotba juttassa. Sáncokat hányatott fel, bástyákat emelt. De ez mind nem használt. 1598-ban a Csanád felől előnyomuló török bevette a majdnem üres várost, melyet Szelestey katonáival elhagyott. Ez időben az aradi káptalan okiratait Gyulafehérvárra vitette és ott pusztultak el.

Bocskay idején magyar őrséget tettek Arad várába. Arad romokban hevert, amikor Rákóczy Zsigmond fejedelem 1607-ben 160 meg-nemesített lippai rácnak adta oda.

Bethlen Gábor tudvalevőleg Lippa várát, régi ígéretének megfelelőleg, a töröknek akarta átlatadni. Arad városának őrsége, félve Bethlen eme tervétől és szándékától Aradra nézve is, nyílt lázadásban tört ki. Az erdélyi országgyűlés elhatározta, hogy Lippát átadják a töröknek; az aradi lázadást pedig el kell nyomni. Ez meg is történt.

Mikor Bethlen tényleg átadta Lippát a töröknek, levervén a lippaiak lázadását, Aradot is átadta a temesvári béglerbégnak, Mehmed basának, aki egy alkalommal rágyújtotta Aradot egy oda Erdélyből betört lator hadra (1619).

Ferdinand visszakövetelte Aradot a töröktől, de eredménytelenül (1623).

Fordul a sors. Arad felszabadítója II. Rákóczy György (1658). A török őrség elhagyta, II. Rákóczy György felgyújtotta a várat. A törököt Paulis mellett megverték.

Utóbb II. Rákóczy György a török ellen résen állván, még jobban elpusztította és feldúlta Aradot. (1658. jul.) A török mégis fenntartotta a várat.

Thököli elfogatása (1658. okt. 8.) nagy kedvetlenséget okozott a kurucok között. Sokan átpártoltak, köztük Petneházy Dávid, ki Caraffával egyességre lépett s német-magyar hadakkal támadta meg Aradot. Éppen akkor a sophiai pasa segéd lovashadat vezetett be a várba, melyben pusztán 500 janicsár képezte az őrseget. A lovashad nyomában a magyar-német had is betör a várba, megvette és nagy vérontást vitt végbe a törökök közt. (1685. dec. 10.) A kereszténység vesztesége jelentéktelen volt. A várbeli rácok a betörés idején a magyarokhoz pártoltak. Nagy volt az öldöklés és gazdag préda jutott a zsákmányoló magyar-német hadnak, mely néhány nap mulva tovább haladt, magára hagyva Aradot és felégetvén hidjait és palánkjait. A török kísérletet tesz a hidak és palánkok felépítésére, de már alig fejezhette be, mert már javában megindult az országot felszabadító nagy véres háború.

Aradon most történik az első telepítés, Báthory Gábor idején, 1607-ben 160 rác vitéz családja telepíttetik be, mely családok nemesi címert kaptak.

Nagyobb mérvű rác-telepítés történt a megye és város területén 1690-után, amikor Csernovits Arzén pátriarcha vezetése alatt mintegy 36000 rác család jött be Magyarországra; ez a telepítés 1697-ben még rendszeresebben folyt. Következett ez időponttól kezdve a feldult Aradvár telepítése és a rác határőrvidéki szervezet felállítása. Savoyai Jenő maga személyesen intézkedett a vár építése körül, s az építkezések, sáncok, bástyák középületek emelésénél a felügyelet 1698. és 1701. között Haruckern János Györgyre lőn bízva.

Még folytak a rác határőrségi szervezés munkálatai, amikor Arad 1702-ben városi jelleget nyer. Szervezték magistrátusát, készítettek számára pecsétet; megengedték, hogy városházát, vendégfogadót, őrházat, téglá- és mészégetőt létesíthessen, kapott vásári (Péter és Pál és Dömötör napján) és heti piaci jogot.

A városházát el is kezdték építeni; építettek egy német és egy magyar városházát. A városháza bővítését 1764-ben határozták el.

1703. körül Herdegen János praefectus vezetősége alá került Arad. A város fejlődését ez az értelmes tisztviselő meglehetősen előbbre vitte. Kedvezett az iparosok és kereskedők betelepedésének,

segédkezet nyújtott a Németvárosban, a minorita-templom, a Rácvárosban a szerb templomnak létesítéséhez.

Időközben kitört Rákóczi szabadságharca. Ennek mozgalmassága és változatos eseményei nagyban megviselték Aradot is. A rácok ugyanis császáriak voltak. Rákóczi vezére, Károlyi Sándor 1707-ben megtámadta és részben felgyújtotta a várost, de be nem vette. 1708-ban a kurucok három ízben gyújtották fel a várost. A rácok vezére Tököli volt, kit a kurucok egy ízben el is fogtak. A Rákóczi-korszak tehát Arad pusztulásának és nehéz kiépülésének időszaka volt.

A Peró-lázadás 1735. jelentékenyebb mozzanatai szintén Aradhoz fűződnek, de magát a várost és ennek sorsát ez a mozgalom kevésbé érdekelte. Következése az volt, hogy a rác határőrség irányában megrendült a bizalom, ami utóbb megszüntetésére és a vármegyei hatóság restaurációjára vezetett. Nagyon sújtotta a várost az 1837—39-iki török háború idején és után dühöngött pestis, mely három ízben tört ki 1738—39- és 40-ben. Sűrűn szedte áldozatait. E szomorú esemény emlékeztetere állították fel 1746-ban a Szentháromságszobrot, melyet 1882-ben lebontottak, hogy helyébe Róna József alkotását állítsák fel.

A városi tanács és a katonai hatóság közt ez időtájt nemesi surlódások támadtak. A katonai parancsnokság ugyanis beleszólást kívánt magának a büntető és polgári igazságszolgáltatásba. Szállásokat létesített polgárok telkein, stb. efféle sérelmek. Mindezeket a helytartó-tanács közbeléptével megszüntették. 1747-ben a Rácvárost Araddal egyesítették és a város szervezetet kapott, melyben kimondották, hogy magyar vagy német hivatalnokai után felváltva rác tisztviselők legyenek. A polgárok egyenjogúsága, nemzetiségére való tekintet nélkül, meg lőn állapítva. A városhoz tartozó birtokrészek tulajdonjoga szintén tisztázva lett.

A vár felépítése után szóba jött, hogy azokat az épületeket, melyek lőtávolságba esnek, le kell rombolni, ami a városra nézve nagy kárt jelentett. A katonai hatóság és az udvar eme lelketlen követelése a városnak Zimándra való áttelepítése gondolatát hozta felszínre.¹⁾

1768-ban megjelent II. József kíséretével Aradon. Megtekintette a Harsch Ferdinánd tervei szerint történt várépítkezéseket. Sok hibát talált a tervben és kivitelben.

E látogatása után sok baja támadt a városnak, mert legjobb jövedelmét képező regaléit a kincstár másnak adta bérbe. Csak nehezen lehetett bécsi deputációval megorvosolni.

1771-ben nagy árvíz borította el a várost. A kár nagy volt. Ujra szóba került ekkor a város áthelyezése, ami azonban abbanmaradt.

¹⁾ Márki I. 398. l.

1773-ban újra meglátogatta II. József Aradot. Hivatkozással a sok zaklatásra, melynek a lakossága ki volt téve, kérte, hogy vétessék fel Arad a szab. kir. városok sorába. E kérelemnek következése lőn, hogy

Arad 1752-ben.

Mária Terézia 1774. őszén felmentette a várost a földesuraság alól. A város helyzete azonban még mindig sanyarú. Építkezni nem volt szabad. Megtörtént, hogy a tilalom ellenére épült házakat le kellett rom-

bolni. Megint szóba jött a zimándi áttelepítés. Vége lett e kísértésnek, mikor II. József 1781-ben egyenesen megsemmisítette az áttelepítési bizottság munkálatait, kimondva, hogy áttelepítésről többé ne legyen szó.

1783-ban teljesen kiépült a vár, a polgároknak pedig a szabad építkezés véglegesen megengedett. Ugyanezen évben a császár személyesen járt itt. Arad ekkor három részből állott: a magyar városból, német városból és a várból. Kereskedelme élénken folyt, iparosainak száma tekintélyes.

A Hora-Kloska lázadás (1784.) rettegésben tartotta Arad lakosságát, de különösebb baj nem érte a várost. 1784. dec. 28. fogták el Horát és Kloskát. 1785. lefejezték Bécs Petru lázadó rablógyilkost két társával együtt.

Az 1788-iki török háború idején Aradon több ezer sebesült lőn elhelyezve. Egyébként Aradnak sok élelemcikkkel kell vala adóznia. A háború után tűz és ragály pusztította a várost. Az első humanitárius intézmények ekkor keletkeztek: szegényekháza, kórház, koldus- és szegényügy rendezése. Az utcákat rendezték a tűzbiztonság szempontjából, az iskolalátogatás kötelezővé lett.

A francia háborúk idején (1798—1815.) Aradnak bőven kijutott a toborzásból, beszállásolásból. 1807-ben Aradra jött Károly főherceg, a híres fővezér, és maga I. Ferenc király is megtekintette a várat és várost. A szabad királyi városok közé való iktatása is közeledett. Az 1807—08-ban fizette le a város ama jogért nagy váltságdíját, t. i. 200,000 forintot, később még ezenkívül is nagyobb összeget kellett fizetnie.

1812-ben újra veszély fenyegette Arad létét. A kormány betiltotta az építkezést és le akarta bontani a várost, a lakosságot pedig máshová telepíteni. A megye és város azonban a tilalmat semmibe sem vette. Királyi biztosul gróf Rhédey Lajos szerepelt ez ügyben. Egy vegyes bizottság hosszú tanácskozása után valószínűnek tetszett, hogy a város áthelyezésére nem kerül a sor. 1815-ben letették a megyeház alapköveit. 1816-ban Esterházy Ferdinánd főherceg főhadparancsnok újra kívánta a város némely részének, (főleg a belváros egy részének, Sarkadnak és Pernyávnak) lebontását. Megint Rhédey küldetett ki kir. biztosul ez ügyben. A katonaság végül (1818.) megelégtelte a Maros jobb partján 4—500 méter szélességű térnek üresenhagyását.

Arad lakósainak száma ekkor 15,000 volt. Nevezetessége a dohánygyárakból, gimnáziumból és román pedagógiából állott. Ekkor kezdtek kövezni és a pocsolyákat feltölteni. Megalakult a jövő társaság a szegények gyámolítására.¹⁾

¹⁾ Márki, II. 576, I.

Azonközben sűrű deputációk egyre sürgették a város felszabadítását. 1834. ápr. 12-én kelt a levél, mely Aradot a szabad királyi városok jogával ruházta fel. A váltságdíj végösszeg 336,096 frt és 40 kr. volt. (1591). Ezen időn túl Arad is kap az országgyűlésre királyi meghívót. Más földesúrtól a város nem függ. A polgárok közadózása ki van mondva. 1834. aug. 17. hirdették ki a szabadsalom levelet. Az egyházak, a város, mind megünnepelték a nagy eseményt. A közörömet a megye állásfoglalása zavarta meg, azzal a határozatával, hogy nem bocsátja ki törvényhatósága alól a várost.

A város ünnepi beigtatása aug. 21-ik volt. Orczy Lőrinc báró vitte végbe mint kir. biztos.¹⁾

Arad képe 1830—40. A részlet a mai Szabadság-tért s a vele egy vonalba eső Andrássy-tért mutatja. Balról az egyemeletes ház a városháza. A festmény, melynek ez fotografikus másolata, Arad városa régi vas pénzesládája zárófedelének belső lapján van, festője ismeretlen.

Elrendezést nyervén a katonai terhek elosztása és egyéb függő ügyek a város és megye közt, a város aug. 25-én (1834.) tisztujítást tartott.

Polgármester lett Heim Domokos, főbíró Mihajlovics Lázár. Szervezték a tanácsot, a tisztviselők letették az esküt a kir. biztos kezébe.

A megye tiltakozása az országgyűlés elé is vitetett mint kérelem, de eredménytelenül. V. Ferdinánd 1835. ápr. 12-én erősítette meg Arad kiváltságait.

Ezzel befejezést nyert a nagy küzdelem.

¹⁾ Az ünnepi bevonulást megörökítette egy egykorú festmény, melyet Priegl István dr. ajándékozott legújabbban a városnak.

Mikor Arad városa önállóságát, függetlenségét s önrendelkezési jogát ekképen kívánta, maga a város sem teszi többé az ősállapot szomorú benyomását. Egy félszázad óta a város folyton nőtt, csinosodott és népesedett. A Marosnak itt-ott utcákon keresztül vonult szakadécai és az ezekből néhol, még a piacon is, tónyi nagyságra gyűlt állóvizek, melyeken, mint a hagyományok emlegették, lovakat usztatni, sőt a házak kapujából vadrucákat is lövöldözni lehetett, lecsapoltattak és eltöltettek s helyeiket majd kövezett utcák s emeletes épületek foglalták el. A város hajdani szemetes ábrázatának, mellyel egy széltejben ismert vers:

O Arad, Arad luridum,
Nec civitas, nec oppidum,
Quas perfers, vexas hominum,
Sicut pessimus omnium:

(Oh, szennyos Arad, Arad! Sem község, sem város. Gyötrője azoknak, kik benned élnek, mint mindenek közt a legrosszabb.)

oly hirhedtté tette, már semmi nyoma nincsen; az utcák és házak mind a belső, mind a külső városban tiszták és csinosak; a főutca pedig, mely egyszersmind piac is, szélességét s hosszan elnyúló szép ház-sorait tekintve, nagyobb városnak is díszre lehetne. Vannak szép magánházai, a középítmények és épületek közül kiemelkedik a vármegye háza, a megyei nagy kórház, a Maros túlsóoldalán álló *vár*. Van már a városnak ez időtájt *játékszíne*, melyben vándortársaságok mulattatják időnként a közönséget. Impozánsan emelkedett ki a zsinagóga (mai helyén) Sétahelyül a város *erdeje* szolgált, ebben volt a *lövész-épület* s a *fürdőház* (lerombolták). Az egész város 2396 egyezerhatszáz négyszögöles holdnyi területen feküdt. Gájjal együtt a lakosság száma 20.000-re ment fel; vegyes ajku: magyar, német rác és oláh. Jellemző a polgárság életére nézve, hogy a polgárok maguk között fegyveres polgárőrséget szerveztek. Három ilyen fegyveres csapat volt: a magyar — 82, német — 95, rác és oláh 108 főből álló.

Ez a polgári katonaság 1796-ban szerveztetett s a napoleoni háborúk idején többféle szolgálatot végezett. A németek maguk között 1808-ban meghasonlottak; egyik részük pattantyús (tüzér) osztagot akart képezni, ami meg is történt, a másik rész különváltan *vadászosztályt* formált. A pattantyúsok száma 60 főre rúgott, egy hadnagy vezette őket, kinek tiszti rangját a rendes katonaság is elismerte. Tisztelkedéseknél, a várbeli ágyúk körül gyakran szerepeltek e polgári pattantyúsok. Érdemüket még az Arad részére kiadott királyi szabadságlevél is elismerte.

A sok-felekezetűség Aradon már ekkor is megvolt. Legtöbben voltak a görög keletiek és római katolikusok, csekély számúak a reformátusok. Viszonylag népes volt a zsidó felekezet is. Kulturintézmények

voltak ekkor: egy katolikus gimnázium, egy orthodox praeparandia és theológiai fakultás, két elemi iskola és ezekhez csatoltan egy iparosiskola, egy rajziskola fiúk és leányok részére, egy zene-konzervatórium, egy leányiskola, melyben „írás, olvasás, földleírás, biblia és magyar történelem“ kívül, minden vallásbeli leánygyermek *asszonyi munkákat is tanulnak*.

Jellemző, hogy a zsidó iskolában egyéb tanulmányok mellett a magyar nyelvet is tanították, még pedig „*nagy szorgalommal és szép előmenetellel*.“ Arad kereskedelmi élete is nagyon élénk volt. Az aradi vásárok és heti piacok a legnépesebb közül valók. Az ipar is nagy hírű volt. Különösen dicsérték messze földön az aradi molnárokat illetőleg az aradi *munt-lisztet*. A nagyszámú iparosság a közönségesebb iparágakat üzte, de voltak azonkívül aranyművesek, festők, kárpítosok, zongorakészítő, két könyvnyomtató, két könyvkereskedő. A város *falusi* lakossága, Gáj népe földmiveléssel és fuvarozással foglalkozott.¹⁾

Ez idő után Arad a maga erejére van utalva. A polgárság akarat ereje és szellemi képessége alapozza meg kifejlődését. Egy intézmény a másik után létesül.

1835-ben az első tűzoltó egylet, 1836-ban az első zsidó reáliskola, 1838-ban létesül a gyorskocsi-járat, mely Pesttel szorosabb kapcsolatba hozza, 1840. körül kapott váltótörvényt. 1840-ben létesül az Aradi Első Takarékpénztár, 1837-ben az első hirlap: Arader Kundschaftsblatt. 1845-ben a gazdasági egyesület. 1841-ben épült a Fehér Kereszt vendégház.

1844-ben február 14—19-g volt a szörnyű árvíz. A város nagyobb részét mintegy 4—5 méter magasságban borította el. Csak mikor a megrekedt jégtorlaszt sikerült ágyúval szétrobbantani, akkor apadt le hirtelen. A segélyakció hősi, de hiányos volt. A kár félmillióra rugott, Zsigmondháza 54 ezer koronára. A nyomor enyhítésére gyűjtés folyt ország-szerte. Ekkor adták ki az Aradi Vészlapokat, szerk. Császár Ferenc.

A jótékony-ságnak is voltak már ekkor szervei: az ur-i nőegylet, alapította Bohus Jánosné Szögyényi Antónia (1840.) és a *polgári nőegylet* (1841).

A vész után a város sokkal szebben, rendezettebben épült fel. Dicsérik a régi utazók élénk forgalmát, rendes kövezetét. A színészet itt kellemes otthonra lelt (Hetényi). A nádor halálát (1847.) a város három hónapig gyászolta.

Még ugyanazon év szeptemberében (1848.) a város István főherceget nagy pompával fogadta.

¹⁾ Ez adatok Fábián Gábor kéziratban maradt művéből (Arad vármegye leírása, II. r. 1835.) vannak véve.

1848—1849.

A pesti március 15-iki események híre Aradra is hamar eljutott. Beláthatatlan néptömeg hullámozott örömujongással az utcákon, lelkesen ünnepelték az eszmék diadalát. Az események gyorsan követték egymást.

Április 11-én a belügyminiszter Bohus Jánost Aradmegye főispánjává nevezte ki; április 26-án választja meg Arad tisztkarát. Április 30-án felesküszik a Salbek Jakab főparancsnoksága alatt álló nemzetőrség. Örömrivalgással fogadták Török Gábort új polgármesterül.

A zavartalan öröm nem sokáig tartott, felhők tornyosulnak az ország déli részén. Eközben a megnyitandó országgyűlésre Aradvárosa június 17-én Salbek Györgyöt választja képviselőül.

Szerbek, rácok, oláhok, felbújtogatva, nyílt lázadásban törnek ki. A fenyegetett vidékekre az aradi nemzetőrök is elvonulnak, hősiességek Berchtold báró tábornagy nem győzi dicsérni, a hadügyminiszter személyesen tűzi mellükre az ezüst hadiérmet.

Azonban a katonaság és a polgári hatalom között csakhamar elmentétek élesedtek ki. Szeptember 10-én Berger János altábornagy, aradi várparancsnok, megtagadta a lázadók ellen kért két ágyú kiadását, felmenti a nemzetőröket a várban való szolgálat alól; a Mikalakára nyíló várkaput eltorlaszoltatja, az aradi kapu hídját felvonatja és a vár körül levő nyárfákat kivágatja. Október 3-án Berger, ígérete ellenére, az átvonuló Blomberg ezredéből háromszáz gyalogost bevezényelt a várba s a dsidásokat Uj-Aradon szállásolta el.

Október 5-én a várparancsnok megküldte a király október 3-iki manifestumát és másnap reggel 10 órára nyilatkozatot kívánt, a királynak engedelmeskedik-e a város, vagy a pesti kormánynak? Egyúttal követelte, hogy a nemzetőrök tegyék le fegyvereiket, az önkénteseket távolítsák el a városból; ő maga pedig a vár fokára kitűzte a fekete-sárga lobogót. A város azt felelte Bergernek, hogy vérét is ontja a királyért s engedelmeskedik neki, ha felelős miniszter ellenjegyzése mellett adja ki parancsait.

Október 6-án Berger ismételve felszólítja a várost, hogy a város utasítsa ki a területén levő honvédeket s a városban levő 6 ágyút szolgáltassa be. A város kijelentette, hogy a várparancsnok nem avatkozhatik az ő belső ügyeibe. Erre Berger október 7-én délben a várost lövetni kezdte. A golyók sok kárt tettek a házakban és egy nemzetőrt megöltek. Október 9-én Berger ismét lövette a várost, közben a dsidások elfogják a Temesvárról visszatérő polgármestert, Török Gábort, és a várba kísérik.

Öt napra rá a nála levő 10,000 forint és a szerbek között bujto-

gató három fogoly dsidástiszt kiadása ellenében Berger a polgármestert szabadon bocsátja.

A várparancsnok Aradot rövidebb-hosszabb időközökben bombáztatja. Október 21-én arról értesült, hogy a magyarok Máriássy vezérlete alatt Ujaradról a dsidásokat kiverték, erre október 22-én és 23-án hevesen lövette a várost. Egy ágyúgolyó Gallinyi Pál gyógyszerészt és hét éves fiát, Győzöt, halálosan találja, épen mikor a nyaralóban gyengélkedő nejéhez, báró Prónay Terézhez igyekeztek kocsin. Ezernyi nép igaz részvéttel kísérte az áldozatokat a sírkertbe. Október végén a város apraja-nagyja, kor- és rangkülönbség nélkül ásókkal, kapákkal, csákányokkal védősáncot épít a Maros parton; úrinők és egyszerű asszonyok kosarakkal vonulnak a kijelölt helyre, míg a védősánc elkészül.

November 4-én Berger öt sáncribot átküld a hidon, hogy gyujtsák fel az ott levő ezerötszáz öl tűzifát és a kaszárnnyát. Erre az aradiak, Bergernek a támadást megnehezíteni akarván, felgyújtják a Maroson átvezető fahidat. Berger ismét löveti a várost.

Arad vidékén állandó harc folyik nemzetőrök, oláh és szerb felkelők és a dsidások között. Berger november hóban ismét bombáztatja több ízben a várost.

Máriássy a december 3-áról 4-re viradó éjjel rohammal kívánta bevenni Arad városát, miután Aradra érkezett egy lengyel légió tíz ágyúval. A vállalat azonban nem sikerült. Erre új bombázás következett.

December 13-án a császáriak a felkelőkkel kiszorítják a magyarokat Uj-Aradról, Kún József aradi tüzér hőiesen fedezi a visszavonulókat.

Berger 101 ágyúlövessel üdvözli I. Ferenc József trónralépését. A százegy ágyúlövés nagy kárt tett a városban. Nagyon sokan menekültek Aradról.

December 16-án megérkezik Vetter Antal tábornok, felülvizsgálja az ostromműveleteket és december 17-én megbizsa Gaál Miklós ezredet az ostrommal, Kossuth pedig december 18-án Boczkó Dánielt az aradmegyei mozgó nemzetőrség szervezésével. Gaál ostrom alá vette a várat, melynek ágyúit elhallgattatta.

Eközben hírek jöttek a kormány és az országgyűlés meneküléséről, a vesztett csatákról, így a remény, Arad várát elfoglalni, napról napra csökken.

1849. január havában csend áll be; a vár sáncai megtelnek vízzel, a jégzajlás akadályozza a vár ostromlását. Az aradi tanács elhatározza, hogy a várőrséget kiéheztetéssel kényszeríti a vár feladására.

A vár szorult helyzetéről értesültek a császáriak. Február elején híre jön, hogy Leiningen és Rukavina császári ezredek nagyszámú szerb fölkelővel Temesvárról Arad felé tartanak. A temesvári sereg február

7-én este ellentállás nélkül elfoglalja Uj-Aradot, s a várat az ostromzár alól felszabadítja.

Február 8-án reggel elkecseregett harc kezdődik, Berger a várból löveti a várost, a császáriak és fölkelők túlnyomó erővel támadnak Uj-Arad felől a honvédekre. A város lakossága menekül, a vagyonosok ágyneművel megrakott kocsin menekülnek Pécskára és Simándra, a szegényebbek a hátukon batyúkkal és siránkozó gyermekeikkel a gyoroki hegyek felé sietnek.

A honvédek vitézül harcolnak. Dél előtt 11 órakor az ellenség ágyúi felrobbantják a honvédek háta mögött lévő puskaporos kocsik egy részét, erre a honvédek, azt vélve, hogy az ellenség hátba támadja meg őket, heves küzdelem közepette meghátrálnak s az ellenség betör a városba. A janicsárok csakhamar rabolni és gyilkolni kezdenek. Rosenberg Károly izraelita hitközségi jegyzőt Tököly-téri lakásán, feleségét, menyasszony leányát és kis leányát kegyetlenül legyilkolják, a lakást kirabolják; egy gazdag magyar molnárt és családját megölték, a holttesteket az emeletről az utca kövezetére dobják s a lakást kirabolják.

A honvédek ezalatt a városon kívüli téren, a Battonya felé vezető uton tanakodtak a teendők felett a túlerővel szemben. A simándi úton hátrvédnek állást foglalt Asztalos Sándor a menekültektől értesült a veszélyről, melyben a város van. Parancsot nem várva, Boczkó Dániel buzdítására elindult kisded csapatával s a hátráló csapatok egy részét csatlakozásra bírva, Schatzberg századossal a város felé vonulnak. Délután két órakor betérnek a Kossuth utcán, Asztalos Sándor baljában a 29-ik zászlóalj Szűz-Máriás nemzetiszínű lobogója, jobbában kardja. Oldalán halad Boczkó Dániel kormánybiztos, ajkain lelkesítő szavakkal, kezében egyszerű sétabottal. Három ágyú követte a csapatot, ezeket mesterinasok húzták s polgárok voltak tűzmestereik. Az ágyúkat Fischer, a lugosi nemzetőrök hadnagya és Gönczy, a békési szabad csapat főhadnagya fedezte maroknyi csapattal.

A csapat a városba érkezik, elkecseregett küzdelem kezdődik. Csofálatos látvány. A zászlót vivő százados és egy botra támaszkodó öreg úr lelkesedése magával ragadja az idáig fejletlen honvédeket s nemzetőröket, sőt a vagyonuk megmentésével bajoskodó polgárokat is. Asztalos Sándor halhatatlanná tette emlékét. Délután 4 órára véres küzdelem után a magyarok az ellenséget a Marosnak szorítják. Az ellenség még egyszer összeszedi magát, de a 38-ik zászlóaljjal odaért Gaál teljesen visszaszorítja az osztrákokat. Sokan vesztek a Marosba, a város utcáin a betörő fölkelők százakra menő hullája feküdt. Az elesettek között volt Stankovics ezredes és Joanovics őrnagy is. Az elvérzett nemzeti hősök között egy sirban nyugosznak Hrabovszky honvéd és Mikolay békési nemzetőri hadnagy.

Boczkó Dániel kormánybiztos mindjárt a csatatéren őrnaggyá nevezte ki Asztalos Sándort, kinek emlékét a honfiui kegyelet őrzi.

Február 8-án délután négy órától kezdve egész éjjel, majd másnap is ágyuztatta Berger a várost. Ez egészen néptelen, az utcákon mindenütt holt testek heverték. Az összevissza lőtt s részben még égő házak a pusztulás megdöbbentő képét nyújtják.

A város a teljes feldulástól megmenekült, Berger ágyui azonban nap-nap után sok kárt okoztak és állandó rettegésben tartják a lakóságot. Február 26 és 27-én az ágyugolyók megölik Kükemezey honvédezászlóalj hadnagyot és több polgárembert. Berger a várost rendesen éjjél után kezdi lövetni, s ha a lövegek valahol gyujtanak, a várbeliek az oltást sűrű golyószórással igyekeznek megakadályozni.

Március hónapja is rettegésben telik; hatodik hónapja immár, hogy Berger a várost löveti.

Április 14-én az országgyűlés Debrecenben kimondja a Habsburg-Lothringen családnak trónvesztését és Magyarország függetlenségét. Arad városa Magyarország függetlenségének kimondását április 29-én méltóképen ünnepli és Kossuth Lajost mint Magyarország kormányzóját felirattal üdvözlí.

Május 24-én Berger újra bombáztatja a várost gyujtó gránátokkal és 24 fontos golyókkal, melyek igen sok kárt okoznak. Ez volt az utolsó nagyszabású ágyúzás. Hiteles adatok alapján a majdnem 9 hónapi ostrom alatt negyvenötezer lövés tétetett a városra.

Junius 11-én Török Gábor polgármester táborellátási biztosi elfoglaltsága miatt lemondott polgármesteri állásáról, mire a tanács Varjassy Jánost választotta meg.

Julius 1-én a várbeli őrség éhségtől kényszerítve feladja a várat. Berger altábornagy Vécsey tábornok jelenlétében Vetter altábornagynak átadja a vár kulcsait. 66 ágyú, 2000 mázsa puska, 1500 puska, egy millió töltény, több ezer ágyúgolyó, 830 töltött bomba jutott a magyarok birtokába, de a várban csak 3 tehén, egyetlenegy itce zsir és 7 véka gabona találtatott. Vetter altábornagy a nemzethez intézett kiáltványában örömmel tudatta, hogy: „Ott, honnan a pusztító elemek még nemrég is rombolták a virágzó várost, most büszkén leng a magyar trikolor,” egyuttal kijelentette, hogy „Arad városa kitüntetett ritka hazafisága s elszánt, minden vésszel bátran dacoló állhatatossága kiérdemli a nemzet háláját. Éljen a szabad hon! — végezte kiáltványát. — Éljenek Arad hős polgárai!”

Julius 2-án a város közgyűlésén Varjassy János polgármester bemutatja Vetter altábornagy hivatalos közleményét Aradvár átvételéről; 14 tagú bizosttágot küldenek Boczkóhoz, hogy ernyedetlen hazafiságáért s önfeláldozó munkás részvételéért, főleg a február 8-án, az ellenségnek

betörése és visszaveretése alkalmával, és legközelebb a vár foglalása körül tanusított hazafias buzgólkodásáért köszönetet mondjanak neki. A közgyűlés köszönetet mond a vár ostromlóinak, a honvédeknek és nemzetőröknek s ünnepélyes „Te Deum“ megtartását határozza el.

A vár ideiglenes parancsnoka Bergmann József lett, kitől a parancsnokságot július 10-én véglegesen Damjanich tábornok veszi át, törött lábbal, de törhetetlen lélekkel. Ő azonnal hozzáfogott a vár kijavításához és felszereléséhez.

Július 17-én Kossuth kormányzó Aradra érkezik Beöthy Ödön és Asbóth kíséretében s Csernovics Péterhez szállott. Kossuth meglátogatja az ágyhoz szegezett Damjanichot s megtekintette a várat. A lelkesedés a városban nagy.

Az öröm nem tartott sokáig. Augusztus 1-én Azary honvédkapitány hozza a hirt, hogy a kormány Aradra jön. Augusztus 4-én a miniszterium Aradot jelentette ki a kormány székhelyének. A város tele van menekültekkel. Követek, kormánybiztosok, hivatalnokok, hírlapírók, papok a magyar fegyverek árnyékában kerestek menedéket Haynau vérbosszús fenyegetései elől.

Augusztus 10-én Görgei is megjön, 11-én hajnalban hadi- és minisztertanács tartatott, melyben Kossuth elkeseredett szóváltás után a nemzet intézkedéséig a legfőbb polgári és katonai kormányzatot Görgeire ruházta át. Görgei este 9 órakor megírja levelét Rüdiger orosz tábornokhoz. Augusztus 13-án Görgei feltétlenül meghódol az oroszoknak.

Paskievics orosz herceg megnyerte Görgei bizalmát azzal a bánásmóddal, melyben a magyar sereget részesítette, ezért írja Görgei Kisjenőről Aradra Damjanichnak, hogy a vezéreknél nincs más kötelességük többé, mint megkímélni további szenvedésektől a szegény, sokat szorongatott hazát. „Neked — végezte — mint a vár parancsnokának, nem lehet sem parancsolnom, sem tanácsolnom legfeljebb kérnem szabad, hogy szivedet inkább a humanitásnak, mint a dicsvágnak nyisd meg.“ Damjanich augusztus 17-én este Buturlin orosz tábornoknak átadja a várat, miután annak átadását Schlick osztrák tábornoknak előző napon megtagadta.

Augusztus 21-én Haynau tábornok, a „bresciai hiéna“ Temesvárról Aradra érkezik. Mindjárt másnap főbelövette Ormai (Aufenberg) Róbert ezredest. 23-án és 24-én Aradra hozzák az összes foglyokat. A volt tiszteket azonnal a várba viszik, hol minden tisztre Schlick tábornok 50 botot veretett. Augusztus 29-én több mint egy millió értékű magyar papírpénzt égetnek el a főtéren.

Midőn Haynau Aradra érkezik, a hadi törvényszék Ernst elnöklete alatt megkezdí működését. Howiger vezérőrnagy aradi várparancsnok, szigorú őrizet alatt tartja a foglyokat. A hadi törvényszék ítélete a leg-

súlyosabb, Isten és emberek előtt igazságtalan és kegyetlen. Mily naivnak bizonyult a hit és bizalom Paskievics és Rüdiger humanitásában. Bitóhalálra ítélik a nemzet legértékesebb fiait. Hadi törvényszék és a nemzetiségi vidéken levő magyar községeket lángba borító martalócok versenyt pusztítják a magyart, mely a nyugati kulturának védőbástyája volt mindenkor kelet barbárai: tatárok, törökök és egyéb keletről fenyegető veszedelem ellen. A helyett, hogy e bástyát erősítették volna, az örült hatalomvágy, s az önző rövidlátó bosszú romba dönti a bástyát.

Október 5-én a várba rendelik a lelkészeket, kiknek meghagyják, hogy október 6-án hajnalban ismét jelen legyenek. Ezekről tudta meg a nemzet, hogy amilyen hősök voltak a vértanúk, midőn győzelemre vezették a sereget, oly hősi lélekkel álltak a puskák csöve előtt és a bitófák alatt: Kiss Ernő, Schweidel József, Lázár Vilmos, Dessewffy Arisztid, Pöltemberg Ernő, Török Ignác, gróf Lahner György, Knézich Károly, Nagy Sándor, Leiningen Károly gróf, Aulich Lajos, Damjanich János és Vécsey Károly gróf.

Howinger tábornok várparancsnok könyörületlen, lelketlen ember volt. Még megérte, hogy az aradi haditörvényszék okt. 25-én halálra ítélte és azonnal föbe is lövette Kazinczy Lajos ezredes, Ferencnek, a költőnek fiát, november 7-én azonban saját szolgáinak vigyázatlansága folytán keletkezett robbanás okozta sebeiben három heti kínos szenvedés után meghalt. Utóda gr. Thun altábornagy lett.

Aradvárában 16 vezért végeztek ki, 183 fogoly vasraverve selymet a várfogságot, 217 egyszerű várfogságot szenvedett.

Arad város csendes, a hangulat nyomott és borús. Örömet kelt 1851. elején, hogy 59 aradi fogoly kegyelmet kapott. A népet a pénzügyi rendeletek keserítik, az adót könyörtelenül szedik.

1852. június 16-án I. Ferencz József meglátogatta Arad várát és városát. Lelkes fogadtatásban volt része. A várban 116 fogoly nyerte vissza szabadságát.

1854. április 11-én az uralkodó az egész országban megszüntette az ostromállapotot. Lakodalma napján április 22-én 26 fogoly nyeri vissza szabadságát. 1857. május 4-én I. Ferenc József először mutatta be ifjú feleségét, Erzsébet császárnét Magyarország fővárosának, Arad kapui megnyitak, s valamennyi politikai fogoly visszanyeri szabadságát.

Az 1861—67-ig terjedő időszak a nemzeti fellendülés kora nemcsak a megyei életben, hanem Arad városában is. A megyék restaurálván, Bohus János neveztetett ki főispánná (1860. okt. 30), a város polgármesteréül *Török Gábort* választották meg (1861. január 10.) De a tisztikar nem viselhette sokáig méltóságát. Az 1861-iki országgyűlés feloszlata után (aug. 22) lemondott, mivel a kancellária feloszlatta a város és megye hatóságát. A bekövetkezett *provizorium* idején Hofbauer

Lajos volt a kir. biztos, mellette Kronstadti Bolsano rendőrigazgató működött, ki a sajtót és színészetet nagyon korlátozta. 1865-ben újra megnyílt az országgyűlés.

1867-ben helyreáll az alkotmány. A miniszterium Szende Bélát nevezte ki Aradmegye főispánjává. Arad városa *Atzél Pétert* választja polgármesterre. Csendes, nyugodt idők következnek. Arad megye és Arad városa fejlődik, szépül.

Arad város fejlődése 1895—1910-ig.

Mindaz, ami itt Arad történetéről el van mondva, szűk keretbe foglalt képe a város küzdelmes múltjának. Jobbára ismert részletek, melyek Fábián Gábor, Lakatos Ottó, Parecz István és kiváltképen Márki nagyértékű, tüzetes művéből mentek át a köztudatba. Az Arad városa képének teljessége szempontjából azonban mégsem mellőzhettem eme történeti visszatekintést. Figyelemmel kellett lennem azokra az olvasókra is, kik az említett művekhez alig-alig férközhetnek, de érdeklődéssel viseltetnek minden iránt, ami Arad jelenét is, múltját is illeti.

Arad történetének és fejlődésének folyamatát leghivebben, egyszerűs mind legbehatóbban világítja meg *Márki* nagy műve. A történeti események, a kulturális és gazdasági mozzanatok abban azonban csak 1895-ig vannak előadva. A legujabbkori fejlődésről hadd számoljanak be az itt következő fejezetek. A város közgazdasági fellendülése már az első részben méltatva volt,¹⁾ itt tehát folytatólag a város belső életét képező intézményekről, viszonyokról, közművelődési és humanitárius alkötásokról, politikai és társadalmi eseményekről és mozzanatokról stb. kell beszámolnunk.

Arad népessége. Arad népesedési mozgalmain évről-évre világosan meglátszik a gazdasági konjunkturák hatása. Mig az agrár-feudális gazdaságkodási mód korszakában inkább katonai-politikai jellegű volt s így a népesség állandóan csekély volt és gyarapodása évről-évre, sőt még századról-századra is alig volt észlelhető, addig most, midőn minden elgondolható akadályok dacára, a kapitalisztikus termelési mód Aradon is megvetette a lábát, a népesedés rohamosan halad és Arad város e tekintetben minden bizonnyal Magyarország elsőrendű városai közé tartozik. Az ipari és kereskedelmi föllendülés mindegyre több és több ezernek ad munkát, megélhetést s így a messze vidékek lakosságát is magába szívja, nemcsak a közeli vidéknek napszámos keresetű lakosságát. A hivatalos statisztikai megállapítások adatait véve alapul, rögtön

¹⁾ Néprajzi kötet 72—93. l.

szembe ötlük ez a — bár lassú, — de kétségtelen gyarapodás. Így pl. 1890-ben Arad lakossága még csak 42.052 lelket tesz ki, 1900-ban már 53.903-ra szökik föl, 1910-ben, mikor az egész országot és így Aradot is kikezdte a mindennemű gazdasági, ipari és pénzügyi válság, mégis 61.719 lelket számlál Arad lakossága. Ha a gazdasági válságok nyomán járó kivándorlások és a szaporodás mesterséges korlátozása nem csökkentené a népesség számát, a szaporodási $\%$ nem 28 és 17 közt lefelé váltakoznék, hanem emelkedőleg 28 és 40, 45 $\%$ közt.

A gazdasági konjunkturáknak a hatása a népesedés minden terén érdekesen mutatkozik a következő adatokból.

A *halálozások* statisztikai adatai pl. Aradnak következő képét tárják fel. 1898-ban 1219 halálozási eset fordult elő Aradon, 1909-ben pedig 1340. Tekintve, hogy a halálozások legnagyobb része a kis-koriakra esik, a mit a kulturális és egészségügyi viszonyoknak kell betudnunk, még sok helyen s így Aradon is, a külvárosokban, nagy kelete van a kuruzsló asszonyok mesterkedésének s ha kell az orvos, gyakran a nyomor akadályozza meg igénybe vételét. Így a beállott szaporodás arányához mérten ez eléggé kicsiny százalékot tesz ki.

A *születések* terén nem konstatálható a várható eredmény. Míg 1898-ban 1428 a születési esetek száma, addig 1909-ben csak 1414 születésről számolhat be Arad város anyakönyvi hivatala. Ezt a hanyatlást minden bizonnyal a mindegyre nagyobb arányokat felöltő kivándorlásnak kell tulajdonítanunk. Hozzájárul ehhez bizonyosan a nyomor is és a létet megkönnyítő *egyke*.

Örvendetesebb, de nem teljesen megnyugtató képet nyújt a *házasságok* statisztikája. 1898-ban csak 379 házasság fordult elő Aradon, míg 1909-ben 489. A kivándorlás fontosságáról természetesen itt sem kell megfedkezniünk, sem a házasságot helyettesítő eggyütelésről, vagyis a vadházasságról.

Nemzetiség és nyelv szerint Arad lakossága egyébként a következőkép oszlik meg. A régi időkkel szemben, a mikor város vezetősége is jobbára szerbek és németek kezében volt s így annyival inkább volt tehát túlnyomó a nem magyar ajkú lakosság, ma számban és vezető szerep tekintetében jóformán kizárólag a magyar elem dominál.

A legutóbbi statisztikai adatok szerint Arad *magyar nyelvű-nek* vallotta magát 45767 lakós, romának 8958, szerbnek 5171, németnek 1039, tótnak 211, egyébféle pedig volt a népszámlálás idején 573. E számadatok kézzelfoghatósága igazolja a magyarság térfoglalását. Még a 19-ik század hatvanas éveiben is jobbára nemzetiségi színezete van Aradnak s inkább egy kis vidéki szerb vagy román kolóniának volt tekinthető, a kiegyezés után pedig rohamosan emelkedik a visszaszerzett szabadságjogokkal egyszerre a város szellemi, anyagi fejlődése és a

magyarságnak mindegyre tulnyomó száma annyira, hogy ma már a többi összes nemzetiségek számánál háromszorta többet tesz ki.

Amilyen változatos Arad város képe nyelv szerint, olyan az *felekezeti* szempontból is. A felekezeti élet nemcsak a mutatkozó számadatokban nyilvánul meg élénken Aradon, hanem élénk felekezeti mozgalom is van itt. Az utóbbi években feltűnően társadalmi uton is történt mozgalom ez irányban. Tulnyomó számban van a *római katolikus felekezet*, melynek 33018 hive van a városban. A görög-hatholikusok száma 873, görög-keleti (szerb és román) van 14056, evangélikus-református 6419, ágostai-evangélikus hívő van 2148, unitarius 307, izraelitának vallotta magát 7811, egyéb felekezet (örmény-katolikus, mohamedán stb.) 197.

A hitélet erősségére és szívósságára vall az a körülmény, hogy az utolsó népszámlálás alkalmával *egyetlen egy ember vallotta magát felekezet nélkülinek.*

Minden felekezetnek meg van a maga temploma, a római katolikusnak a minorita atyák temploma szolgál az istentisztelet helyéül, de már tekintélyes összeg gyűlt össze egy új templomra, melynek patrónusa a város lesz.

Az anabaptisták, nazarenusok szektájáról kell még megemlékeznünk, akiknek Aradon magyar és román hiveik számára imaházuk is van. A statisztika azonban nem tünteti ki külön a számukat. Utánjárásunk szerint körül-belül 8—900-ra tehető a számuk Aradon.

Katonaság (helyőrség, honvédség, csendőrség, kaszárnnyák). A földrajzi fekvés és a történelmi események mintegy praedestinálták Arad városát, hogy úgy védelmi, mint támadó szempontból helyőrségi állomás legyen. Rendkívüli fontosságát jelenti e tekintetben a Mária Terézia királynő idejében fölépült s az akkori viszonyok közt elsőrendű katonai vár, amely méreteivel, berendezésével ma is csodálkozást kelt a szemlélőkben. Az újabb várszerkezetek és a hadi taktika ma már használaton kívül helyezték és most csupán mint katonai laktanya szerepel.

Az aradi katonaság a közös- és a honvéd hadsereg ezredeiből rekrutálódik.

Arad katonailag a temesvári VII. hadtesthez tartozik, amelynek a 33-ik gyalogezrede, a híres *nustu* regiment, melyet így a benne szolgáló román legényekről kereszteltek el. Az ezred örökös neve a *II. Lipót császár ezred*. Az ezrednek csak első, második és harmadik zászlóalja állomásozik Aradon, a 4-ik zászlóalj Focában van Boszniában.

A hadtest és ezred részéről a következő katonai hatóságok székelnek: a katonai állomás parancsnoksága, a 34. gyalog dandárparancsnokság, a 33-ik számú hadkiegészítő parancsnokság. A várban van a helyőrségi törvényszék, a csapatkórház, az élelmezési raktár,

építészeti iroda, a kezelő osztály, a katonai fegyintézet, amely az egy évnél hosszabb büntetésre ítélt katonák büntetési helyül szolgál az egész monarchiában.

A közös hadsereg kebeléből itt van még Aradon a 3-ik és a 12-ik huszárezrednek egy egy része.

A 3-ik, *Hadik* nevet viselő huszárezrednek Aradon csak a pótkerete van, az ezred törzse és utász szakasza *Przemyslben*, a többi kiegészítő részek pedig *Grodekben*, *Hruszovban* és *Jawrowban* vannak.

A 12-ik huszárezred törzse, második osztálya és utászszakasza Aradon állomásoznak; az első osztály Nagyikindán, a pótkeret pedig Kassán.

A közös hadseregből Aradon van még a temeskubini vadász-zászlóaljnak egy pótszázad kerete, mely szintén a várban székel.

M. kir. honvédség. A honvédség kebeléből a lugosi m. kir. 8-ik gyalogezrednek a 3-ik zászlóalja állomásozik Aradon. Az ezred egyébként a szegedi II. honvédkerületi parancsnoksághoz tartozik.

Aradon székel még a honvédséghez beosztott népfelkelés 25-ik járásának parancsnoksága is. Parancsnoka a helybeli honvéd zászlóaljnak a parancsnoka.

A honvédgyalogságon kívül Aradon székel még a szegedi 3-ik huszárezred első osztálya.

M. kir. csendőrség. A rendes katonai rangon kívül van Aradnak még a katonai fegyelem alatt álló és a honvédséghez beosztott csendőrségi állomása is, a melynek hatásköre azonban Arad városra nem terjed ki, lévén a városnak saját rendőrsége.

Az aradi *szárnyparancsnokság* három *szakaszparancsnokságra* és tíz *járásparancsnokságra* oszlik. A szakaszparancsnokságok székhelye Arad, a járásparancsnokságoknak pedig, Arad, Borosjenő, Borossebes, Elek, Kisjenő, Magyarpécska, Máriaradna, Nagyhalmágy, Torna és Világos.

Laktanyák. A katonai kormányzatnak mindenkor kiváló gondját képezte az, hogy a szolgálatra bevonult legénységnek megfelelő tágas, kényelmes, szóval a hygiéne kellékeinek megfelelő helyiség jusson és mindenütt az országban azonnal felöltik a járó-kelőnek a külső csinnal és egészséges területen felépült katonai kaszárnya.

A közös hadsereghez tartozó 33-ik gyalogezred, mint már tudjuk, a várban székel, a többinek saját külön kaszárnyája van.

A honvédgyalogság a *Kossuth-utcai kaszárnyában* van elhelyezve. Az épület külseje egyszerű, udvara azonban igen nagy s az ujoncok első gyakorlatainak teljesen megfelel.

A *honvédhuszárság* a Kossuth-utca végén levő, a vásár-téren fekvő, óriási területen fölépült kaszárnyában tartózkodik. A város tulajdonát

képező kaszánya magas, egy emeletes épület, mely minden tekintetben kielégítheti a katonai igényeket.

A közöshadseregbeli huszárlaktanyája a *Pécskai uton fekvő kaszányában* van, amely Arad vármegye tulajdona. Pavillon-szerű, egyemeletes, több részből álló kaszánya ez, amelynek elő részében az ut felől vannak a tiszti lakosztályok, ezek mögött mélyen a sok közlegényi lakás, a raktárok, istállók.

Arad közigazgatása. Arad 1834-óta törvényhatósági joggal felruházott szabad királyi város. Mint ilyen közvetlenül az országos kormánynak, illetve a belügyminiszternek van alárendelve. Közigazgatásilag a következő *hét kerületre* van osztva: I. *Belváros*, II. *Sarkad*, III. *Erzsébetváros*, (Pernyáya), IV. *Ujtelep*, V. *Poltura*, VI. *Séga*, VII. *Gáj*. Ezek a kerületek semminemű autonómiát nem élveznek, nincsen külön előljáróságuk, mint pl. Budapesten. Kormányzatuk a központi közigazgatás végzi s egyedül Gáj az a kerület, melynek ott tartózkodó saját alkapitánya van és ide beosztott anyakönyvi hivatala (II-dik anyakönyvi kerület).

Arad város közigazgatását a főispánnak mint állami közegnek ellenőrzése mellett a polgármester vezetése alatt a következő hivatalok intézik:

Főispáni hivatal személyzete a főispánból és titkárból áll.

A *Polgármesteri hivatalhoz* közvetlenül tartozó ügyeket a polgármester, egy fogalmazó és egy írnok intézi el.

Arad város jegyzői kara áll egy főjegyzőből és két aljegyzőből.

Rendőrség. A közrendi és vele összefüggő ügyeket a kapitányi hivatal végzi.

A *kapitányi hivatal* áll a *főkapitányi* hivatalból, a *bűnügyi* osztályból, *cselédügyi* osztályból, *iparügyi* osztályból, *szegényügy* osztályból, *kézbcsítő* hivatalból és *rendőrbíró*ságból.

Ezen ügyeket a főkapitány, egy tiszteletbeli főkapitány, 2 fogalmazó, négy rendőrhadnagy, öt segédtiszt és két írnok végzi el.

A központban lévő kapitányi hivatal mellett működik még a *Gáji alkapitányi hivatal*, mely egy alkapitányból, egy segédtisztből és egy írnokból áll.

A *számvevő*ségi hivatal egy fő- és egy helyettes számvevőből, egy alszámvevőből, két számtisztból, két segédtisztből és három írnokból áll.

A *főpénztári* személyzet áll egy főpénztárnokból és három elenőrből.

Az *adóügyi osztály* élén áll a tanácsos, mellette működik a számvevő, öt számtiszt, négy segédtiszt, hat adótiszt, tizenegy végrehajtó és öt írnok.

A *fogyasztásiadóhivatalt* egy felügyelő és egy helyettes felügyelő vezeti, melléje van osztva két könyvelő, egy pénztárnok, egy ellenőr és tizenkét vizsgáló.

A *mérnöki hivatal* tagjai a főmérnök, a gépüzemigazgató, két al-mérnök, két segédtsízt, egy hordójelző, négy felügyelő és két őr.

A *közegészségügyeit* az *orvosi hivatal* intézi, mely áll a főorvosból, a négy kerületi orvostól, két állatorvostól, egy ügyésztől, két egészségügyi biztostól és egy őrökből.

A város jogi ügyleteit az *ügyési hivatal* intézi el, mely áll a tiszti főügyésztől, segédtsíztől, alügyésztől, és egy őrökből.

Az *árvaszék* tagjai az elnök, a helyettes elnök, az ülnök, a közgyám, az irodatsízt, a nyilvántartó, az őr és a leltározó.

A *községi bíróság* áll a községi bíróból, végrehajtóból és őrökből.

A *katonai ügyosztályt* a tanácsos vezeti a melléje rendelt két őrökkel.

Az *iskolai ügyosztályt* áll egy tanácsostól, egy jegyzőtől és egy segédtsíztől.

Arad város *levéltárát* vezeti egy levéltárnok, segédlevéltárnok és egy őr.

A városi tanács mellett működik az *iratkezelőség*, mely áll iktatóból, kiadóból, segédtsíztől és négy őrökből.

A *vágóhídi kezelőség* élén áll az igazgató, melléje vannak rendelve egy állatorvos és egy őr.

Az *anyakönyvi hivatalt* vezeti két anyakönyvvezető, két helyettes anyakönyvvezető és két őr.

A *tűzország* áll a főparancsnokból, egy alparancsnokból, 8 városi és harminchat önkéntes tűzoltóból.

Arad város *törvényhatósági testülete* áll 140 tagból, felerészben virilis és felerészben választott tagokból.

Arad város vagyona. Városunk ingó- és ingatlan vagyona együttesen 40,524.827 koronát tesz ki. Ez a vagyon egyrészben ingatlan földbirtokból, másrészt ingó-pénzalapokból és értékpapirokból áll, melyből Arad város háztartását, szükségleteit fedezi.

Arad város ingatlan földbirtoka 19,530 hold föld, melyből 16,586 hold a külháztartáshoz tartozik és mint bérlet jövedelmez, míg 2944 hold belsőséget képez és közvetlen kezelés alatt áll.

Ezzel az ingatlan birtokkal szemben a következő (20,000 koronán felüli) alapok állanak Arad város kezelése alatt:

Autóbusz közuti közlekedés fenntartási alap 40261·22 K., *Árvaház fenntartási alap* 48991·35 K., *Cseléd-menhely alap* 35357·12 K., *Dengl József városi árva kiházasítási alap* 22004·99 K., *Erzsébetkirályné szobor alap*, *Gyámletét pénztár alap* 2500964·21 K., *Hidépítési alap*

182483·18 K., *Ipariskola fenntartási alap* 56771·66 K., *Kövezet fenntartási alap* 261125·77 K., *Letét* (közigazgatási) 714539·61 K., *Neumann Ede szegény segély alap* 20842·03 K., *Neuman Testvérek iparos munkás segély alap* 25388·15 K., *Spitzer Ignác féle kórház alap* 510236·29 K., *Szennyvíz csatorna üzem alap* 34007·01 K., u. az tartalék 32165·31 K., *Templom építési alap* 239009·72 K., *Tiszti nyugdíj alap* 104396·94 K., *Törzsvagyongyártásfejlesztési alap* 518092·24 K., *Vesztőhely alap* 85858·29 K., *Weitzer János jótékony alap* 621532·05 K.

Ezen nagyobb alapokon kívül Arad város kezelése alatt áll még 71, összesen tehát 92 alap, amelyek azonban vagy alig érik meg a 20.000 K-át vagy mélyen alatta állanak és csak hosszú évek után lehet remélni, hogy rendeltetésüknek megfelelhessenek.

Az alapok hosszú sorozata és azoknak többé-kevésbé, a viszonyokhoz és az időkhöz mért virágzó állapota arról tanuskodik kétségtelenül, hogy a városunk vezetőségének úgy a jelenben mint a múltban szívében feküdt a város polgárainak jóléte minden irányban.

Arad város két és fél millió koronát felülmúló kiadásait a következő jövedelmi forrásokból fedezi:

Átírási díj 75000 K., *Szikvíz és boza-adó* 17000 K., *Végrehajtási költség* 20000 K., *Szemledíjak* 16880 K., *Vágóhídi bevételek* 42000 K., *Községi iskolák megszűnt tandíjainak állami megtérítése* 19200 K., *Polgári fiú és leány iskolai tandíj* 33000 K., *Állami segély elemi és polgári iskolák után* 54860 K., *Női ipariskolai tandíj* 15100 K., *Kereskedői tanonciskolai bevétel* 17010 K., *Helypénz bevétel* 85240 K., *Házikertészet felesleges terményei* 21200 K., *Városi bérházak jövedelmei* 126760 K., *Fatelep bérlet* 12796 K., *Földhaszon bérlet* 208000 K., *Legelők bevétele* 22800 K., *Házi kezelésben levő földek jövedelme* 10430 K., *Törzsvagyongyártás* hozadéka 68503 K., *Állami borítal és hus fogyasztási adóból* 255500, *Állami kárpótlás a fogyasztási adójövedelmek csökkenéseért* 88000 K., *Italmérési többlet jövedelemből* 30⁰/₀ részesedés 36000 K., *Fogyasztási adó mint községi pótlék* 75910 K., *Állami segély a tisztviselők fizetésének kiegészítésére* 50000 K., *A fedezetlen hiánynak* 76⁰/₀-os községi póttal való fedezése 951521 K. Ezekon kívül van még 53 jövedelmi forrás, amelyek azonban tételenként a 10000 koronán jóval alul állanak s mint ilyenek különösebb fölemlítést nem igényelnek.

Arad város alapjai, alapítványai. Közjótékonytságot szolgálnak s általános céljuk csupán a segélyezés minden különös kikötés nélkül.

Neuman Ede alapítvány, *Pálffy Józsefné* szül. Kishalmi Klementin alap, *Neuman Testvérek* alap, *Báró Bohus Zsigmond*, *Arad* szab. kir. város alapja, *Neumann Dániel* és neje szül. *Fürst Mária* alap, *Halász Ferenc* alapítvány, *Nagy Kálmán* alapítvány, *Domány Stefania* alap, *Neuman Marika* alap, *Spitzer Ignác* alap (I.), *Dengl József* alap, *Spitzer*

Ignác alap (II.), László gyermek alap, Özv. Brunhuber Kálmánné alap, Andrényi Lajos alap, Salacz Gyula alap, Gyulai István-féle alap, Bogdánffy Gyula alap, Cukor László alap, Spitzer Ignác alap (III.), Bonnaz Sándor alap.

A tanulni vágyó fiatalság támogatására szolgálnak a következő alapítványok :

Hercska Móré, Schertz Józsefé, Salacz Gyuláé, Andrényi Béláé, Dr. Remetey F. Károlyé, Dr. Marschall Lajosé és Löffler Jakabé.

Ezek az alapítványok valamennyien minden iskolai év végével valnak esedékessé (junius 30-án).

A közjótékonytságot szolgáló alapok mikénti és hova fordításáról a kapitányi hivatallal karöltve a tanács gondoskodik ; a tanulmányi alapok hová fordítása felett pedig a törvényhatóság közgyűlése dönt.

Hivatalok, intézmények, értelmiség. A földrajzi helyzet, a történelmi szerep és az anyagi szellemi fejlettség azok a tényezők, melyek a községek, városokat bizonyos vidékek, kerületek, vármegyék országok központjává szokták tenni. Aradot is ezek a tényezők tették a róla elnevezett vármegye székhelyévé.

Arad is, mint vármegyei székhely, magában foglalja a vármegye összes ide koncentrálható intézményét. Amit az állami, központi hatalom a maga decentralizált szervéből a vármegyének juttatott a lehetőségig mind itt van nálunk.

Hozzá véve ezekhez magának a városnak autonom kormányzásához szükséges intézményeket, valamint a fejlődéséhez szükséges önmaga alkotta és fenntartott egyéb intézményeket: a hivataloknak hatalmas tömege van itt. Ezeknek személyzete egymaga teszi ki azt a hires középosztályt, a melyet a városok, a vármegyék intelligenciájának, értelmiségének szoktunk nevezni. Alig csalódunk, ha azt állítjuk, hogy az országban alig van olyan vidéki város, a mely számra és minőségre olyan értelmiséggel dicsekedhetnék, mint Arad szab. kir. város.

Városunk *értelmiségének* színvonalát és mennyiségét ékesen igazolja a következő kimutatás :

Arad város szolgálatában áll mint közigazgatási *tisztviselő* összesen 167 ember. Ezen számban bennfoglaltatnak az irnokok is, akiknek legnagyobb része legalább középiskolai vagy ezzel egyenértékű más szakiskolai képzettséggel bírnak, sőt koronkint egyetemi végzettségű emberek is vannak köztük.

Egyik legértékesebb kultur-anyagát képezi, mint minden városnak, úgy Aradnak is a középiskoláknak és különböző szakiskoláknak a *tanári kara*. A tanárok száma Aradon 127.

Méltán sorakoznak melléjük a *polgári iskolai* tanítók, valamint az *elemi iskolák* tanítói, akik között nemcsak szakképzettség, de általános

műveltség és közéleti tevékenység folytán számosan tiszteletreméltó népszerűségnek örvendenek. Az aradi minden rendű paedagogusok kiválóságát igazolja az a tény, hogy közülök nagyon sokan vagy Aradról elkerülve, vagy itt maradvá, országos hírnevet szereztek. Nincs Aradon olyan nagyobb arányu hazafias, vagy bármilyen színezetű általános mozgalom, melyből a tanárság ki ne venné részét.

A *polgári iskolai* tanítók száma jelenleg 30, a két községi intézetben, az *elemi iskolai* tanítóké 128, és pedig 87 *községi*, 27 *állami* és 14 *felekezeti iskolai* tanító.

A *lelkészi kar* Aradon feltűnően kicsiny számú. A római katolikus egyháznak eddig nincs saját temploma, sem külön lelkésze. A katolikus hívek a minoritáknak itt székelő rendjéből veszik papjaikat. Ilyenképen van az aradi r. k. egyháznak egy világi lelkészi teendőket végző minorita rendi papja és egy káplánja.

A római és görög-katolikus egyházaknak még nem lévén önkormányzatuk, itt az egyházi szervezkedésről tovább szó nem lehet.

A *görög-katolikus* egyháznak egy esperesi rangban lévő lelkésze van.

A *görög-keleti román* egyház község püspöki székhelyen van, ennél fogva több papja van Aradon, akik vagy az egyházmegye papnevelő intézetében vannak alkalmazva mint tanárok, vagy pedig a szentszéknél mint előadó, esetleg más minőségben. Magának az egyházközségnek van Aradon három lelkésze, az egyik esperesi rangban és egy segédlelkésze. Az egyházközséget a *bizottság* és a *képviselőtestület* kormányozza; amannak 24, emennek 60 tagja van.

A *görög-keleti szerb* egyházközségnek Aradon és Gájban van egy lelkésze és egy segédlelkésze Aradon. Az egyházközséget mint a románoknál, itt is az egyházközségi *bizottság* és a *képviselőtestület* kormányozza; amannak 12, emennek 36 tagja van.

Az *evangelikus-református* egyháznak egy lelkésze és egy segédlelkésze van. A hitközséget a *gondnokok* és a 36 tagu presbiterium kormányozza.

Az *ágostai hitv. evangelikus* hitközségnek van egy lelkésze. A hitközséget a felügyelők, gondnokok és a hitközségi tanács kormányozza.

Az 1909-ik évben megalakult Aradon az *unitárius* hitközség is. Istentiszteletet egyelőre csak a négy főünnepen tartanak a helybeli ág. ev. hitközség templomában. Kormányzását a gondnokok és presbiterek végzik. A hitközség egyelőre mint a budapesti hitközség fiókja szerepel.

A magyar és román *baptista hitközségek* kormányzata kommunisztikus, ügyeiket a hívek közös megállapodása szerinti időben a hívek egyeteme intézi el.

Az aradi *izraelita hitközség* az ország első hitközségei közé tartozik. Főrabbijai régóta már mint tudományosan képzett, rendesen a doktori rangfokozatot elnyert férfiak, akik mint elsőrendű szónokok is országos hírnévnek örvendenek. Vagyonilag szintén az elsők között van.

Szervezete a következő: *Elöljárósága* áll két elnökből, iskolaszéki elnökből, hitközségi két képviselőből és három zsinagógai előljárból. Az előljárbóság a *tisztviselőkkel* egyetemben képezik a végrehajtó közeget.

A tisztviselői kar áll a főrabbiból, főkántorból, jegyzőből, pénztárnokból, hittanárból, karvezetőből, orgona-mesterből és előimádkozóból, akik az előljárbósággal egyetemben a *képviselő-testületnek* számolnak be működésükről. A képviselőtestület tagjainak száma 40.

A képviselőtestület feloszlik kultur, iskolai, gazdasági, pénzügyi alosztályokra és jogügyi bizottságra.

Arad város kulturális nivójának kétségbevonhatatlan fokmérője az *írói*, a *hirlapírói* és *művészi gárda*.

Aradon *három nagy és egy kisebb* napilap jelenik meg magyar nyelven, ezeken kívül *két hetilap*. A lapok külső megjelenése, nagysága, tartalma szerkesztési módja és kivált a hang, amelyen a közönséghez szólnak, azt bizonyítják, hogy az aradi újságírók bátran sorolhatók a hivatásos írók táborához. Számuk 28 és 40 közt változik.

Itt meg kell emlékeznünk arról is, hogy 1895 óta Arad a hazai román hirlapirodalom központjává emelkedett. 1913. év elején *két* román politikai *napilap* jelent meg Aradon. Megjelenik itt még egy politikai román heti lap is és a román gör. kel. egyháznak hivatalos közlönye.

A *képzőművészetet* képviseli két szobrász és két festő.

A *jog- és igazságszolgáltatás* szolgálatában Aradon *97 ügyvéd és 61 ügyvédjelölt* áll.

Az aradi kir. törvényszék kerületéhez tartozó *kir. közjegyzők*-nek Aradon van a közjegyzői kamarájuk, melyhez Aradon kívül a borosjenői, kisjenői, körösbányai, pécskai és világosi kir. közjegyzői hivatalok tartoznak. Magában Aradon *két kir. közjegyző* van és két *közjegyzői helyettes*.

Arad város területén 45 orvos végez magánpraxist; ezeken kívül az Aradmegyei kórházban van 9 orvos, az Aradvárosi gyermek-kórházban 2 és az izraelita kórházban 2. Ide lehetne még számítani a 8 katona orvost, akik végszükség esetén nyújtanak segítyt a szenvedő emberiségnek. Járványok, balesetek idején rendelkezésükre áll a különben nehezen megszerezhető városi mentő-kocsi.

A szükséges gyógyszereket 11 gyógyszerértárban szerezheti be a közönség. Van Aradon 14 működő *gyógyszerész* és 59 *gyógyszeresség*.

A bejegyzett *szülésznők* száma feltűnően nagy. A nyilvántartási adatok szerint Aradon 129 szülésznő van.

Hivatalok: A városi és vármegyei *közigazgatási* hivatalokon kívül a következő hivatalok vannak még Aradon:

A Maros mentén emelkedik a nagy igazságügyi palota, melyben a kir. *törvényszék*, a kir. *ügyészség* és a kir. *járásbíróság* foglalnak helyet. Ugyanezen épületben van elhelyezve a kir. *ügyészségi fogház* is, melybe az egy évet meg nem haladó fogházra büntetettek helyeztetnek el.

A kir. *törvényszéknek* van az elnökön kívül 19 bírása, 8 jegyzője, 4 joggyakornoka, egy irodaigazgatója, 3 telekkönyvvezetője, 12 személyből álló kezelő személyzete, 3 törvényszéki orvosa, 3 kereskedelmi és váltó törvényszéki ülnöke, 4 tolmácsa, 2 írásszakértője, 4 könyvszakértője, 2 építészsakértője, 1 gazdasági szakértője, 1 bor. szakértője és 1 törvényszéki vegyész.

A kir. *ügyészség* élén áll a vezető kir. ügyész, az alá rendelt 3 ügyésszel és 1 jegyzővel. Az ügyészség kezelési ügyeit 4 kezelőtiszt végzi.

A kir. *fogháznak* van egy felügyelője és 3 fogházőrmestere.

A kir. *járásbírósnak* van egy vezetőbírája és 8 bírása (6 polgári és 2 büntetőbíró), 2 jegyzője, 2 ügyészi megbízottja, 8 tagból álló kezelő személyzete és 4 őrök.

Az Aradvármegyei kir. *tanfelügyelőség* tagjai a kir. tanfelügyelő, 2 segéd-tanfelügyelő, 2 berendelt tanító és 1 napidíjas.

A kir. *penzügyigazgatóság* személyzete áll 1 igazgatóból, egy helyettes igazgatóból, egy pénzügyi tanácsosból, 4 pénzügyi titkárból, 4 segédtitkárból, egy kezelőből, 1 felügyelőből, 1 irodavezetőből, 2 irodatisztból, 1 gyakornokból, 2 végrehajtóból.

A pénzügyigazgatóság mellé van osztva egy *számvevőség*, melynek tagjai egy főnök, 3 számtanácsos, 6 számvizsgáló, 6 számellenőr, 4 szám-tiszt és 3 számgyakornok.

A kir. *adóhivatalnak* (állampénztár) van egy főnöke, 1 főellenőre, 1 pénzkezelője, 5 főtisztje, 8 tisztje és 1 gyakornoka.

Az Aradon állomásozó m. kir. *penzügyőrség* két részre oszlik, *aradira* és *aradvidékire*. Ezeknek élén áll a pénzügyőrségi felügyelő és a 2 pénzügyőri főbiztos. A két főbiztosság alá tartozik Aradon és a vidéken 15 pénzügyőri szakasz.

A m. kir. *fővámhivatalnak* van 1 fővámszedője, 1 ellenőre és 1 vám segéd-tisztje.

A m. kir. *sóhivatal* áll egy kir. sőtárnokból és 1 ellenőrből.

A m. kir. *dohánybeváltó hivatalnak* van 1 felügyelője, 3 kezelője, 1 dohányjövedéki tisztje, 1 dohánybeváltó kezelője és 3 dohányjövedéki tisztje.

A kir. kincstári ügyészségi hivatal áll 1 főnökből, 1 kincstári ügyészből, 1 alügyészből és 1 irodatisztból.

M. kir. jószágigazgatóság. A Ferdinánd- és Széchenyi-utczák sarkán egy monumentális arányokban épített palota emelkedik, a földmívelési államépület. Ebben van elhelyezve a m. kir. jószágigazgatóság nagy kiterjedésű működési körrel bíró hivatala. A hivatal szervezete a következő: Élén áll a jószágigazgató és a két igazgató-helyettes. Tisztviselők: 1 jószágfelügyelő, 1 titkár, 4 segédtitkár, 7 fogalmazó, 2 gazdasági segédtsízt, 1 segédhivatali igazgató, 1 irodatiszt, 3 segédirodatiszt, 2 főmérnök, 2 mérnök, 1 építész, 1 mérnöksegéd, 1 műszaki irnok. A hivatal alá van rendelve a vidéken különböző helyeken felállított 6 kincstári ispánság és 7 telepkezelőség.

A jószágigazgatóság mellé rendelt számvevőségnek van 1 főnöke, 2 főnökhelyettese, 6 számtanácsosa, 10 számvizsgálója, 7 számellenőre, 6 számtisztje és 6 számgyakornoka.

Kir. államépítészeti hivatal. Ennek a hivatalnak van Aradon 1 főnöke, 6 műszaki személyzete és 10 útmestere (ezek közül Aradon 2).

Kulturmérnöki hivatal. Ezt a hivatalt vezeti a főnök, az alája rendelt 3 mérnökkel, 1 irodakezelővel, 5 vízmesterrel. A kulturmérnökség felügyelete alatt állanak: 1. Az aradvármegyei fehérvörösi József nádor malom csatorna-társulat (székh. Borosjenő). 2. A szárazéri ármentesítő és belvizesabályozási társulat (székh. Makó). 3. Az arad-csanádi öntöző csatorna-társulat. 4. A hódmezővásárhelyi pusztai vadviz szabályozó társulat.

A kir. folyammérnöki hivatalnak van 1 hivatalfőnöke, 1 műszaki tanácsosa, 2 főmérnöke, 1 irodatisztje, 1 számtisztje, 1 folyamfelügyelője Aradon és 3 a vidéken és 1 medertisztítási kormányosa.

M. kir. állami erdőhivatal. Élén áll a hivatalfőnök a melléje osztott 5 erdőmérnök tisztviselővel, 5 erdőgondnokkal (Aradnak csak egy) és a négy kezelő erdőtisztrel (ezek közül egy sincs Aradon).

M. kir. iparfelügyelőség hatásköre kiterjed Arad város és vármegye, valamint Hunyadvármegye területére. Az aradi hivatal áll egy iparfelügyelőből és 1 segédfelügyelőből.

A m. kir. állami szőlőtelepnek van Aradon egy igazgatója, 1 telepfelügyelője, három szőlészeti és borászati felügyelője és egy irat-tárosa.

M. kir. államvasutak üzletvezetősége Arad legnagyobb hivatala. Szervezete a következő: Központ élén az üzletvezető és 1 üzletvezető-helyettes. Ügyosztályai: Általános ügyosztály. Személyzete: 1 osztályvezető, 1 osztályvezető-helyettes, 1 főellenőr, 2 segédtitkár, 3 ellenőr, 6 fogalmazó, 2 hivatalnok, 14 irodakezelő, 4 írógépkezelő, 1 tanácsadó orvos, 3 pályaorvos, 19 irnok és 1 műszaki rajzoló.

Pályafenntartási és építési osztály. Személyzet: 1 osztályvezető, 1 helyettes, 2 felügyelő, 3 főmérnök és 19 mérnök, 1 havidíjas mérnök, 1 ellenőr, 1 hivatalnok, 1 irodakezelő és 3 műszaki rajzoló.

A forgalmi és kereskedelmi osztály személyzete: 1 osztályvezető, 1 helyettes, 2 felügyelő, 13 főellenőr, 14 ellenőr, 4 hivatalnok, 12 irodakezelő, 5 távirász, 2 vizsgáló főkalauz, 2 irnok.

A vontatási osztály személyzete: 1 osztályvezető, 1 helyettes, 10 főellenőr, 15 ellenőr, 22 hivatalnok, 1 főmérnök, 1 irodakezelő, 10 irnok.

Az aradi máv. szertárnak van 1 szertárvezetője és 4 szertárosa. Ide tartoznak még a szolnok—piski-i vonal szertárai.

Az osztálymérnökség áll 1 osztályvezetőből, 2 mérnökből, 1 ellenőrből, 1 irodakezelőből, 1 műszaki rajzolóból és 8 felvigyázóból.

A fűtőháznak van 1 főnöke, 3 mérnöke, 2 hivatalnoka, 4 irodakezelője, 4 mozdonyfelvigyázója, 17 főmozdonyvezetője és 42 mozdonyvezetője.

Állomásfőnökség, személyzete 1 állomásfőnök, 3 főellenőr, 6 ellenőr, 4 fogalmazó, 27 hivatalnok, 6 pénztárkezelő, 1 ruhatárkezelő, 2 irodakezelő, 2 távirdafelvigyázó, 3 semaphor felvigyázó, 11 raktárnok, 4 állomás előljáró, 45 állomás felvigyázó, 1 főkocsimester, 2 kocsimester, 2 lámpakezelő, 2 kapus, 2 értesítő, 8 főkalauz és 98 kalauz.

M. kir. posta és távirдахivatal. Aradon van egy központi posta és távirдахivatal és 5 fiókpósthivatal.

A központi hivatalnak van egy főnöke, 1 helyettes hivatal vezetője, 1 előadója, 2 felülvizsgálója, 1 iktatója, 1 felügyelője, 2 főtisztje és 7 tisztje, 6 segéd ellenőre, 1 tiszthelyettese és 16 segéd tisztje.

A máv. állomáson levő póstának (2. számú) van egy hivatal vezetője, 2 tisztje, 3 segéd tisztje és 2 segéd tisztjelöltje. A többi postafióknak egy-egy póstamestere van.

Egészségügy. Az 1896-ik év előtt Arad város a malária, tifusz, hideglelés és mindennemű a talajjal és vízával együtt járó betegségeknek a hazája volt. Ez évben kezdték meg a városnak vízvezetékekkel és csatornákkal való ellátását s ezeknek a betegségeknek száma azóta nagyon csekély. Nincs többé ragályfészek s a ragályt csak importálják, amint az 1905-ben történt, amikor a tej és gyümölcsök tisztátalansága okozta a kiütött tifusz betegséget, mivel pedig a baj nem a talajvizében volt, mint előbb rendszeren, ezt a kellő óvintézkedések után hamar elfojtották.

A vízvezeték és a csatornázás bevezetése óta Arad város egészségügye általában igen jónak mondható. Az egész városra kiterjedő és óriási költséggel járó csatornázás el fogja tüntetni mindenfelé a gyerekbetegségek miazmait is, és a kanyaró, a himlő, a difteritisz ma holnap már csak mint importált betegségek lesznek ismeretesek Ara-

don. A tüdővész terjedésének gátlására is jelentékeny óvintézkedések történtek.

Arad város egészségügyét hivatalosan a törvényhatóság kebelében működő *orvosi hivatal* látja el, melynek élén áll a városi főorvos a melléje rendelt 5 tiszti orvossal, akik kerületenként ingyen kezelik a betegeket.

Természetes, hogy a közegészségügyi állapotok javulásához nagyban hozzájárul a magánorvosi gyakorlat is. Az orvosok száma évről-évre gyarapszik.

A súlyosabb természetű betegek ápolására egyelőre két kórház áll rendelkezésre, ahol menedéket találnak a különben az enyhébb természetű betegségben szenvedő *szegénysorsúak* is, a *megyei közkórház* és a *báró Andrányi Károly* nemeslelkűségéből alapított gyönyörű gyermekkórház, valamint a kizárólag katonai betegek számára főnálló csapatkórház a várban.

Nagyban elősegítik az orvosi kezelést ezen kívül a *betegsegélyző pénztár* és a különböző egyesületek.

A munkásokat pusztító tüdővész elleni védekezésül fog szolgálni a Csátatelepen a jövő tavasszal felállítandó dispensaire-kórház.

Ezenkívül nemsokára fölépül még Aradon a negyedik kórház, fertőző betegségek részére, melyet *Neuman Dániel* nagylelkű adományából állítanak fel és rendeznek be.

Az egészségügyet szolgálja ezenkívül *Arad városának* gyönyörű fekvésű, nagyságra és berendezésre a vidéki városok közt első helyen álló *közvágóhidja*, melyben a közszükséglet kielégítésére levágandó állatokat egészségügyi szempontból szigorúan vizsgálják meg és biztos, hogy innen fertőző betegségben szenvedő állat a piacra nem kerül.

Vágó, tisztító, pörkölő helyiségei mintaszerűeknek mondhatók. A nyári és esetleg a téli idényre a húsok behűtésére a szükséges jeget a közvetlen közelben levő *hatósági jéggyár* szolgáltatja.

Hogy a vágóhid mily fontos intézmény egészségügyi és pénzügyi szempontból is, bizonyítékul szolgál az, hogy a vágatási díjakból és a fogyasztási adóhányadból kapott jövedelemből régen kifizette magát. Ezt fényesen igazolja a következő kimutatás: az 1910-ik évben Aradon összesen 36934 darab állatot vágtak le, melyből összesen 217 darabot koboztak el borsóka és más betegségek miatt.

Arad város csatornáit. Arad város közegészségi ügyét leghathatósabbban mozditja elő a nagyarányú csatornarendszer, melyet ugyancsak a legújabb időben létesítettek s amelynek munkálatai még egyre folynak.

A csatornázás két rendszerű.

A csapadékvíz levezetésére szolgál az *elosztott rendszerű beton csatorna*; a szennyvíz — fekáliák levezetésére pedig a *Shone-féle hydro-*

pneumatikus rendszerű csatorna. A Shone-féle csatornákon levezetett szennyvizet gyűjtőkben felfogva gazdasági öntöző célokra használják fel.

A Shone rendszerű csatornák hossza most 21 kmt. tesz ki. Előállításuk költsége körülbelül 1,600.000 korona. Az elosztott rendszerű csatornák successive épülnek ki s eddigelé a hosszuk 61 kmt tesz ki. A rája fordított költség most a 2,000.000 koronát közelíti meg s mire készen lesznek teljesen, körülbelül még egyszer ennyibe fog kerülni.

Az összes csatornázás e szerint eddigelé 82 km. hosszú és 3,600.000 korona kiadással járt. Óriási összeg, de a közegészségben, a nyomában járó munkaképességben, keresetképességben rövid idő alatt bőségesen kárpótolja majd a város lakosságát.

Arad épületei. Az aradi építkezés a gazdasági élet alakulatai szerint, vagy fellendül vagy pang. Ami az építkezés stílusát illeti, egységes karakterről alig szólhatunk. Különböző stílusok egyvelege, szecessió és modernség fejeződik ki az újabb, palotáknak nevezhető bérházak építkezésében. A lakások uri kényelmére, fényes berendezésére jobban törekszenek, mint arra, hogy az egyszerű polgári igényeknek megfeleljenek. Míg tehát a belváros monumentális jellegű házaiban a század pazar igénye jelentkezik, Ségá, Gáj, Poltura hemzseg még a nyomor embereinek tulsufolt lakásaitól.

A villaszerű építkezésnek is van nyoma. (Szt. László-u., Petőfi-u.)

Szociális szempontból halaszthatatlan kérdéssé vált Aradon a város által építendő tisztviselő és munkás lakások ügye, miáltal a lakásdrágaság és az egészségügyi kérdés egy csapásra nyerne megoldást.

Ami már most a viszonyokkal szemben Arad város épületeinek állományát illeti, az a városi kataszteri ívek tanulsága szerint a következő számadatokból tűnik ki.

Arad belváros és külhatárának területén van összesen 5701 ház. Ezek közt van *háromemeletes 5, kétemeletes 69, egyemeletes 293, földszintes 5334.*

A külső megjelenés szerint eléggé szerényeknek mutatkoznak be Arad város házai, azonban meg kell jegyeznünk, hogy a földszintes házak közt legalább ezer van olyan, amely a legfínnyásabb igényeket is kielégítheti.

Az 5701 épületben foglalt helyiségek céljuk szerint a következő képen oszlanak meg kerületenként :

	Lakószoba	Nyílt helyiség (bolt, műhely)	Mellék helyiség (konyha, kamra, pince)
I. ker. --- --- --- --- ---	11573	487	11459
II. „ --- --- --- --- ---	7521	536	6811
III. „ (Erzsébet városrész) ---	4050	110	7084

	Lakószoba	Nyílt helyiség (hall, műhely)	Mellék helyiség (konyha, kamra, pince)
IV. „ (Sarkad városrész) ---	2865	73	4074
V. „ (Gáj, Sága, Poltura) ---	1950	45	3181

Határban :

1 km.-en belül ---	256	6	404
1 km.-en kívül ---	157	3	231
Összesen ---	28372	1260	33244

Az 5701 épület, melyből csak 367 ház emeletes, 62876 része van elaprózva.

Az 5701 épületben 34504 mellék- és nyílt helyiség van és 28372 lakószoba.

Ha a lakósság számát hasonlítjuk össze a lakószobák számával, meglehetősen sötét képet nyerünk. Átlag 800 családot véve alapul a 4 taggal, melynek 5 szobás lakása van, a kép a következő: 3200 lakóra jut 4000 szoba, 58000 lakóra pedig 24000, 803-ban apró, zsúfolt, nyomorúságos szoba.

Jól tudjuk, mily kontraszt van pl. a főutcákon, mikor oly sok az olyan házak száma, melyeknek utcára néző frontja magas, nagyméretű és mosolygó, az ő fényes kirakatú üzleteivel, míg ha benézünk az udvarba, a sok szurtos apró gyerek nyomban elárulja a lakók és lakosok nyomorúságát.

Levonva az épületek számából a középületek, bankok, szállodák, különböző vállalatok házait, melyek alig néhány szolgai alkalmazottnak nyújtanak lakást, kétségtelen, hogy a lakásviszonyok állapota ez idő szerint nem kedvező.

Arad város útjai és utcái. Arad város egyre fejlődik s e rohamos fejlődéssel párhuzamosan szaporodnak az utcák szám és hosszúság szerint. Az összes utak és utcák hossza jelenleg a 125 kilométert üti meg.

A közlekedés előmozdítására a városi vezetőség óriási erőfeszítéseket fejtett ki az utolsó években, hogy ezek teljesen használható, modern közlekedési utakká váljanak. A hely és fontosság szerint látták el az utakat megfelelő burkolattal, amely tetemes kiadást jelent évről-évre a városra nézve.

Az *asphalt-gyalogjárók burkolata* kitesz 51,995 m²-t; a *kocsi-utaké* pedig 1444,285 m²-t, ezeknek előállítási költsége kitesz 1,421.594 koronát. Az asphalt burkolaton kívül, van még a városban keramit-, kockakő-, ciklopszkő- és makadám-burkolat. A *keramit*-burkolat területe 14,597 m² 172,244 koronát kitevő költséggel. A *kőkocka*-burkolat területe 23,372 m², előállítási költsége 208,011 korona; a *ciklopsz*-törmelékkő burkolat területe 197,465 m² és 197,465 koronába került. A *makadám*-burkolat 105,628 m² terjedelmű és ugyanennyi koronába került. Ősi,

azaz burkolatlan állapotban van még 2,330.245 m² útvonal, melynek beburkolási költsége majdnem körülbelül ugyanennyibe fog kerülni.

A város vezetősége az útvonalak széleinek a befásításával is komolyan foglalkozik állandóan. Eddigélé 11,163 darab fa szegélyezi Arad város útvonalait. Rendkívül üdvös intézkedés hygienikus szempontból, mint ezt minden város példája igazolja, ahol az emberek rájöttek a fák élettani fontosságára az emberi életben.

Arad város világitása. Történeti adatok szerint, Arad éjjeli világitása 1828-ban kezdődött. 1827. dec. 4-én határozták el, hogy 156 lámpást állítanak fel, egy lámpás ára 6 frt és a város világitása 2886 frt váltó forintba került egy évben. Az olajlámpásokat felváltotta a petroleumvilágítás, mely a gázvilágítás mellett 1895-ig maradt fenn a külső városrészekben. Jelenleg Arad város világitása két magánvállalat kezében van. Az egyik a *villamvilágítási és erőátviteli részvénytársaság*, a másik a *légszeszgyár részvénytársaság*.

A villamvilágítási vállalat 1895. óta áll fön és eddigélé 30 kilométernyi *kábel-vezetéken* és 70 kilométernyi *légi vezetéken* látja el Aradot köz- és magánberendezésű világitással. A társaság évi üzeforgalma pénzben 600,000 korona. — A gázvilágítás a 60-as évek végén kezdődött. A gázgyár üze, a villamvilágítás mellett is, évről-évre fokozódik.

Kultura. *Tanügy.* A tanügy legjelentékenyebb ágazata a *népiskolai oktatás*.¹⁾ Ennek fejlődéséről, szinte meglepő fellendüléséről a következő adatok tanuskodnak. 1884—85-ben a felekezeti elemi iskolákon kívül a város területén csak községi iskola működött 33 tanerővel. Azóta nagy szaporodás mutatkozik. Az új iskolák létesítésének és az építkezéseknek virág-szaka az 1889—1905. évekre esik. De ezen időn túl is létesültek új iskolák és átalakítottak az avult épületekben elhelyezettek (Weitzer János-utcai leányiskola, Kossuth-utcai fiúiskola), úgy hogy Arad város népiskolái ma mind modern berendezésű épületekben vannak elhelyezve. 1910-ben már 13 községi iskola működött 54 rendes és egy kisegítő tanerővel. A város terhe 175.421 korona (1885-ben a 9 iskolára 90.758 korona esett).

A községi iskolák szaporodása mellett 1908-ban hat állami iskola is létesült. Ezeknek az épületét a város emelte 1,535.000 korona költséggel, mely köteles a fűtésről, az épületek jókarban tartásáról, nyári tisztogatásról, tűzbiztosításról, úgyszintén a nyugdíjalap javára fizetendő fenntartási illeték fedezéséről gondoskodni.

¹⁾ Az adatok részben Kehrér Károly kir. segédtanfelügyelő jeles művéből (Arad-megye és Arad sz. kir. város népoktatásügye 1885—1910.) vannak véve. Nagyobb részűket azonban Kovács Vince kulturtanácsos úr volt szives rendelkezésemre bocsátani.

Működik még a város területén az állami és községi iskolák mellett összesen 7 felekezeti népiskola (izr., 4 gör. kel. román, 2 gör. kel. szerb).

Polgári fiuiskola Aradon kettő áll fenn. Az egyik, a Weitzer János-utcai, 1872-ben létesült, a másik állami segéllyel 1909-ben nyílt meg diszes épületben, a Ferenc-téren. Az épület költségeinek törlesztésére az állam 50 évre évi 30.000 korona államsegélyt biztosított. Ez utóbbi intézet felállítása körül minden időben méltánylandó buzgalommal Kovács Vince kulturtanácsos fáradozott legtöbbet. A két polgári iskola állandó tanerőinek száma 1910-ben 17.

A polgári leányiskola nagybobszerű fellendülését mutatja, hogy 1890-ben az intézetnek 4 osztálya volt 284 tanulóval, 1910. nyolc osztályban 513 leány látogatta. A tanerők száma 9. Legújabban az épületet is diszes szárny-épülettel bővítették ki.

A két fiu és leány polgári iskola fenntartása a városi költségvetést 109,001 korona terhelte.

1890. óta egy gör. kel. román felekezeti, internátussal egybekapcsolt polgári leányiskola működik. Mintegy 30 leány látogatta 1910-ben. Legújabban diszes új épületet emeltek részére felekezeti alapból.

A községi, felekezeti és állami elemi és polgári iskolák fenntartási és városi segélyösszegein kívül Arad városát még más iskolák és kulturintézmények fenntartása és segélyezése is terheli.

Az állami tanítóképző épületéhez a város 60000 koronával járult.

A *kereskedőtanonc-* és *iparostanonc-iskolára* a város évi 36163 koronát költ.

A társadalmi úton létesített *siketnéma iskolát* a város átvette, később az államnak adta át. Épületet emelt számára és 2400 koronával segélyezi.

Támogatja továbbá a *zenekedvelők egyesületét* évi 1600, a *zene-konzervatóriumot* 1000, a szegény tanulókat segélyező egyesületet 1000 koronával.

Fenntartja az 1892-ben 231000 korona költséggel épült városi árvaházat, melynek évi költségvetése mintegy 43000 korona.

Támogatta a város anyagilag a Somogyi-féle magániskolát 1901-1906., míg az intézet államivá nem lett, évi 3000 koronával. Az 1910-ik évben a város összesen 379.380 koronát költött tanügyi és kulturális célokra. Az aradi közép- és szakiskolák fejlődése az utolsó tizenöt év alatt (1895—1910) a nagyszerű fellendülés képét nyújtja. A tanulók száma, a tanári státusz, a szertárak, könyvtárak állandó jelentékeny gyarapodást mutat. A *kir. főgimnáziumnak* 1895-ben 378, 1900-ban 404, 1905-ben 516 és 1910-ben ugyancsak 516 tanulója volt. A tanári kar 1910-ben 20 rendes tanárból állott. Az ifjúsági könyvtár állandó

1895-ben 3581, 1910-ben 6947 kötet. A tanári könyvtáré 1895-ben 2513, 1910-ben 6947 kötet. Kiegészíti e könyvtárt nagyon értékes és országos hírű Orczy-Vásárhelyi könyvtár. Az Orczy könyvtár az *Orczy-család* ajándéka, mely Gyöngyösön levő könyvtárát átengedte 1870-ben az Aradon felállítandó lyceumnak. A Vásárhelyi-könyvtárt 1873-ban a *Vásárhelyi-család* ajánlotta fel minden jogfenntartás nélkül az aradi lyceumnak.

Az egyesített s mások adományával gyarapodott könyvtárt a vall. és közokt. miniszter megbízásából rendezte 1898—1905. években Kara Győző. A rendezésnél a M. N. Múzeum könyvtáránál meghonosított rendszer szolgált irányításul. Igen gazdag kéziratokban, melyeknek nagyobb részét Vásárhelyi János másolta. Álladék: 26,427 kötet; ezenkívül 1471 kötet duplum. Értéke: 44,633 korona. A könyvtár értéke-
sebb művei. Inkunábulák:

1. Biblia sacra. Impr. Norimbergae 1475. Rákóczy György tulajdona volt. 2. Persii et Invenalis Satyrae: Vicentidae 1480. 3. Iosephi Flavii opera. Venetiis 1486. 4. Ioannis de Thurócz Chronica Hungarorum. Brunae 1498. 5. Petrarcae de remediis utriusque Fortunae. Cremonae 1492. 6. Schedelii Chronica ab initio mundi. Norimbergae 1493. 7. Schedel Buch der Croniken Augusburg 1500. 8. Bebenburgii Luipold. Germanerum veterum zelus et ferfor in christ. rel. 1497. 9. Apianus Alexandrinus de ellis civilibus. Venetiis 1500.

A fizikai, természetrajzi stb. szertárak a tanügy céljainak megfelelően fejlesztettek.

Örvendtes haladást mutat az *állami m. kir. főreáliskola*; 1905-ben a tanulók száma 221, 1910-ben 315. Kilenc osztályban 1910-ben a tanári kar 15 rendes tanárból, 6 bejáró hittanárból, 1 iskola-orvosból, 2 latin tanárból és 1 gyorsírás tanárból áll.

A tanári könyvtár álladéka 1895-ben 1358 kötet, 1910-ben 3652 kötet, azonkívül 59 folyóirat 744 kötetben. Az ifjusági könyvtár 1895-ben 1487 kötetből állott, 1910-ben 3450 kötetből. A különböző szertárak gyarapodása jelentékeny összeget képvisel.

Mint új intézmény létesült Aradon 1901-ben a *felsőbb leányiskola*. Ez iskolának létesítése régi vágya volt a város intelligens társadalmának. Történtek is kísérletek a 90-es évek végén, hogy az intézetet felállítsák vagy esetleg a polgári leányiskolát felsőbb leányiskolává alakítsák át, de e kezdeményezések abban maradtak, mivel az állam és a város az anyagi hozzájárulás tekintetében nem tudtak megegyezni. 1900—1901. körül végre találtak egy expedienst, hogy ilyenmő leányközépiskolát alapítsanak. Dr. Somogyi Gyula felsőkereskedelmi iskolai tanár vállalkozott arra, hogy az iskolát, első időben magánjelleggel, felállítja a város közönségének anyagi és erkölcsi támogatása mellett.

A város közönsége csakugyan biztosított neki 3000 korona évi segélyt és megszerezte az intézet részére a miniszteri engedélyt és a nyilvánosági jogot. Az iskola bútorzatát és legszükségesebb felszerelését azonban az intézettulajdonos tartozott beszerezni. Így nyílt meg 1901. szeptember 1-én az aradi Dr. Somogyi-féle városilag segélyezett nyilvános jellegű magán felsőbb leányiskola. Az évfolyamok egymásután nyíltak meg és 1906. szept. 1-én nyílt meg nyilvános jelleggel az iskola hatodik osztálya. A tanulók létszáma akkor mind a hat osztályban összesen kerek számmal 160 volt. Az igazgatón kívül a tanárkar öt állandósított tanítónőből és 10 óraadó tanárból állott. Az intézet a város által emelt Rákóczy-utcai egyemeletes épületben volt elhelyezve. A 3000 korona segélyt fordította a város az épület költségeinek amortizációjára. 1907-ben az intézet államivá lett, ugyanazon épületben, átvéve a magánintézet örökét. A tanerőket az állam helyezte el, az igazgató visszavonult. Az állami intézetnek 1907-ben 168 tanulója volt, 1910-ben 198. A tanerők száma az átvétel évében 20, 1910-ben 22. Az első évben a könyvtár álladéka 86 mű 113 kötet 5424 korona értékben, 1910-ben 575 mű, 738 kötet 5315·95 korona értékben. A szertár álladéka első évben 217 darab 3426·38 korona. 1910-ben 2192 darab 19564·48 korona értékben.

A felső kereskedelmi iskolának, mint kereskedelmi szakiskolának gyarapodása szembetűnő. 1895-ben volt 6 osztályban 211 rendes tanuló, 1910-ben 7 osztályban 269. A rendes tanárok száma 1910-ben az igazgatón kívül 6, a bejáróké a hitoktatókon kívül 10. A szertárak, könyvtárak és egyéb gyűjtemények álladéka jelentékenyen emelkedett.

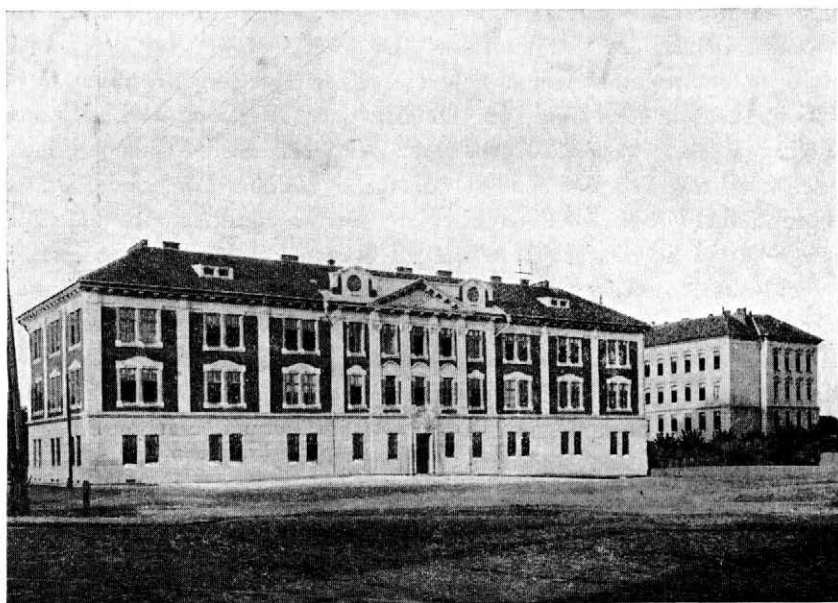
Az intézettel kapcsolatos internátusban 45 tanuló volt elhelyezve.

A Fa- és fémipari szakiskola 1892. okt. 2-án nyílt meg. Alapításához hozzájárultak Arad városa 1000, a megye 300, az állam 4361, az ipartestület 200, a kereskedelmi és iparkamara 2861 frttal. A fenntartási költséget azonban utóbb az állam magára vállalta, amikor 1895-ben az intézet államivá lett. Az iskola szervezete több változáson ment át. Kezdetben három évfolyam volt, 1894-ben négy évfolyam lett. 1895-ben építették fel városi hozzájárulással jelenlegi műhelyekkel kapcsolatos épületet, melyet ugyanazon évi november 5-én adtak át ünnepélyesen rendeltetésének. Az intézet első évében 7 faiparos, 13 fémiparos jelentkezett. Tíz évvel később, 1902-ben, négy évfolyamnak 109 tanulója volt, 28 faipari, 81 fémipari szakon. 1910-ben a tanulók létszáma 113 (29 fa-, 84 fémiparos). Megjegyzendő, hogy a tanulók, a műhelyi helyviszonyokra való tekintetből, csak korlátozott számban vehetők fel. 1910-ben a tanárkar immár 18 tagból állott t. i. igazgatóból, 6 rendes tanárból, 2 óraadóból, 6 művezetőből, 2 segédművezetőből és egy előmunkásból. Ugyanezen évben az intézet fenntartási költsége 91.738 korona; a leltári álladék; 6087 darab 100.705 korona értékben.

Mint nevelő-intézet létesült az *A. V. T. E. konviktusa* (diák-otthon), mely Aradvármegye, Arad sz. kir. város, a Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egylet és az Aradvidéki Tanító Egyesület közreműködésével Arad szab. kir. város közönsége által adományozott ingyen-tenken az 1905. és 1906. években épült.

Az 1906. évi szept. hó 1-én 120 tanulóval nyílt meg. Az ünnepélyes zárkölétel 1906. évi január hó 21-én gróf Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter úr részvételével történt.

A konviktus eredetileg 120 növendékre volt tervezve; mivel azonban a következő években oly tömegesen jelentkeztek a felvételt kérők

Az Aradvidéki Tanító-Egyesület konviktusának főhomlokzata.

és mert kellő helyiség se állt rendelkezésre az 1907—908. tanévtől kezdve már 130 növendék vétetik fel évenként.

A konviktus vezetése, a felügyelő-bizottság ügyvivő elnökén kívül, a vall. és közokt. m. kir. miniszterium által kirendelt állami tanítóra, mint gondnokra, van bízva.

A főfelügyeletet az A. V. T. E., a kebeléből választott felügyelő-bizottság által gyakorolja. Ezen felügyelő-bizottságba Arad sz. kir. város és Aradvármegye 3—3 taggal vannak képviselve.

A növendékek elhelyezésére 9 munkaterem és 9 hálószoza áll rendelkezésre.

A növendékeket tanulmányaikban a gondnokon kívül, a felügyelőbizottság által alkalmazott 5 bennlakó nevelő és egy bejáró tanár segíti, akik a növendékeket leckéikből kikérdezik, őket közös sétára, esetleg játékra elkísérik.

Színház és színészet. Az aradi közönségnek igen finom az érzéke a művészetek iránt, s így a színészetnek is régtől fogva igaz, lelkes pártfogója. Ezért az aradi nemzeti színház elnyerése mindig törekvését képezte a vidéki színigazgatóknak.

A színháznak 1883-ban történt leégése után *Krecsányi Ignác* vonult be az aradi színházba s három éven át intézte az aradi színészet

Az Aradvidéki Tanító-Egyesület konviktusának Apponyi Albert-körúti része.
Balra utána következőleg a fa- és fémipariskola, jobbra, a konviktussal szemben az állami tanítóképző, beljebb, a tornyos épület a nyári színház.

sorsát. Három évi céltudatos és eredményes működés után elhagyja Aradot és átveszi Temesvár, Buda és Pozsony szövetkezett színházainak vezetését, míg Aradra 1888-ban *Mosonyi Károly* kerül színigazgatónak. De csak egy évig marad itt, s helyét *Aradi Gerő* színigazgató foglalja el, a magyar színészet ezen veterán munkása, kinek társulata, — miután az igazgató 1892-ben elhunyt — 1893-ig marad Aradon.

Aradit 1893. őszén *Leszkay András* váltja fel az aradi színház igazgatásában, ki teljes kilenc évet tölt az aradi színészet élén és 1902-ben csak azért távozik Aradról, mert a budapesti *Magyar Színház* igazgatását veszi át.

Az ezután következő három éven át *Zilahy Gyula* az aradi szinigazgató, ki a budapesti Nemzeti színház művésze volt akkorában, s a működő színész babérait cserélte fel a vidéki szinigazgatás sokaktól irigylet, de a valóságban keserű kenyerével. A három éves szerződési időtartam leteltével az aradi színházat a debreczenivel cseréli fel s az aradi színház igazgatása 1905-ben a kassai színház akkori direktorának *Szendrey Mihálynak* kezeibe megy át, ki azóta állandóan igazgatója az az aradi színészetnek, s annyira beleélte magát az aradi közönség kegyeibe, hogy 1913. tavaszán pályázat mellőzésével a negyedik hároméves *cyclusra* neki adta át a színház vezetését a város törvényhatósági bizottsága.

A vidéki színészet, lépést tartva az ország óriási kulturális és gazdasági fellendülésével, nagy átalakuláson ment keresztül az utolsó évtizedek alatt. A fővárossal való közlekedés könnyebbé tétele folytán, a vidéki közönség sokat jár a fővárosba, sokat látogatja a fővárosi színházat, s ezáltal a vidéki színészetnek bizonyos mértékben a fővárosi színházak színvonalával kell felvennie a versenyt. Ennek folyománya a vidéki színészet állandósítására való törekvés. Az egyes vidéki gócpontokban mindenütt megvan a törekvés arra, hogy a szintársulatok működése lehetőleg hosszú időre egy helyhez köttessék, hogy a színészet kivetkőzzék a vándorszínészet jellegéből, mivel köztudomású dolog, hogy az örökös helyváltoztatás a színészet művészi színvonalának rovására esik.

Aradon is megvolt a törekvés arra. Október elejétől, a régi színészkalendárium szerint virágvasárnapig állandó és biztos otthona volt az aradi színház a magyar színészetnek, s később a téli szinidények túl is terjedtek a húsvéti ünnepeken, s mindegyre jobban előtérbe lépett a gondolat, hogy Aradon állandósítani kell a színészetet.

Akik ezen eszmének hivei voltak, abból a szempontból indultak ki, hogy az olyan város, mely állandó otthont nyújt színészeinek, s mely nem nyomja kezükbe időről-időre a vándorbotot, keresetesebb működési helye lesz a színészeknek, kik ilyként beleilleszkedve a város társadalmába, tökéletesebb és finomultabb művészeti működést fognak kifejtetni, s másrészt azzal érveltek, hogy egy állandó szintársulat mindig nagyobb eredményeket tud felmutatni, mint az olyan, melynek helyzete az örökös helyváltoztatás által van megnehezítve.

Ezen gondolatoktól vezéreltetve, de főleg *Leszkay András* akkori szinigazgató buzgalmától serkentve Aradváros közönsége megépítette a Maros partján a *nyári szinkört* s azt 1900 év nyarán nagy ünnepségek közepette meg is nyitotta.

A szinkörhöz fűződő remények azonban nem valósultak meg. Aradváros közönsége kitűnő szinpártoló közönség, s a télen át, sőt azon túl

is, május végéig biztos megélhetést nyújt a magyar színészetnek, de úgy látszik mégsem eléggé nagy ahhoz, hogy a nyári idény alatt a szinkörben működő szintársulatnak a megélhetését biztosítsa.

A meleg nyári hónapok alatt, amidőn a város jobbmódú lakossága vagy a közeli hegyaljára, vagy fürdő és üdülő helyekre vonul el, bármilyen nagy és körütekintő volt az itt működő színigazgatók működése, a nyári idény nem tudta nekik a létfenntartáshoz szükségeltető anyagi eszközöket biztosítani, amihez azon körülmény is járul, hogy a város szűkös anyagi körülményei folytán a szinkör-építés költségeinek évi hatezer koronát tevő törlesztési részleteit a mindenkori színigazgatóra kénytelen áthárítani s így a mindenkori aradi színigazgató akkor, amikor a legkeservesebben megyen a dolga, s amikor inkább támogatásra van szorulva, kénytelen az arénaépítési költség törlesztési részleteinek koloncát magán viselni. Kíváncsinos volna, hogy ezt a terhet az állam a városról és a vidéki színészetről levegye.

Ezen helyzet folytán a színügyi bizottság és a színház igazgatója között létrejött megállapodás alapján az aradi nyári idény mindössze negyvenöt előadásra zsugorodott össze. Ezen előadások rendszerint pünkösdtől kezdve tartatnak meg, s azok befejeztével, a hódmezővásárhelyi szinkörbe vonul az aradi szintársulat, mely törekvő vidéki város és Arad között már évek óta fennáll egy hallgatag, de kölcsönös megelégedésre szolgáló szini szövetség.

Aradon tehát annyiban állandó a színészet, hogy kilenc-kilencedfél hónapon át biztos otthona van itt a magyar muzsának.

Ami már most az aradi színészet színvonalát illeti, az aradi *közönség, mely a fővárossal állandó összeköttetést tart fenn, stilizált, finomult ízlése által, határozottan nevelő és fejlesztő hatással van az aradi színészetre. A közönség nagy ösztönnel bír az igaz tehetségek felismerésére, s fejlett ízléssel a jó előadások méltatására. Ezért csakis az a szintársulat számíthat támogatásra, s az a színész előismerésre, amely s aki igazán művészi színvonalat igyekszik megközelíteni. A közönségnek ezen hatása a mindenkori színészekre nevelőleg hat, s innen magyarázható az, hogy az aradi színház mintegy előiskoláját képezi a fővárosi színházak művészeinek, s hogy nem egy későbbi csillaga a magyar színészetnek az aradi színpadon tette meg első szárnypróbálgatásait. Gál Gyula, Tapolczai Dezső, Delli Emma, Rónaszéki Gusztáv, Somló Sándor, Török Irma, Góth Sándor, Fenyvesi Emil, Balassa Jenő és sok mások Aradról kerültek a fővárosi színészethez.

Válfaj tekintetében áll az, hogy az aradi színházban minden válfaj műveltetik. A komoly drámától a bohózatig, az operától a vaudeville-ig minden műfajt műsoron kell tartani, s el lehet mondani, hogy jóformán mindent, amit a sok fővárosi színház produkál, Aradon elő kell adni.

Ezzel az is el van mondva, hogy a vidéki színészet színvonalát a műsort illetőleg, s ezzel közvetve a vidéki színészet izlését a fővárosi színházak játékkrendje irányítja. A színműirodalmat a vidék fejleszteni nem képes, mert minden nevesebb író, anyagi szempontból is, művével a fővárosi színházakhoz fordul. Amit e téren a vidék produkál, nem haladja túl a szerény műkedvelőség színvonalát. A fővárosi színházak irányzatának folyománya ezek szerint az a sajnálatos körülmény is, hogy a klasszikus darabok művelése a közelmúlt időkig, amelyek folyamán e téren némi javulás észlelhető, háttérbe szorult, s ugyanúgy áll az, hogy a magyar népszínmű dekadenciája is a fővárosi színészet cosmopolitálózó irányzatának tulajdonítható, mivel ezen irányzat folytán nem akad íróink között ezen válfajnak megfelelő művelője.

Hogy a francia könnyed, gyakran cochoneriákkal saturált darabok és a kabaret-trükkökkel dolgozó táncos operette-ek tekintélyes számú színházi estét foglalnak le a maguk részére és hogy a hazai tekintélyes íróink és szerzőink is mindjobban ezen irányzatnak hódolnak, az is csak annak az egész világon elterjedt irányzatnak tulajdonítható, mely a színművészetben egyre nagyobb tért enged a szórakoztató, mint a nevelő elemnek.

Meg kell még emlékeznünk arról, hogy az aradi színházban az opera művelésére gond fordított. Hogy e téren az eredmény nem áll arányban a törekvéssel, annak magyarázata abban található, hogy ezen válfaj művelésének költségeit egy vidéki színház sem tudja fedezni. Ezért lett az aradi színigazgató az utóbbi szerződések megújítása alkalmából az operák kötelezettsége alól felmentve, s mostanában operák előadására csak annyiban kerülhet a sor, amennyiben ezt a rendelkezésre álló énekes és zenekari erők lehetővé teszik.

Az aradi színészet ma is magas színvonalon áll. Hogy az a mostaninál magasabb lendületet venni nem tud, annak oka nem annyira a közönségben, mint inkább az aradi színház elavult és kicsiny voltában rejlik. A színház czugos, léghuzamos és szűk. A színházat látogatni nem kellemes. Annak befogadó képessége nagyon is korlátozott.

Egy új, modern, a kor színvonalán álló színháznak létesítésére égető szükség van, s már meg is indult ily irányban a mozgalom.

Amint ez a kérdés meg lesz oldva, az aradi színészet is hatalmas lépésekkel fog a tökéletesedés felé haladni.

A sajtó, irodalom, írók és szónokok. Arad városának 1895. előtti szellemi életéről sajtóviszonyairól, irodalmáról és íróiról tüzetesen számol be a monografia történeti kötete és Lakatos Ottó műve.¹⁾ Itt az azóta történt fejlődésnek és haladásnak képét kívánom festeni.

¹⁾ Márki II. 784—828. I. — Lakatos Ottó II. k.

Az aradi hírlapok száma 1895 óta szaporodott. Van jelenleg három nagyobb napilap, egy esti boulevard-újság, két hétfői újság, egy szaklap (közgazdasági) és egy élclap. A fejlődés természetes rendje szerint az aradi újságírás, a fővárossal lépést tartva, mind magasabb színvonalra emelkedett. A vidékies kezdetlegességnek és naivitásnak többé semmi nyoma. A vezércikk nem kenetesen hizelgő, a tárca nem szárnypróbálgatás, s az újdonság elevenen, formásan van megírva. A vezércikkek az aktualitáshoz alkalmazkodnak. Az országos politika, a városi élet, vagy a társadalmi élet napirenden levő kérdései kerülnek megvitatás alá, komoly felfogással, férfias komolysággal. Becsületére válik az aradi újságírásnak, hogy kiméli a becsületet és kerüli a személyeskedő persiflageot. Minthogy a közélet kérdéseinek megvitatása komoly, a hozzászólásnak súlya van. A fővárosi sajtó is gyakran figyelembe veszi. A pártszempont érvényesülése nem zárja ki mindig a tárgyilagosságra irányuló törekvést. A tárcarovatot eredeti vagy átvett rajzok, elbeszélések, causeriek töltik be. Híresek, s szinte új műfajt képviseltek az aradi lapoknak a hétről irt tárcái, melyeknek megteremtője s legügyesebb művelője Tiszti Lajos volt. Humorral, szatírával tárgyalta bennök az elmúlt hét eseményeit.

A hírlapszolgálat ma már pontos és gyors. A szerkesztőségekben éjjel folyik a java munka, az éjfélig és éjfél után lapzártáig érkező híreket kommentálva adják le az írók. A törvényszéki és közgazdasági tudósítások gondosak, a riport mintaszerű. A színházi kritika a maga útján halad. Önálló és független s nem táplálkozik a fővárosi lapok eszme-forrásaiból. Nagyon el van terjedve az aradi lapokban a vasárnapi alkalmi poézis, vagyis az a versfaj, mely humorral vagy satírával elegyítve fűzi reflexióit az aradi vagy országos eseményekhez. Tehetőséges ifjú írók mivelik e genret bizonyos kedvteléssel, pezsdülő dévassággal. Álnév alá rejtőznek a pajkos koboldok: Pietro, Rendre, Forgács, Zab, stb.

Amennyire gyarapodott tartalmilag az aradi újságírás, annyira tökéletesedett az aradi lapok nyomda-technikai berendezése is. Különböző rendszerű legmodernebb nagy gépeik vannak, úgy hogy e részben is versenyre kelhetnek a főváros nagy lapjaival. Az „Aradi Közlöny“ nyomdája mintaszerűen van berendezve; az „Arad és Vidéke“ a Mergenthaler-féle *linotypet* használja, mely szedőgép egy egész sort önt egyszerre s az öntött sorokat szállítja a sajtóba. A betűszedés, betüöntés és az anyabetűk visszaszállítása, egyszerre történik. A gépen egy gyakorolt szedő óránként 4500 betűt szedhet. A kisebb nyomdák is egész modern berendezésűek.

Aradon ez idő szerint a következő újságok jelennek meg: Aradi Közlöny, Arad és Vidéke, Függetlenség, mint napilapok, és az Aradi

Hiradó és Hétfő, hétfői ujságok. Esti boulevardlap: Aradi Esti Ujság. Az *Aradi Közlöny* a legrégebb lapok egyike. 1909-ben ünnepelte negyedszázados fennállását. A régi szabadelvű párt lapja volt, később pártonkívüli, utabban a munkapárt szolgálatában áll. Szerkesztik *Stauber József* mint főszerkesztő és *Bolgár Lajos* segédszerkesztő. Iránya mérsékletre törekvő, tartalma változatos. Modernsége törekszik, mégis bizonyos értelemben konzervatív. Ünnepi számai (karácsony, husvét) terjedelemben és tartalmi gazdagságban vetekszenek a fővárosi lapokkal. Volt eset, hogy 260 oldalosan jelent meg ünnepi alkalommal.

Az *Arad és Vidéke* Aradnak legrégebb lapja. 1880-ban keletkezett, 1910-ben ünnepelte harminc éves fennállását. A régi függetlenségi párt közegeként keletkezett s e pártnak szolgál ma is. Szerkesztői több ízben váltakoztak, utóbbi években *Szudy Elemér* szerkeszti. Az 1848-as függetlenségi eszme terjesztője és istápolója mindvégig egész pályafutásában, szabadelvű és demokratikus, utabban valamelyes radikális árnyalással.

1902-ben keletkezett a *Függetlenség*, mint szintén a függetlenségi eszme támogatója, mérsékelt radikális irányzattal. Szerkesztője hosszabb időn át *Zima Tibor* volt, legutabban *Olasz Pál*. Az aradi ujságírásnak eme újabb nagyjobbyszerű lendületet *Mérai Horváth Károly*, az Arad és Vidéke szerkesztője adta. Elevevéget és erőt vitt be jól értesültségével és gyorsaságával az aradi sajtóba. Különösen a fővárosi tudósítások tűntek ki akkor lapjában. A vezércikkek nagyhatásuak voltak, munkatársait, ami a szerkesztő főérdeme, jól foglalkoztatta.

Az említett ujságokon kívül több kisebb lap is keletkezett még, csakhogy ezek rövidesen megszűntek.

Irók és irodalom. Az utóbbi másfél évtized aradi írói közé nem számíthatók azok, kiknek itteni szereplése egy két év átmeneti időszakát képezte s kik rövid aradi időzésük után a fővárosban vagy más vidéki központban kerestek tehetségük és fokozott ambícióik részére hálásabb tért. A nagyon is korán elhunyt Iványi Ödön, Murai Károly, Sas Ede, vagy a még korábban itt időzött nemes lelkületű, nagy tehetségű Revicky Gyula és más kiválóbb írók, a kitűnő tanár-írók és tudósok itteni működése csak kisebb epizódja életüknek. Az aradi irodalom munkásai közé azokat számítom, kinek munkássága, hosszabb évek ciklusára terjedvén ki, erősebb nyomot hagy vissza Arad fejlődő szellemi életében.

A hivatásos aradi írók, t. i. azok, kik főfoglalkozásképen az írás mesterségét űzik, nagyjobbbrészt az ujságírás robotosai. Ezek maradnak állandóan, vagy legalább is ezen kezdik. Lehet, hogy az első próbálkozások sikerei s az ezekkel járó népszerűség néha egyikét-másikát letéríti más polgári foglalkozás útjára, hivatalt vállalnak, ilyenkor a muzsa ihletését azután már csak el-elvárják s nem csikarják ki. Az ujságíró

elevenebb temperamentuma nem hagyja cserben a toll emberét akkor sem, mikor kiragadva magát a szerkesztőségek siettetett kényszermunkájának béklyóiból, mint önálló író mutatkozik be a nagyközönségnek. Többnyire vidám, ötletes, könnyed dolgokat nyújt a kötet akár versben, akár prózában. Mélység vagy emelkedés, dal vagy óda formájában, ma ritkább mint valamikor régen, a Revickyek korában. A komoly genreű művekben a *Nyugat* hiveinek hatása érzik; többet sejtetnek, mint mondanak, mint mikor titokzatos homály ül a hegygerinc elmosódó körvonalain. A prózán, novellaféléken, tárcákon, croquis-kon, tarkaságokon, stb. külföldi, főleg francia befolyás vehető észre.

A hirlapírással nem foglalkozó írók külön-külön a maguk nyomán járnak. Tehetségüknek és hajlamuknak megfelelő genret mivelnek. Egyik-másik író országos sikert ért el. *Dálnoki Nagy Lajos dr.*, a megye alispánja, vigjátékaival országos hírnévre tett szert. A *Harag* című műve egyik legbájosabb vigjátékunk. Sikert ért még el a *Pletykával*. Mindkét darab a Nemzeti Színházban, Budapesten került színre. A drámai műveken kívül irt még lírai költeményeket. Ideális irányu poéta lélek. A verselésnek és rimelésnek valósággal virtuozsa.

Vigjátékiró *Radó Károly* (Carolus) is. *Kikapós férjek* és *Urak estélye*, *Leánycsel* című bohózatai szép sikerrel kerültek színre. Radó más téren is működött. Mint hirlapíró vezércikkeket, színibírálatokat irt és humoros tárcákat (Mindenről és még valamiről). Önállóan megjelent tőle: Az új bűnvádi perrendtartás magyarázata. Arad sz. kir. város törvényhatósági almanachja. Az Urak estélye Tatán és Nagyváradon, a Leánycsel Aradon, a Kikapós férjek Budapesten (Városligeti színház) került színre. 51 éves korában halt meg.

Faragó Rezső sajátos és eredeti tehetsége az ifjabb írói generációnak. Eleme a humorban felolvadó szatira, de a komoly genrere is van tehetsége. Heti versei, mint aktuálításokhoz alkalmazkodó poezis, frissek, üdék, ötletesek, ezért nagyon kedveltek. Első verskötetete, a *Napszámban*, köztetszést aratott. Kiadta Losonczy Zoltánnal együtt az Állandó Muzsa c. művet. Az *Aszfaltbetyár* c. vig monológja e nemből a legjobbak közé tartozik.

Farkas Ferenc, szatirikus, humoros költeményeket ír, alkalomról alkalomra ünnepi ódákat is. Mint az Arad és Vidéke állandó munkatársa vezércikkeket ír és színi bírálatokat, melyek tárgyilagosságuk és behatóan analitikus természetüknél fogva a fővárosi színikritikával egy színvonalon állanak.

Kaszab Géza, ügyes, eleven tollal humoros költeményeket ír és tárcákat. Verskötetének, első zsenyéjének, címe: Két Isten. Szerkesztője most a Hétfő és Arad c. hetilapnak.

Vörös Vidor, kitűnő szerkesztő és még kitűnőbb hirlapíró. Szer-

kesztette sokáig az Alföldet. Nagy tudományú, jeles készségű férfiú, ki sok nyelvet beszélt és sok jeles dolgot fordított.

Edvi Illés László évtizedeken át működött Aradon mint az aradi hirlapírók és írók gárdájának egyik legérdemesebb veterán tagja. Mint hirlapíró irt vezércikkeket és tárcákat és mint keresk. és iparkamarai másodtitkár számos nagyértékű, a város és megye gazdasági életét tárgyaló közgazdasági munkát. Sokoldalú készségű, eleven szellemű, gyorseszű és gyorskezű igazi írói egyéniség. Évtizedeken át volt belső dolgozótársa a helybeli lapoknak, éveken át szerkesztette is egyikét-másikát. Társadalmi tevékenysége is jelentékeny volt. A Kölcsey-Egyesület alelnöke volt jó ideig.

Tiszi Lajos az ország legkitünőbb ujságírói közül volt; nagy mestere az ujságírásnak. Élete alkonyán az aradi ujságírók Nesztorául tekintették. Idealizmusa, mely tagadhatatlanul megvolt, malíciával párosult. Élesebb gunnyal, maróbb szatirával senki sem tudott írni, de e mellett komoly és szép dolgok művészi írásához is értett. A Vértanúk Albumába irt dolgozata az albumbeli sok becses történeti emlékezés között a legérdekesebb és nagyon értékes. Évtizedeken át volt a helybeli hirlapírás termékeny munkása. Szerkesztette az Alföldet jó ideig, utóbb az Arad és Vidékét is. Sokat irt, sokat dolgozott. Humoros, szatirikus heti tárcáival, melyeket régebben Puszi, Pöröly, később Tüske Tóni név alatt közölt vasárnaponként, megkacagtatta az egész társadalmat. Csak azok nem nevettek, akiket sujtott, kiknek közéletbeli vagy társadalmi szereplését vette hihetetlenül mélyen sebző gunyjának céltáblájául. Természetes, hogy a köznevetség eme virtuoz előidézője évről-évre növelte ellenségeinek számát, úgy hogy pályája ereszkedő részét járva, mikor már betegsége is egyre sorvasztotta erejét, mind csöndesebb-csöndesebb, elhagyottabb, magába-vonultabb lett. Elhunytát alig vették észre. Pedig fényes elme, nagyobbyszerű írói genie adatott neki. Szókimondó, független és bátor ember volt. Üzte, talán túlzottan, a persiflageot, de nem hizelkedett soha senkinek. Jogosan fakadt ki egyik nekrológusa, hogy a közvéleményt nem „izgatja“ többé, ha a halál kiűti a tollat egy olyan vidéki ember kezéből, aki azt rajongó lelkesedéssel szinte fanatizmussal forgatta a magyarságért s nemzeti ideálokért — mindössze rövidke *ötven* esztendeig egyfolytában.¹⁾

A költészet művelői közül említhetők:

Mülek Lajos, ki apróbb lírai verseket ír.

Csécsi Imre, nemes tartalmú alkalmi ódák írója. Nő-íróink közül kitűnt *Csécsi Imréné* (hires Erzsébet-ódájával) és legújabbban *Grallertné*

¹⁾ Aradi ujságírás régén. Arad és Vidéke 1911. augusztus 20.

Martiny Hilda önállóságot és eredetiséget eláruló szép lírai-reflexiós költeményeivel.

Stauber József, az Aradi Közlöny szerkesztője, szintén irt néhány sikerült verset. Mint szerkesztő vezércikket ír és vasárnaponként humoros-tréfás karcolatokat. Megteremtője egy-két genrealaknak. *Szudy Elemér*, az Arad és Vidékét szerkeszti. Legujabb értékes műve: Az élet amit gondol, mely novelláknak s irodalmi rajzoknak becses gyűjteménye.

Horovitz Gusztáv hirlapíró, irodalmi színvonalon álló színírálatokat ír, szerkesztett lapot is.

Zima Tibor szerkesztő és tehetséges hirlapíró. Irt vezércikkeket, tárcákat, mindig komoly és értékes dolgokat, mint kamarai titkár jeles közgazdasági dolgozatokat.

Bolgár Lajos, szerkesztő, irt vezércikkeket, tárcákat, mindig komoly és tartalmas, súllyal bíró dolgokat. Több fővárosi nagy lapnak aradi dolgozótársa.

Teller Kálmán hirlapíró különösen ügyes riportjaival tűnt ki. *Tolnai János* dr. ügyvéd, irt jeles vezércikkeket, tárcákat, szini bírálatokat. *Szöllösi Zsigmond* dr., tárcákat és vezércikkeket ír.

A tanügy férfiai közül irodalmi munkásságot fejtettek ki: *Ábrai Lajos*, felső ker. iskolai igazgató. Irt számos tanügyi és gazdasági művet. *Boros Vida*, főreáliskolai igazgató, sokáig működött az Aradi Közlöny-nél mint belső munkatárs és irt számos politikai és társadalmi kérdéseket tárgyaló vezércikket. *Hunyadi József* dr., főgimnáziumi tanár, filológiai szaktudományba vágó dolgozatokat adott közre. *Elek Oszkár* dr. főreáliskolai tanár, kitűnő filológus, a szakfolyóiratokba irt sok nagyon értékes tanulmányt főleg az összehasonlító irodalom köréből: „Skót és angol hatás Arany János balladáiban“. (Irodalomtörténet.) „Arany János és balladaköltészete“. (Uránia.) „Halott kisasszonya“. (Egy. Phil. Közlöny.) „A gonosz mostoha meséje“. (Budapesti Szemle.) Essay-szerű hosszabb dolgozat Wundt „Néplélektan“-áról az Athenaeum-ban. Cikkeket, bírálatokat és ismertetéseket irt még az Egyetemes Phil. Közlöny-be, az Irodalomtörténeti Közlemények-be, a Budapesti Szemlé-be, az Irodalomtörténet-be, Erdélyi Múzeum-ba, az Athenaeum-ba, Uránia-ba, az Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny-be. *Krenner Miklós* dr. főreáliskolai tanár, történész. Megjelent művei: A művészeti ösztön. (Erdélyi múzeum.) A nemzeti királyság. Martinuzzi. I. kötet. Mátyás a Monarchikus eszmében. (Hunyad m. tört. rég. egyeslet évkönyve.) II. Rákóczy Ferenc. (Erdélyi múzeum.) Emlékbeszéd dr. gr. Kuun Géza felett. (Déva, Hunyad m. tört. rég. egyeslet kiadása.) Árpád és népe. (Erd. múzeum) Macaulay. (Arad.) Számos vezércikk, tárcá, bírálat, könyvismertetés. A szakirodalom terén kifejtett munkássága mellett tevékeny részt vesz a város kulturális mozgalmában. A Kölcsey-egye-

sület alelnöke és az állami tisztviselők egyesületének elnöke. Kitűnő szónok; alkalmi beszédei forma és tartalom tekintetében kiváló műalkotások.

Lejtényi Sándor, főgimnáziumi tanár a természetrajz körében keresi dolgozatai tárgyait. Növénygyűjtő-, Rovargyűjtő-jén kívül irt *Arad ártézi kútjairól*, mely dolgozata a szakkörökben feltűnést keltett. Megjelent több műve a Természettudományi Közlönyben.

Kara Győző, főgimnáziumi tanár, történettel foglalkozik. Historiai tárgyú tárca-elbeszéléseket ír, azonkívül dolgozott a szaklapok részére. Készített latin tankönyveket is.

Somogyi Gyula dr., felső ker. iskolai igazgató, Csokonairól, Petőfiről, Vörösmartyról, Csiky Gergelyről irt tanulmányokat. Éveken át elnöke volt a Kölcsey Egyesület irodalmi bizottságának s mint ilyen számos irodalmi beszédet tartott. Szaklapokban paedagogiai cikkei jelentek meg. Arad megye monographiája részére összegyűjtötte a magyar-német folklórét, ugyanazon mű részére elkészítette Arad városának és a megye összes községeinek leírását. Összegyűjtötte a megyében a népmeséket és népdalokat. Szerkesztette a monographia néprajzi kötetét. Alkalomról-alkalomra hirlapi cikkeket is irt.

Jancsovics Ferenc, főreáliskolai igazgató, a filozófiai irodalom művelője. Napilapokban és folyóiratokban megjelent kisebb cikkeken kívül irt egy értekezést *A figyelemről, különös tekintettel annak fönn tartására az iskolában*, amelyet az aradi áll. főreáliskola 1901—2-iki értesítőjében adott ki. 1913-ban a Filozófiai Irók Társának XXVI. köteteként megjelent tőle *Condillac, Értekezés az érzetekről* című művének fordítása magyarázó jegyzetekkel és Condillacról szóló tanulmánya.

Szóllősi István, tanítóképzői tanár, paedagogiai irodalmi tárgyú cikket irt, hosszú időn át az Alföld belső dolgozótársa volt, a legutóbbi években a Kölcsey-egyesület titkári állását töltötte be. E minőségében az egyesület szellemi életének nagyobb lendületet adott.

Wagner János, tanítóképzői tanár, a természettudományok terén fejtett ki nagyon kiváló, igen érdemes munkásságot. Kitűnő botanikus, botanikai dolgozatai a szakkörökben nagy elismerést nyertek. irt az ifjúság részére természetrajzi meséket. E téren egyszersmind ujitó s az ifjúsági iratok stílusának művésze. Munkásságát Budapesten folytatja.

Záray Jenő polg. isk. tanár, irodalmi működése sokoldalú. Paedagogiai, turisztikai művei mellett hirlapirással is foglalkozik s főleg Arad városa multjából közöl koronként jelesebb emlékeztetéseket.

A szakirodalomnak szorgalmasabb munkása:

Varjassy Lajos dr., a ker. és iparkamara titkára. Főleg a közgazdasági irodalmat műveli. Dolgozatai: Tőzsedereform, A tőzsdereform, A tőzsdereform, Aradváros és az iparfejlesztés, A nők éjjeli munkája,

Vám- és kereskedelempolitikai központ, A kereskedelmi alkalmazottak és az osztrák törvényhozás, Áru- és értéktőzsde Aradon, Tarifareform, A városok és az új úttörvény, Bosznia és Hercegovina, Új kalendárium, Magyar kereskedők tanulmányútja Boszniában, Magyar kereskedők tanulmányútja Boszniában, Készfizetés, A hosszú lejáratú ipari hitel, Bosznia és Hercegovina, Az osztrák kormány Rothschildék ellen, A tőzsde reformja, Munkások nyugdíja.

A Kölcsey-Egyesület. Az aradi Kölcsey-Egyesület sokoldalú működéséről 1896-ban történt az utolsó összefoglaló beszámolás.¹⁾ Az azóta lefolyt másfél évtizedben az egyesület munkássága egyre intenzívebb és folyvást extenzívebb lett. Működése mind erősebben illeszkedett bele s rögződött meg a város kulturális életében, ennél fogva lassan-lassan irányító és vezető szellemi hatalommá nőtte ki magát. Céltudatos működését a vezetés állandósága tette lehetővé. Elnöki tiszttét mindvégig *Varjassy Árpád*, kir. tanácsos, tanfelügyelő tartotta meg. Az alelnöki tisztséget egymást felváltva Edvi Illés László és utána Krenner Miklós dr. viselték. A titkárságban szintén bekövetkezett az állandósítás. 1903-ig ugyanis a titkárság csak tiszteletbeli állás volt, minimális dotációval. Az egyesület gyűjteményei azonban folyton gyarapodtak, az adminisztrációs teendők felhalmozódtak s egész embert kívántak, ki teljes idejét-erejét az egyesületnek szentelhette. A Muzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelősége 1903-ban lehetővé tette az állandó tisztségviselő alkalmazását, ki egyrészt az adminisztrációt végzi, másrészt a könyvtár, az ereklyemuseum és minden egyéb gyűjtemény gondozója és őre. *Náményi Lajost* választotta meg az egyesület — felsőbb ajánlatra — titkárnak. Dotációját 1400 koronában állapították meg, melyhez a főfelügyelőség 800 koronával járult, a többit az egyesület fedezte. Náményi nem sokáig viselte tiszttét. Felváltotta őt rövid időre Losonczy Zoltán. 1903. december végén az egyesület *Szóllősi Istvánt* választotta meg, ki egészen a legutóbbi időkig volt az egyesület titkára. Ez időponttól kezdve az egyesület nagyobb lendületet nyer. Az előző évek válságai közepett a közönségnek érdeklődése az egyesület iránt teljesen megcsappant. 1903-ban csak 398 tagja volt, 1910-ben 750.

Az érdeklődés eme fokozódását nagyban előmozdították az évenként rendszeresen megtartott felolvasási ciklusok, melyeken aradi írókon és (zene, ének, szavaltat) műkedvelőkön kívül rendszerint az ország legkitűnőbb tudósai, írói (Csolnoky Viktor, Kunos Ignác, Alexander Bernát, Sebestyén Károly, Biró Lajos) szerepeltek. Az egyesületi tagok díjmentesen élvezhették a felolvasásokat. Hozzájárult e kedvezményhez a könyvtár szabad hasz-

¹⁾ Az aradi K. E. története 1882—1895. Irta az egyesület megbízásából *Somogyi Gyula*.

nálata. Ennek forgalma és állandéka rendkívüli növekedést mutat évről évre. Százakra ment a beszerzett új, rendszeren legújabb irodalmi, tudományos és szépirodalmi művek száma, 8—9000-re az évenként olvasmányul kiadottaké. Az állandékra nézve jellemző, hogy 1895-ben az összes állomány 3141 mű, 4944 kötet, 650 füzet. A legutolsó (1912-iki) jelentés 40868 darabról számol be. Igaz, hogy ebben benne foglaltatik az *Atzél Péter-féle* könyvtár is, melyet az egyesület állami segéllyel 10.000 korona áron szerzett meg.

Az egyesület tevékenységének más téren is szép eredményei voltak. Az ereklyemúzeum gyűjteményének szaporítása beszerzés és ajándék útján egyre tartott. A gyűjtemény nagyon gazdag és értékes.

A régiségek gyűjtését folytatták. 1901-ben *Dömötör László* végzett ásatásokat Magyarpécskán igen szép eredménnyel (442 db). *Dömötör* halála után (1909—10) újra folytak az egyesület megbízottja részvételével, *dr. Roska Márton* kolozsvári egyet. tanársegéd vezetése alatt ásatások Magyarpécskán, melyek nagyszámú és nagyértékű régiségekkel szaporították az egyesület gyűjteményét. Gájban is folytak az egyesület megbízásából ásatások. A numizmatikai gyűjtemény is szaporodott. Létesült továbbá a néprajzi gyűjtemény, melynek tűzetes kiegészítésére most kerül sor. Alkalomról-alkalomra az egyesület iskolákat segélyezett, tanítókat jutalmazott (Trefort-díj) és szervezte meggyeszerzte a népkönyvtárakat.

Az irodalmi érdekeket is felkarolta az egyesület. 1904-ben és 1905-ben kiadott *évkönyvet*, létesítette a Mikszáth-alapot, melynek kamatai aradi írók műveinek jutalmazására fordíttatnak. Közrehatott az egyesület, maga rendezvén a gyűjtést, Csiky Gergely és Fábíán László szobrának felállításában, megszerezte állami segéllyel Márki Sándor nagyon értékes anyaggyűjteményét, mely a város és megye multjára és jelenére vonatkozó adatokat tartalmaz. A képzőművészeti tárgyak megszerzése is megindult. A gyűjtemény eddig 56 darabból áll. Legjelesebb, noha csak közvetett alkotása az egyesületnek az új *kulturpalota*. Létesítése iránt a mozgalom az egyesület kebeléből indult ki. 1903. dec. 27-én a Kölcsey Egyesület közgyűlése kimondotta, hogy összes gyűjteményeit, muzeumait, könyvtárait, képeit a városi törvényhatóság tulajdonába bocsátja, ha a törvényhatóság állandó és megfelelő elhelyezéséről és megőrzéséről a gondoskodást elvállalja, de a kezelést az egyesület a maga számára tartja fenn. A határozat a városhoz beterjesztetett. Terv is ki volt dolgozva, a költségek 300,000 koronára voltak téve, amelynek fedezetéről is történt javaslat. Ez volt a kiindulás. Sokféle fázison ment által az ügy, míg végre a terv megvalósult s maga a kulturpalota állami és városi hozzájárulással, de városi jelleggel felépült. Alább külön cikkelyben, külön lesz szó ez új alkotásról.

A Kölcsey-Egyesületen kívül még más egyesületek is szolgálják a magyar közművelődést. Csakhogy ezek az egyesületek már céljuk szerint specializálódnak, vagyis egy bizonyos működési kört tartanak fenn a maguk számára. Az *Országos Magyar Iskola-Egyesület* aradi fiókja a *nemzeti eszme terjesztése* kapcsán népipart létesít s a közügyességek fejlesztésére fekteti a fősúlyt. Buzdítja és *jutalmazza a tanítókat*, kik e téren kitűnnek. A Társadalomtudományi Társaság aradi fiókja a sociológia tanainak terjesztését és igazságai népszerűsítését tűzte ki céljául, a *Zenekedvelők Egyesülete*, mely már 1833-ban keletkezett és mely külön zeneiskolát tart fenn (Városi Zenede, most a kulturpalotában), a *filharmonia-egyesület*, a különböző dalkörök és dalegyesületek mind a zene és ének mivelését tekintik feladatukul, a *képzőművészeti és iparművészeti társulat* a képzőművészet fejlesztését vette céljául, a *fotóklub* az amatőr-fényképezés iparművészetét műveli.

Van egy román közművelődési egyesület is: *Associatiunea Nationala*.

Tanulmányi alapok és ösztöndíjak. Arad városnak közel száz-féle alapja van. Ezek közt azonban mindössze kettő van olyan, amelynek főadata a város tehetséges és arra utalt fiainak a támogatása külföldi tanulmányukban.

Az egyik ilyen alap a *Salacz Gyula polgármesterségének* emlékére a város által teremtett ösztöndíjalap, amely évi 1000 korona ösztöndíjat nyújt külföldön tanulmányokat folytató művészi pályára készülő ifjaknak.

A másik az Erzsébet királyné ösztöndíj-alap, amely azonban még nem kamatozik. Egyéb ösztöndíjak a *Hercska Mór-, Schertz József-, Andrányi Béla-, dr. Remetey F. Károly-féle* és a felső kereskedelmi iskolában a *dr. Marschall Lajos- és Löffler Jakab-féle*, mind kiváló, szorgalmas tanulók részére.

Egyesületek. Az aradi egyesületi élet az utóbbi évtizedben nagyobb szerű fellendülést nyert. 1894-ben 39 egyesület volt, ma már számuk meghaladja a 70-et. Az egyesületek különböző célokat szolgálnak, u. m.: a társadalmi érintkezés és együttműködés előmozdítása, a filantropia (jótékonyág és betegápolás), kultúra (tanügy, zene, irodalom, művészet), testedzés (sportok) istápolása.

A társadalmi egyesületek sorában kiemelkedik az *Aradi Kaszinó-Egylet* mint legrégibb egyesületek egyike. Története a régiségbe nyúlik vissza (1860.) s valamikor Arad szellemi, társadalmi, közművelődési, sőt politikai életének is egyedüli élesztője volt. Magában foglalta régebben az egész megyei és városi gentryt, ha ugyan Aradon, hol rangbeli elkülönödés sohasem mutatkozott, ilyenről szólni lehet. Ma az egyesületnek extensiv működése nincs. Polgári jellege van s egyesíti magában az értelmiség amaz osztályát (városi és megyei tisztviselők és dignitárius-

sok), mely a zajosabb kávéházi élettől félrevonultan, csendesebb hajlékban keresi szórakozását és üdülését. Az egyesület olvasó- és játéktérmet tart fenn, szolid játékosok számára, továbbá könyvtárat is. A *Lloyd-társulat* hasonló célzatu, de ebben már tulnyomólag a kereskedői osztály van képviselve s a kereskedelmi érdekek is istápot nyernek.

A társas együttlét előmozdító még az *Aradvárosi Társaskör*, az *Állami tisztviselők O. E. aravidéki Köre*, továbbá a többrendbeli felekezeti jellegű egyesület. Üdvös tevékenységet fejtenek ki társadalmi téren a *Kitartás* nevű antialkoholikus páholy, mely főleg az alkoholizmus ellen folytat eredményes harcot, továbbá az *Összetartás* nevű szabadkőműves páholy, melynek a filantrópia és humanizmus terén nagyon dicséretre méltó sikerei vannak. Közrehatott a népkonyha létesítésében, meghonosította az *ingyen tejet*, *ingyen kenyeret*, áldoz tehetségéhez képest irodalmi, kulturális, filantropikus és humanitárius célokra. Az egyesület otthona a gróf Apponyi Albert-köruton, saját diszes, görög-egyptomi stílű épületében van.

A jótékonyági egyesületek sorában kiválóbb tevékenység és eredményes működés jellemzi a *polgári jótékony nőegyesületet*, az *izr. jótékony nőegyesületet*, a *vörös kereszt* és *fehér kereszt* egyesületet. Ezek közül a *polgári jótékony nőegylet* hosszú, gazdag multra tekint vissza.¹⁾ 1841-ben keletkezett, 1911-ben ünnepelte fennállása 70-ik évét. Nagy összegeket fordít évenként özvegyek segélyezésére és rendkívüli segélyekre. 1909-ben 120 szegény özvegyet részesített havi segélyben és 1500 koronát fordított rendkívüli segélyekre. Törzsvagyona 136.000 korona. Fővédasszonya *özv. Purgly Lajosné*. Legujabb alapítása a Nők Otthona, hol magános, szegényebb sorsu nők otthont találnak.

Az *izr. jótékony nőegyesület* aegise alatt és pártfogása mellett keletkezett a felekezet nélküli *népkonyha*, melynek részére ez intézmény nagyérdemű védőasszonya, Neuman Dánielné, udv. tanácsosné, saját költségén külön diszes egyemeletes házat épített (Zrinyi-u. 2.)

1891-ben keletkezett a *Szegénytanulók Egyesülete*, mely szegény népiskolai gyermekeknek a zordon téli hónapokban étellel és ruhával való ellátását tűzte ki céljául. 1910-ben közel 400 gyermeket láttak el meleg ebéddel és ruhával. Kiosztottak 25000 adag ételt és kiadtak ruháért 9069 koronát. Ételre és ruhára összesen kerek számban 12000 koronát költött az egyesület.

Arad legrégibb egyesülete a *Polgári Jótékony Egyesület*, mely 1831-ben keletkezett. A jótékonyág kiterjedtebb gyakorlása mellett a *polgári menházat* tartja fenn, hol szegény elaggott aradi polgárok nyernek teljes ellátást. A kath. háziasszonyok egyesülete Cseléd-otthont tart fenn.

¹⁾ Az Aradi Polgári Jótékony Nőegylet története. Irta Bignio Mária, 1910.

Hazafias, filantropikus és jótékony céloknak szolgálnak még a különböző kisebb egyesületek és asztaltársaságok, melyek egyszersmind a társas érintkezést mozdítják elő. Kiválóbb érdemű a Kossuth-asztaltársaság, mely a Kossuth-szobor felállítását kezdeményezte.

A sportélet a legkülönbözőbb ágazatban van Aradon képviselve.

Van korcsolyázó-, két csolnakázó-, vadász-, kerékpár-, torna-, két atletikai-, két testgyakorló egyesület, továbbá egy lóverseny-egyesület és egy turista-egyesület. Legkiterjedtebb az *Aradi Turista-Egyesület*. Megalakult 1899-ben. Főtörekvése mindig az volt, hogy a megye szebbnél-szebb vidékeinek és különösen a város közvetlen környékének szépségeit megismertesse és megkedveltesse, továbbá a közművelődést előmozdítsa. Ezen célját számos helyi kirándulás, ünnepély, társas összejövetel, estély, felolvasás stb. megtartásával, évkönyvek, értesítések, hírlapi cikkek, különféle nyomtatványok és turista-folyóirat kiadásával, a messze bel- és külföldön tett nagyobb körutazások rendezésével, végül pedig állandó külső alkotásokkal igyekezett elérni. Kezdeményezte továbbá a Bihar-hegységben szép reményekre jogosító téli sportot és tagjainak és ezek családtagjainak fürdőkben, szállodák- és vendéglőkben, közlekedési vállalatoknál és kereskedelmi és ipari cégeknél jelentékeny kedvezményeket biztosított.

Állandó alkotásai közül első sorban felemlítendőek azok, amelyekkel az egyesület seprősi Czárán Gyula, a fenséges Biharhegység feljárójának nevét és emlékét a saját terepén is megörökítette. Menyházán emléktáblát helyezett el a Czárán-villán, a fürdő parkjában pedig egyetlen egy hatalmas kőkolosszusból álló emlékoszlopot állított a lelkes turista-alkotónak és ezeket szép ünnepély és diszközgyűlés keretében fel is avatta. Az aradi hegyalján ca. 600 km²-nyi területen és kb. 160 km-nyi útvonalokon biztosan tájékoztató útjelzéseket létesített és az erről szóló térképet Czárán Gyula nevével és arcképével díszítve kiadta. Végül ca. 14.000 korona befektetéssel turista-menedékházat létesített a Gainán, három tágas szobával, 1 konyhával, nagy szinnel, verandával és két istállóval, amelyet nagy kényelmet nyújtó berendezéssel felszerelt és szintén seprősi Czárán Gyula nevééről nevezett el. Ehez megszerezte a ca 2500 kat. holdnyi kishalmágyi uradalomnak $\frac{1}{145}$ -öd tulajdonrészét, amivel örökre biztosította a turistáknak a szabad átkelést és hegyi barangolást az uradalom területén át, végül a Szerb-patak völgyéből serpentin-utat készített fel a Gainára és ez által az előbb teljesen járhatatlan meredek hegyoldalt a legkényesebb igényű, városi közönség számára is járhatóvá tette. A menedékházat az Országos Meteorológiai és Földmágnassági Intézet magaslati meteorológiai megfigyelő állomássá szervezte és az egyesület ottani állandó őre naponta háromszor teljesíti a megfigyeléseket és erről az egyesület nevé-

ben havonként egyszer tesz részletes jelentést a központi intézetnek Budapesten.

Szép alkotása az egyesületnek a Solymos-vár romjai elé épített diszes kilátó, amelyhez a gyönyörű látványt nyújtó, a Maros-völgyéből kiemelkedő meredek sziklafalon vezetendő szerpentin-út fogja a kirándulni vágyó közönségnek egyik legvonzóbb sétáját képezni.

Legvégül pedig, amit az egyesület helyesen irányított munkálatai és ágilitásának eredményeként legelső sorban kellett volna felemlítenünk, Ő Felsége I. Ferenc József, Magyarország Apostoli Királya legkegyelmesebben megengedte, hogy a Gaina-csúcsra építendő diszes kilátó és állandó meteorológiai obszervatorium, valamint a Bihar-gerincen vezető turista-út Ő Felsége nevére I. Ferenc József-kilátónak és meteorológiai obszervatoriumnak, illetve I. Ferenc József-útnak neveztessék el. Ezzel az egyesület életében kezdetét vette az alkotásoknak egy új és az eddigieknél még sokkal szebb sorozata, amelyeknek megvalósulása Arad város és Arad megye turisztikájának és illetve idegenforgalmának remélhetőleg a legrövidebb idő alatt számottevő lendületet fog adni.

Kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági intézmények. A sok és divergens célokat követő egyesületek mellett vannak még intézmények, melyek közvetlenül specialis, főleg közgazdasági, kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági érdekeknek előmozdítására szolgálnak. Kereskedelmi intézmény első sorban a *Kereskedelmi és Iparkamara*, melynek immár külön palotája van. Nagyon kiterjedt munkaköre van, évi jelentései irányt jelölnek a kereskedelmi és ipari tevékenységnek, alkotásai közül a legkiválóbb az *Aradi Áru- és Értéktőzsde* létesítése. Országos jelentőségű legújabb kezdeményezése a Maros folyó hajózhatóvá tétele iránt. 1912-ben nagy fénnel ünnepelte meg a Kereskedelmi és Iparkamara fennállása 40-ik évfordulóját.

Támogatja a Kamarát a kereskedelmi érdekek istápolásában a *Kereskedelmi Testület*. Ez a legrégebb aradi intézmények egyike. Már Ferencz király idejében (1832—35.) alapították aradi kereskedők a *kereskedelmi gremiumot*. 1872-ben az *Aradi Kereskedők Társulata* nevet vett fel s a kereskedelem érdekeit nagyon üdvösen szolgálta. Nagy alapot gyűjtött egy kereskedelmi iskola céljaira, mellyel tényleg megalapította 1885-ben a felső kereskedelmi iskolát, ezt 1894-ben internátussal bővítette ki, így mint fenntartó testület szerepel mindkét intézetnél. Létesítette továbbá a testület az aradi kereskedelmi tanonciskolát, mely *alsófokú kereskedelmi iskola* címet visel. Kereskedelmi ügyekben a testület mint véleményező és nagyobb kezdeményezéseknél mint támogató áll a Kamara oldalán. Otthona a testületnek az Aradvárosi Felső Kereskedelmi Iskola.

1877-ben létesült az *Aradi kereskedő ifjak társulata*, 1890-ben ez egyesület *Aradi kereskedő ifjak közművelődési körévé* alakult át, mely

1895-ben az *Aradi Kereskedők Köre* címet vette fel. Ifjú egyesület, mely nagyon tevékeny. Gondozza az ifjú kereskedők, férfi és női kereskedelmi alkalmazottak szellemi és anyagi érdekeit. Immár saját házában díszes helyiséget (társalgó-, játszó-, olvasóteremmel) tart fenn, hol felolvasásokat és kereskedelmi érdekeket támogató gyűléseket tartanak, létesítette a *női kereskedelmi szaktanfolyamot*, szervezett esti továbbképző tanfolyamokat, gondoskodik a kereskedelmi alkalmazottak elhelyezéséről.

Az ipari érdekek istápolója főképen az aradi *Ipartestület*, mely teljesen a kézműiparosok alkotása és intézménye. Díszes háza az Erzsébet-körúton áll. Minden ipari vonatkozású intézmény itt van koncentrálván.

A mezőgazdaság érdekeit igen eredményesen a *Gazdasági Egyesület* mozditja elő. Működése igen üdvös, mert irányító hatása, a város és megye nagy-, közép- és kisgazdáira terjed ki. Saját házában (Boros Béni-tér) van elhelyezve.

Városi élet. Törvényhatósági bizottság. Arad közéletének nagyobb-szerű megnyilatkozásával főképen a városi képviselőlet porondján találkozunk. Tehetség és temperamentum, az ifjak hite és az öregek meggyőződése szerint, legalkalmasabban a *torony alatti* amfiteatralis padsorokban érvényesülhet, egyengetheti emelkedése útjait s így a nemesebb ambícióknak, mely önértékét ismeri, tért nyit. A városi képviselő-választások ma már rendesen nagyobb emócióval folynak le. Ez a zajosabb városi bel-politikai élet azonban csak az újabb korban, a múlt század hetvenes éveinek közepe óta jelentkezik és fokozódik egyre. Szinte meglepően hangzik a városi élet egyik kitűnő krónikásának¹⁾ ama feljegyzése, hogy ugyanazon évtized elején egy törvényhatósági tagválasztásnál a harmadik kerületben, mely azóta mindig nagy küzdelmek színhelye, összesen csak tizennyolc szavazatot adtak le. Az „öregeket“ akkor ellenjelölt nélkül illett megválasztani. De jött az élet, a lendület és megindult a küzdelem, amikor 1873-ban *Salacz Gyulát* ültették a polgármesteri székbe, aki hadat izent az ósdi maradiságnak és merész fantáziával szövögette Arad modern kifejlődésének álmképét, mely csakugyan valósulást nyert. Azóta ébredt az alkotó kedvet nyomon követő ellenhatás, ellenállás és ellenkezés is, mely a fennforgó kérdés szerencsésebb megoldásának termő csiráját hordozza magában, néha azonban izgágasággal vegyül el. Eszmesúrlódás és harc jellemzi Arad város kis parlamentjének belső életét. Bizonyos, hogy e küzdelmek folyamán sok szép tehetség fejlődik ki, sok jelesebb szónok és debatter emelkedik a vidéki városok átlagos szellemi színvonala fölé.

¹⁾ Öreg aradi író (Edvi Illés László): A közgyűlési terem multjából. Arad és Vidéke 1911. 88. sz. és folytatólag még négy cikk. E kitűnő cikk-sorozat igazi forrásmunka a városi belső élet számára.

Annyi kiváló szellemi erő megnyilatkozása egy előretörekvő város közéletében valóban a sors különös kedvezése a városra nézve.

A tárgyak, melyek körül a szenvedelmesebb viták és harcok folynak, rendesen a város fejlesztésének újabb problémái: társadalmi, kulturális, közigazgatási, közegészségügyi és közbiztonsági, forgalmi, közlekedési, iparfejlesztési és iparlétesítési ügyek, pénz- és kölcsönügyek, költségvetés, stb., ellenben tisztán politikai kérdések ritkán, csakis alkalomról-alkalomra kísértenek.

A legutóbbi évtizedekben zajos küzdelmekkel jártak a vashid-kérdés, vízvezetéki, csatornázási, világítási ügyek, valamint a lóvasút megváltásának ügye. E kérdések nagyobb része ma már meg van oldva, de emlékezetes marad nagyon sokáig, hogy a vashid körül mily harc folyt. Arról volt szó, hová építsék a hidat, mely Aradot Ujaráddal köti össze: a vár felé-e, mint a katonai hatóság kívánta, vagy a Halász-(ma Tököli Imre)-utca végibe-e, vagy a Hajó-utca végibe? Évekre terjedő küzdelem után végre két hidat építettek, egyet a Hajó-u. folytatásaképen, a másikat az Eötvös-u. irányában, noha sokan a Széchenyi-u. meghosszabbításául kívánták.

Sokban emlékeztet a hidak körül folyt harc arra a nagy harcra, mely a nyolcvanas évek első felében a város aszfaltozása kérdésében folyt le s melyről a kitűnő krónikás így emlékszik meg¹⁾: „A merre járunk az országban, meggyőződhetünk, hogy Aradnak a legtöbb modern járdája, a legtöbb kiépített belső közutja van. Ma legfeljebb ujságíró-kollégák élcelődnek néha azon, hogy Arad aszfaltváros. De a nyolcvanas évek elején bizony ellenséges táborokra szakította a várost a double-conleé meg a bitumen-conleé. Hihetetlenül elhanyagolt állapotban volt akkor Arad belső közlekedése, a külsőről egyáltalán szólni se lehetett. Utca-nívó abszolute nem létezett, a hullámvasut mozgását követték az utcák. A rozoga minorita templomtól emelkedő irányzatot vett az akkor A—B. vonalnak nevezett korzó a Reck-házig, a hol ma a Reinhart testvérek pazar butorkirakatai állanak. Ennek a háznak a kapuja akkora dombra esett, hogy oda télen semmiféle fánkocsi be nem birta vinni a terhet. Onnét megint esett az ut lefelé. Az utca közepe egy széles csatornának felelt meg. Mikor záporosó volt nyáron vagy hóolvadás tavasszal, a városi ispán deszkapallókat vezényelt ki a fő-utcára a templom és a kaszinó közé (amelynek hosszú földszinti erkélyes hajléka ott terpeszkedett régi barok-stiljében a Schöpkesz-féle emeletes ház helyén, ahol, gondolom, a Schwartz Simon fiai és Társai cég norinbergi nagykereskedése honol), hogy egyáltalán közlekedni lehessen az utközépen szélesen hömpölygő áradaton át. A Keresztutca (Batthyány)

¹⁾ Arad és Vidéke XXXI. 93. április 23.

egy mélyre lejtő teknő volt a Széchenyi-utcától a pesti utig, melynek sarkán olyan kimagasló sziklaszigetet képezett a Dogáru-ház, hogy ember lett legyen, aki oda felkapaszkodik, attól meg a Keresztes-ház felé lépcsőkön juthatott alább az ember. Ugyanigy volt városszerte, mikor egyszer egy szeretetreméltó idősebb ur jelent meg a városházán. Gróf Csáky Tivadarnak hívták, egykor emigráns volt, de hazatérve a Neufchatel Asphalt-Company Limited révén iparkodott a kulturát terjeszteni és becsületes megélhetést szerezni. Az árvíz után ujjászervezett főmérnökség, a polgármester, Parecz István gazdasági tanácsnok tetszéssel fogadták és melegen felkarolták az eszmét, melynek valóítása mellett hosszú lejáratu, könnyen törleszthető terhet vesz magára a város, hogy megközelítse a modern város alapföltételeinek egyikét és nivót teremtsen a szó technikai értelmében annál a nem éppen sikerült nivellálásnak romjain, amelyekké a hetvenes évek végén Schaffer Antal mérnök által végeztetett helyszínelés és térképfelvétel munkálatai összeomlottak.

Hanem hát az az aszfalt-terv hálás anyagot szolgáltatott a városházi ellenzéknek arra, hogy általa pozícióját a külvárosokban megerősítse.

Természetes, hogy az időről-időre felmerülő kérdésekben főleg a szó hatalmával rendelkező városi képviselőknek jut ki a *hozzászólás* szerepe. Nem országos történeti jelentőségű szereplés ez, de a város történetében mégis nyomot hagyó. Van olyan is, kinek működése és szerepköre országos jelentőségű. *Boros Béni*-ről emlékezünk meg, a nagy magyar vasutásról, kinek neve ott csillogna Baross Gáboré mellett, ha a halál oly korán el nem szólítja. Nagyszerű képekben varázsolta maga elé Arad jövőjét, melynek megalapozásában tevékeny részt vett volna, ha sorsa másképen nem intézkedik. Köztevékenységüknél fogva kiemelkedtek a régiek közül mint jeles szónokok *Varjassy József*, *Lukácsy Miklós*, az újabb aerában: *Barabás Béla*, *Mülek Lajos*, *Nagy Sándor*, *Müller Károly*, *Nemess Zsigmond*, akik országgyűlési képviselőkké is lettek, továbbá *Parecz Béla*, *Reisinger Sándor*, *Varjassy Lajos*, *ifj. Varjassy Lajos*, *Tolnai János*, *Nesnera Aladár*, *Szathmáry János*, *Adler Andor*, *Steinhardt Mór* és mások.

Az előadóképesség ily jelességével a városi képviselőtestület szónokainál az érvelés alaposságával a szakbeli jártasság is párosul. Dicséretes a szerep felosztása: mások a politika, mások a közgazdasági, pénzügyi, mások a technikai ügyek vitatkozoí. Az a vád, hogy pártpolitikai szempont vezeti a városi közügyek megvitatóit, jogosulatlan. Csak politikai kérdések kapcsán élesednek ki a pártszempontok, ami természetes is.

A közgyűlés legutóbbi másfél évtizedes történetét áttekintve, a felmerült tárgyak és kérdések sokféleségét találjuk, melyek a törvény-

hatósági bizottságot foglalkoztatták s melyek megoldásra jutottak, vagy legközelebb megoldandók. Szerepelt a munkarendben:

Politika. Városi törvényhatóságok közgyűlésein ritkán vernek nagyobb hullámokat a politikai kérdések, de amikor átalakító, radikálisabb reformok, avagy a nemzet érzületét érintő kérdések merülnek fel az országgyűlésen, az országos politika behatol a városok törvényhatósági termeibe is. Az újabb időkben 1895. novemberében hangzott el az aradi városháza közgyűlési termében intő szó, hogy a város vezetősége kellő erélyvel ügyeljen fel a polgári házasságról szóló törvény végrehajtására.

Ez időtől fogva 1905-ig nincs nyoma az országos politikának a közgyűlési jegyzőkönyvekben. Ekkor köszönt be az úgynevezett darabont korszak, midőn országszerte véres eszközökkel is folyt a nemzeti ellenállás szervezése a Fejérváry kormány és kivált annak belügyminisztere, Kristóffy József ellen, aki programjába vette a közjogi ellenzéknek minden áron való letörését. *Nagy Sándor, Barabás Béla, Mülek Lajos* szenvedelmes beszédei hangzottak el a közgyűlési teremben, melyek magukkal ragadták a közönséget.

1906-ban Vásárhelyi Béla főispán beiktatása elég símán folyt le. Azóta politikai kérdés nem merült fel, legfeljebb annyiban, hogy a város közgyűlése alkalomról-alkalomra üdvözölte az egymást felváltó új kormányokat.

Ha a politika időközönként fel is kavarja a közgyűlés nyugalmát, a vihar állandó nyomot nem hagy vissza. A hullámok elsimulnak s az országos érdek harcait csakhamar a városi érdekek napirendre vétele váltja fel. De kint a termen kívül a polgárságban és néprétegekben nem oly könnyen, nem oly gyorsan bonyolódik le minden. Zajossá teszi, csendjéből, rendjéből teljesen kiforgatja a várost, ha képviselőválasztásra készül az ország és a város lakossága. Tábort szerveznek, pártirodákat nyitnak és folyik a korteskedés nem kevesebb szenvedelemmel, nem kevesebb hévvel, mint valamikor régen . . . A polgári összejövedelek, pártgyűlések mind sűrűbbek s hogy a lelkesedés tüze ne lohadjon, a polgári bankettek, (szállodák éttermeiben) s pártvacsorák, pártgyűlések (kisebb külvárosi vendéglőkben) egymást érik. Mikor a választás napja végre elérkezik, tetőpontját éri el a küzdelem. Tüntető önbizodalommal, de komoly méltósággal vonulnak fel a pártok, de mikor a harc végkifejléshez jut, a rendfenntartó éber hatalom megóv, hogy a reggeli ünneplés esti zenebonává fajuljon. Ha elmúlt a választás, győzött legyen bármely párt, a közmegnyugvás nem késik. Mindenki mindent feled.

Aradot a legutóbbi két évtizedben képviselték az országgyűlésen:

1892—1896-ig *Atzél Péter*, ki 98 szótöbbséggel győzött Falk Miksa ellenében.

1896—1901-ig *Hieronymi Károly*, (ellenjelöltje Péterffy Antal volt) 1063 szótöbbséget nyert.

1901—1905-ig *Salacz Gyula*, Müller Károly ellenében 469 szótöbbséggel.

1905—1906-ig *Barabás Béla*, Vörös László ellenében 219 szótöbbséggel.

1906-ban újra *Barabás Béla*, de lemondott, mert Budapesten választották meg.

1906—1910-ig *Müller Károly*, 143 abszolút szótöbbséggel Komjáthy Béla és Fényes Samu ellen.

1910-ben *gróf Tisza István*, Barabás Béla ellenében.

Társadalmi kérdések. A haladó idő Arad város vezetőségére és társadalmára is kiróta a különböző társadalmi bajok orvoslásának kérdését. Az ilyen bajokon segíteni Arad város vezetősége dicséretesen tett ki magáért, amennyiben ezt a város anyagi viszonyai megengedték. Minthogy az ilyen reformok pénzügyi vonatkozásuak, a kezelések nagyobb része a képviselőtestületben nyert megoldást.

Első és legelkerülhetetlenebb ilyen kérdés volt a város hajléktalan *szegényeinek az ügye*. A városi kapitányi hivatal kebelében az ügy állandó nyilvántartására és vezetésére külön ügyosztály áll fenn. A város szegényeinek istápolására megteremtették a *szegények segély-alapját*, amely középszámot véve átlag 200 aradi szegényt részesít havonta kisebb nagyobb segélyben. Ezt az alapot a különböző engedély díjakból teremtette meg a körütekintő főkapitány (multságok, záróra meghosszabbítás stb). Egy másik igen fontos intézkedése a város vezetőségének a főkapitány előterjesztésére a *cseléd otthon* alapításának kérdése és a hűséges szolid magaviseletű cselédek *megjutalmazása*. Ezt az alapot a beiratkozási különböző díjakból alapították meg s most már ott tart, hogy ma-holnap teljes sikerrel fogja megoldani feladatát, mely abban áll, hogy a hely nélkül lévő cselédek új hely elnyeréséig tisztas menedéket és ellátást nyerjenek néhány fillérért naponta.

Arad város területén a koldulás tilos.

Óriási fontosságú újabb kérdés a *mezőgazdasági és ipari munkások* számára építendő *munkásházak* építése, ami azt a feladatot van hivatva megoldani, hogy a munkásság olcsó és egészséges lakásokhoz juthasson. Szó van ezenkívül, hogy egy tisztviselő telep is létesüljön. Ennek a helyével nincsen még tisztában a vezetőség.

Közegészségi, de méginkább szociális jelentőségű az élelmi szerek ellenőrzésének az ügye. A város piacain nap nap után jelennek meg a városi orvosok, akik különösen a tejneműeket, turókat, vaját s egyéb élelmicikkeket vizsgálnak meg és szükség esetén elkobzással és birsággal sújtják az élelmiszer-hamisítókat.

Félig meddig ezt a célt követik a városi bor, sör és különböző italok vizsgálói.

Fontos közegészségügyi intézkedés volt a városi jéggyár felállítása a vágóhíddal kapcsolatban.

Tagadhatatlan, hogy társadalmi berendezésünk folytán szociális missiót teljesít a *rendőrség intézménye* is. Arad város nagyságához de különösen terjedelméhez mérten tán kevés, de becsületes munkát végez a 108 főből álló közrendőrség, mely vezetőségével élén állandó remegésben tartja *razziával* a különböző vagyon és életbiztonságot fenyegető rejtek- és buvó-helyeket.

A város szociál-politikai intézkedéseire tartozik ezeken kívül a *víz- és gázművek* megváltása, hogy községi üzembe véve a város közönségére olcsóbbakká tétessenek. Ilyen természetű intézkedése a városnak még az *autobusz* közlekedési-eszköz behozatala, mi által a város olcsó és gyors közlekedést teremtett meg a városban. Ha pedig a lóvonat megváltása sikerül, a városban villamos kocsikkal fogják lebonyolítani a forgalmat. A város terjeszkedésének óriási előmozdítására lesz, a legutóbb létesített két összekötő híd a Maroson. Ezek néhány év alatt a város élelmezésének lesznek hathatós tényezői.

Elvitathatatlan, hogy Arad épen jelen pillanatban nagyobbsterű kifejlődés küszöbén áll. A város-szabályozás, új városrészek (Ferenc József és Ujtelep) kiépítésének kérdése lép előtérbe, nem különben nagyobbsterű építkezések (új plébánia-templom, színház, izr. templom, stb.) ügye is napirendre kerül sürgősen. Gyáripari vállalkozások meghonosítása, a közlekedés, világítás városivá tétele az egész vonalon a legközelebbi jövő feladata. E nagy problémák sikeres, célszerű és lelkiismeretes megoldása erkölcsi felelősséggel terheli a törvényhatósági bizottságot, mely nagy intelligenciájánál fogva — nincs kétség — tudni fogja kötelességét.

Személyi változások. Mióta Arad városa szabad királyi várossá lett, a megye és város főispáni méltóságát mindvégig ugyanaz a személy tölti be. Ha tehát a megyénél történik a főispán személyében változás, a városnál is új főispán foglalja el székét. 1895-ben *Fábián László* volt a főispán. Lemondván méltóságáról, utána 1900. évi november hó 7-én *Urbán Ivánt* installálták. Urbán visszalépése után, az úgynevezett darabont korszak idején *Vásárhelyi Béla* vállalta a főispánságot (1906-ban), akit *Gróf Károlyi Gyula* követett. (1906. évi május hó 15-én.) 1910. évi május hó 5-én újra *Urbán Iván* foglalta el a főispáni széket, melyet mind a mai napig közszeretben és köztiszteltben tölt be.

A polgármesteri tisztelet a legutóbbi két évtizedben három egymást felváltó jeles férfiú viselte. Endrődi *Salacz Gyulát* 1873-ban iktatták

be s megmaradt állásában 1901-ig. Vaskezű, energikus férfiú volt, a nagyobb koncepciók embere. Alatta szinte megváltozott a város külső képe, faluból város lett. Díszes iskolaépületeket emelt, utakat-utcákat töltetett fel és burkoltatott, iskolákat létesített, (siketnéma iskola, felsőbb leányiskola), szóval érdeklődött a kultúra, a kereskedelem, az ipar, a közegészségügy, a közlekedés és forgalom százféle intézménye iránt, melyeket energikus lélekkel támogatott. 1901-ben vonult vissza. Követte a polgármesteri székben mossóczi *Institoris Kálmán* (1901—1905.)

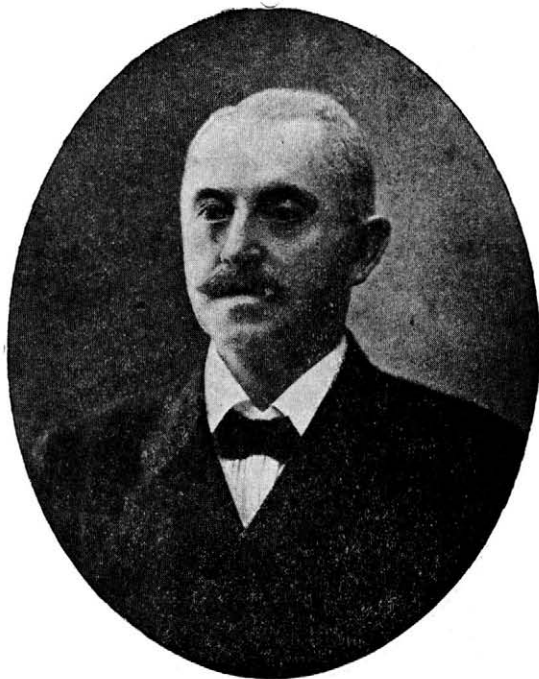
endródi Salacz Gyula.
(1873—1901.)

Folytatta jeles elődje kezdeményezését és fejlesztette örökét. Főleg a város pénzügyeit kívánta jó karban tartani, nagy barátja volt a tanügynek és meleg érdeklődéssel támogatott minden gazdasági kezdeményezést.

Csejthei *Varjassy Lajos* (1905.) elődje visszaléptével egyhangú bizalommal ültette a törvényhatósági bizottság a nagyon népszerű és kedvelt, demokratikus gondolkodású és nyájas modorú gazdasági tanácsost a polgármesteri székbe. Korábbi hivatásánál fogva főleg a gazdasági érdekek támogatását vette programjába: gyáralapítást, ipari és kereskedelmi vállalkozások, közlekedési intézmények létesítését. (Westinghouse, textilgyár, autbuszvállalat, stb.) Kulturális téren sok szép, új

intézmény létesült az ő idejében (iskolák, kulturpalota). Tagadhatatlan, hogy szerepe most, egy új korszak küszöbén, mikor annyi probléma lép előtérbe (város-szabályozás, villamos vasút, stb.) a legnehezebb.

A város másik főtisztviselőjének, a főkapitánynak személyében hosszú idő alatt változás nem történt. *Sarlot Domokos* viselte a főkapitányi tisztelet, ki az aradi rendőrség fejlesztése körül igen nagy érdemeket szerzett. Legújabbán *Greén Nándor* váltotta fel állásában, aki mint eddigi helyettese, jeles tehetségével kiválóan feltűnt.

mossóczy Institoris Kálmán.
(1901—1905.)

Arad város főjegyzői állását, miután *Institoris Kálmán* polgármester lett, *Kádas Kálmán* foglalta el. Kitűnő ünnepi beszédei mindenkor nagy lelkesedést keltenek.

Látogatás. Aradnak ritkán van alkalma, hogy fejedelmi vagy magasrangú személyeket ünnepi pompával vendégül fogadhasson. A király 1884-iki látogatása óta, magas udvari személy nem fordult itt meg és miniszter is csak kétfő látogatott el ide. 1907. január 20-án *gróf Apponyi Albert* kultuszminiszter tisztelte meg a várost látogatásával, 1909. szept. 19-én, a Kossuth-szobor leleplezése ünnepén, *Kossuth Ferencz* kereskedelemügyi miniszter időzött itt rövid ideig. 1911-ben, *Fábián Gábor* és *Csikó Gergely* szobrának leleplezésekor a M. Tud.

Akadémia, a Kisfaludy- és Petőfi-társaság küldötte ki képviselőit. Az évenként okt. 6-án tartott gyászünnepségeken a kormány és a képviselőház leteszi koszoruját és képviselteti magát, nemkülömben a budapesti és kolozsvári s más magasrangú intézetek ifjúsága is.

Gyász, részvét, kegyelet. A nemzetet sújtó veszteségek Arad városában is fel-felébreszti a gyász és részvét érzelmét, melynek mindenkor siet a város közönsége kifejezést adni. Kifejezte részvétét a főhercegi családnak *László főherceg* (1895.), *Zsófia főhercegnő* és *Károly Lajos*

csejthei Varjassy Lajos.
(1905—.)

főherceg halálakor (1895). *Erzsébet királyné* megrendítő halála (1898. szept. 10.), a várost mélyen lesújtotta. Szeptember 15-én rendkívüli közgyűlést hívtak össze, melyen az elnöklő főispán fejezte ki a város közönségének nagy fájdalmát. Elhatározták, hogy a város részvétfeliratot intéz Ő Felségéhez, a temetési gyászszertartáson küldöttségileg résztvesz, a ravatalra koszorút tesz, a Megdicsőült arcképét a közgyűlési terem részére megfesteti s a város kis-körútját *Erzsébet királyné-körútnak* nevezi el, a gyász tartama alatt a hivatalos levelezésben fekete pecsétet használnak.

Kitünőbb polgárai elhúnyta esetében a város mindig kifejezte részvétét; így *Boros Béni* és *Varjassy József* halála fölött is.

Ünnepségek, üdvözletek. Mikor nagy nemzeti események megünnepléséről van szó, a város sohasem késik hazafias örömréztetének nagyobbserű kifejezést adni. Legfényesebben ünnepelte meg a város a millenáris emlékünnepet 1896. május 14-én. Díszközgyűlést tartottak, melyen *Fábián László* főispán elnökölt. Az ünnepi beszédet *Institoris Kálmán* főjegyző tartotta. A közgyűlés a magasan szárnyaló nagyhatású beszédnek jegyzőkönyvbe iktatását mondotta ki s egyszersmind elhatározta, hogy Arad városa Ő Felségéhez hódoló feliratot intéz. 1898. április 11-én a város közönsége nagy fénnel ünnepelte meg a 48-as törvények szentesítésének félszázados évfordulóját. Megünnepelte a város közönsége 1902. szept. 19-én Kossuth Lajos, 1903. okt. 17-én Deák Ferencz születésének századik évfordulóját. Mindkét alkalommal *Kádas Kálmán* főjegyző nagyhatású s nagy irodalmi beccsel bíró emlékbeszédet mondott. A Deák-beszédből főleg a befejező részlet keltett nagy hatást, amikor így koszorúzta meg a szónok a teremben elhelyezett Deák-szobrot:

„Lesznek ismét korszakok, melyekben a kisszerű érdekek és kicsinyes önzés játéka véget fog érni és mikor ismét oly elvek szerint kell cselekedni, aminők Deákban éltek! És akkor — mint a munda regéli Csaba királyfirol — Deák Ferencz mindig vissza fog térni jellemének, bölcsességének és hazaszeretetének teljes fegyverével. És fog tudni lelkesíteni és fog tudni a nemzettől nagy áldozatokat követelni anyagi jutalom reménye nélkül.

Midőn tehát Deáknak nagyságát csodálom és szeretettel hajlok meg emléke előtt, érzékeny kesergéssel nem akarom szellemét sérteni. Ő is, bármily nagy volt, csak annak a kornak feladatát oldhatta meg, mely az Ő kora volt. Utána *más feladatok* álltak a nemzet elé, melyeket *másoknak kell megoldaniok*.

De egyben soha nem szabad eltérnünk Deáktól, sem megfélekezni róla, abban nem, hogy jogainkból soha egy hajszálnyit sem engedjünk és hogy sokkal jobban tudjuk szeretni a hazát, mint gyűlölni ellenfeleinket.

És most hálás kegyeletünk jeléül e szerény koszorút helyezem szobrodra megdicsőült nemes férfiú, aki megtanítottál bennünket arra, miként kell önzetlenül szeretni e drága hazát, s megmutattad, hogy a jog és igazság, az igaz ügy, akár mint igyekezzenek is azt elleneink letiporni, előbb-utóbb diadalmaskodni fog.”

A közgyűlés mindkét kitűnő beszédet jegyzőkönyvbe foglaltatta.

Jelentősebb alkalmakkor a város közönsége sohasem késett loyális érzelmeit kifejezésre juttatni. A tíz szobor felállítása idején (1897.) hódoló feliratot intézett a királyhoz, üdvözölte József főherceget Dorottya főhercegnő jegyváltásakor Orleáns Fülöp herceggel és üdvözölte loyális érzéssel a kormányokat, amikor egymást fel-felváltogatták. A főispánok beiktatása és a polgármesterek székfoglalása mindenkor kiváló sollemnitással folynak le. Ilyenkor a pártkeretek megszűnnek, egyéni érzelmek elfojtódnak s a polgárság *egy* érzelemben olvad egybe.

Az aradi társadalom. Az aradi polgárságnak az a része, mely a város szellemi és anyagi életének irányítását immár biztos kézben tartja,

noha ma már iziglen magyar, sokféle elemből alakult meg. Arad fejlődése e tekintetben kicsi képben mutatja a magyar nemzet megalakulásának folyamatát: a magyarság beolvasztó képességét, művelődésre való hajlamát, élet-energiáját. Számszerint mint kisebbség, hódító útra tér és jelleget, szint tud adni annak a tágabb egységnek, melynek alkotó elemei oly különböző természetűek voltak.

A XVIII. század utolsó évtizedeiben Arad még egyáltalában nem volt magyar város. Inkább szerb-német jellegű volt. A betelepedés állandó lévén, a XIX. század első évtizedeiben a magyarság is meghonosodik itt. Nagyobbrészt iparosok: csizmadiák, ácsok, szűcsök voltak a betelepedők. Tömören lakhattak a város ama részén, hol ma a Magyar-utca van; innen is az utca neve.¹⁾ Ez a három elem: a szerb, a német és a magyar évtizedeken át megosztott, egymástól elkülönülő társadalmat képezett.²⁾

Egy ideig a szerbek gyakorolták a szellemi fölényt. A tömeg munkás, földmives, kupec, kufár és kevés iparosnépből állott, azonban nagy volt a szerb intelligencia is. Kiváló lelkészek, orvosaik, ügyvédek, stb. voltak, kik a közigazgatás terén kiváló befolyást gyakoroltak. Később azonban a szerb intelligencia megfogyott, állítólag a férfi utódok hiánya miatt³⁾ s a szerb vezető elem lassan a magyar vezető elem mellé állott.

A németiség nem rajban lepte el a várost. A betelepedés és meghonosodás lassu folyamatú volt. Nagyobbrészt a várbeli katonaság ivadécai, kamarai és közigazgatási tisztviselők és ezek utódai, kiváltképen bevándorlott iparosok⁴⁾ képezték törzsét a német elemnek, kik főleg a francia háborúk (1815.) után jöttek és a Rácvárosban telepedtek le.

A magyarság törzsét a megyei tisztviselői kar, a gyérszámú magyar birtokosság és a már említett iparosság képezte.

A románság inkább mint nép-elem szerepel Aradon. A polgári

¹⁾ Régmúlt időkben. Aradi Közlöny 1910. 2. sz. — ²⁾ Ősidőktől fogva bennlakó törzsekös magyar családok kevés számmal vannak. A régiségben ezekkel a nevekkal találkozunk: Bogdánffy, Náray, Vörös, Turay, Vásárhelyi, Dániel, Török, Kovács, Fábíán, Oláh, Rózsa. Magyar családok ugyan, de német eredetűek: Salbeck, Edelspacher. Német eredetű családnevek: Probst, Lilin, Lippert, Stotz, Reck, Habereger, Feldinger, Tonnes, Klespitz, Felt, Schor, Rohleder, Reichert, Kohl, Kretzner, Brunhuber, Kintzig, Stampfl, Paschinger, Priegl, Eckhart, Ritz, Gebhart, Heim, Hasenfratz, Husli, Scholcz, Friedrich, Kolb, stb. Szerb nevek és családok: Kresztics, Pullió(?), Nikolits, Jankovics, Joanovics, Teneczky, Prodanovics, Lázics, Ilics, Tabakovics, Gruics, Ridiczki Tököli, stb. Román nevek nagy számmal vannak, elmagyarosodásuknak, nem úgy mint a szerb és német családoknál, semmi nyoma sincs. Gyér számmal szerepelnek a bolgár eredetű (Ursitz) és tót nevek. — ³⁾ Institoris Kálmán: Arad magyarosodása. Aradi Közlöny 1909. 295. sz. — ⁴⁾ Arad ipara. Irta: Kiss Ferencz. Aradi Milleniumi Nap-tár, 1896.

társadalom igazi alkotó eleméül alig vehető. Intelligenciája (papság, ügyvédek, orvosok, tanárok) ma már nagy, de a *városi közélettel* és az egyetemes társadalmi összetevékenységgel szemben tartózkodó álláspontra helyezkedik.

Lehet mondanunk, hogy a magyarság ez időszert a szerbség túlnyomó nagy részét és a németiséget teljességében olvasztotta bele a maga praedomináló társadalmába.

A magyar polgárság eme győzedelmes térfoglalása kisebb részben anyagi, nagyobb részben szellemi okokra vezethető vissza.

A szerb elem megfogyatkozásának a már említett okán kívül a birtokos osztály hiánya is volt az okozója. Az intelligenciánál hiányzott az anyagi függetlenség, kényszerült hivatalt vállalni és ennek első következése az uralkodó elemhez való simulás volt.

A német elem munkás és tevékeny volt. Anyagi gyarapodása függetlenségét eléggé biztosíthatta, de lelki hajlamai belső szükségévé tették a magyarsággal való egyesülését. A német ugyanis megszereti a földet, hol boldogulását, anyagi megerősödését feltalálja és szeretetét könnyen átviszi arra az egyetemességre, városra és hazára, melynek állandó elemévé vált. Szereti, ha egyéniségének súlya van, azért nagyon kedvére van a köztevékenység. Amikor Arad 1734-ben municipális jogát megkapta, az önkormányzatban azontúl a németiség kimagaslóbb alakjainak kiváló szerep jutott. A maga függetlenségét ünnepelte a magyarsággal együtt a város függetlenségében. Leomlott ezzel minden válaszfal a társadalom emez elemei között. Jól tudta a német ajkú polgár, hogy minden jogcsorbitás, reakció, mely a várost, mint magyar várost sújtja, az ő szabadságát is veszélyezteti. Ugyanattól a hatalomtól kellett polgári függetlenségét féltetnie, melytől a magyar féltette. Ily tudat hatott át a város felszabadulása után minden városi polgárt s innen ama lelkesedés, mellyel a *48-as eszméket német ajkú polgártársaink fogadták* s innen az a hősiség, elszántság, mellyel Arad polgársága a város nehéz napjaiban, a sűrű bombázás hosszú idejében, tanúsított. Még a Bach-uralom fenyegetődzése, vasszigora sem tudta Arad német-magyar polgárságát hazafias érzésében megtántorítani. Ez Arad polgárságának *örök dicsősége* s egyszersmind egyik lélektani megnyilatkozása.

A politikai befolyás túlsúlya, a nagyobb intelligencia, mellyel a magyarság birt, szintén nagyban járult hozzá, hogy a németiség a vele testvériesen élő magyarsághoz hozzásimuljon. És bekövetkezett a hosszú együtt-élésnek ama természetes folyománya is, hogy házasság révén a vérség kötelékei foglalják egységbe Arad polgárságát.

Ez a polgárság, ha itt-ott, intim családi körben, felhangzik is még az öregek ajkán a német szó, ma tiszta magyar társadalmi osztályt

képez. Megalakulásának mozzanatai nyomot hagytak lelki világában; vagyis, hogy sokféle elemből alakult meg, annak megvolt a hatása. Úgy képzelhető ez, mint ahogy a vérvegyület révén az ivadékok egyénisége sajátosan alakul meg.

A tömeg, de mondjuk itt: a polgári társadalom lélektanában feltétlenül nyoma marad annak, mikép tevődött össze. Más az olyan város társadalma, mely szinmagyarságból fejlődött és más a vegyülék társadalomé. Debrecen nehezebb észjárású, konzervatív, a maga cselekvése körében elég praktikus, de cseppet sem fürge civisét egy futó szempillantásra is megkülönböztetjük a mozgékony, eleven, vállalkozóbb s a civilizációval rohamosan lépést tartó aradi polgártól. Az aradi polgárság sokoldalú fogékonysága, nagyobbszerű vállalkozó kedve, sok irányú tevékenysége, a *szokottnál magasabb szellemi színvonal*, mely gyári vállalataiban, törvényhatósági bizottsága előkelő vitatkozásaiban, napi sajtójában feltétlenül jelentkezik — világosan arra vall, hogy itt különböző szellemi erők és erkölcsi hajlamok sajátosan és kedvezően tevődtek össze. Ez gyakran nagy erőknek szerencsés szülője, de viszont hibáknak is okozója lehet.

Annyi bizonyos, hogy az aradi polgárság teljesen híjával van a konzervatív hajlamoknak. Lépést akar tartani a nagy világgal. Nincs becézett intézménye, melytől megrögzött előszereteténel fogva a jobb kedvéért eltérni ne akarna. Sokszor hiba is eredt már a gyors fejlődésre irányuló törekvéseiből. Hibásan épült valamely középülete, alkalmatlanul lett valamely hely megválasztva, célszerűtlenül lett valamely kérdés megoldva.

Arad multját, illetőleg mindenféle intézményeinek keletkezését tekintve, vagy ha a jelenlegi közélet és társadalom szerepvivőit nézzük, az aradi polgári élet egyik fővonásaként a *szabadelvűséget* és *demokráciát* találjuk. Egyik vagy másik osztály kizárólagos uralma alig-alig jelentkezik Aradon. Ezzel nincs az mondva, hogy apróbb széthúzások, szűkebb körű elzárkózások ne fordulnának elő; de hogy köz intézmények bármely téren is nyílt kifejezésre juttatták volna az osztály-, faj- és felekezeti ellentéteket, annak nyomát nem leljük. Dicsérőleg említi a város krónikása, hogy „Aradon a felekezetek közötti békés együttélés a *legrégibb időktől* fogva mindig hagyományos volt. Még akkor is, mikor Istóczyék és Verhovayék Tisza-Eszlárt csináltak és a legvadabb orkán süvöltött száguldva keresztül az országon 1883-ban, amikor az „Erger-Berger-Schossberger“-nótája hangzott végig Arad utcáján nappal és éjjel, amikor a Zemplényi kávéház termeiben észrevétlenül mindenkinek a kalapjába beragasztották ismeretlen tettesek a „Nem a vallás, hanem a faj“-feliratu vignettákat, olyan kölcsönös to-

leranciát találtunk a felekezetek közt, mint vajmi kevés helyén az országnak.¹⁾“

Ennek a szellemnek Arad sokat köszönhet. Megkedvelteti az idegennel a várost és feledhetetlenné teszi saját fiai előtt is, ha ezeknek a sors kedvez és idegenben találunk újabb otthonot. Tanúbizonysága ennek az a sok szép alapítvány, hagyaték és adomány, melyekhez a város egész közönsége vagy a polgárság egy-egy része, egyik-másik felekezet jutott. A *Weitzer János*-, *Spitzer Ignác*-, *Haász Béla*-féle hagyatékok, az *Andrényi* nagy gyermekkórházi alapítvány, a *Neuman testvérek* különböző nagy alapítványai a város demokratikus szellemének megbecsüléséből és a szülőváros iránti ragaszkodásból és szeretetből eredő gazdag adakozások voltak.

Az aradi polgár szereti városát. Úgy hiszi, hogy Arad különb város minden másnál. Itthon szigorú bírálója mindennek, a távolban, idegenben nagyon megbecsüli otthonát, sőt büszke aradi polgárságára. A várost amúgy is történeti nimbus környezi. Részt vindikál magának abból a glóriából, mely a fényes, bár szomorú történeti emlékeknél fogva a város minden porszemét megilleti. Ennek révén nem ritkán esik meg, hogy az aradi ember idegen világban, hazai városaink polgárainak bárminemű gyülekezetében bizonyos elsőbbséget követel a maga részére. Mintha valamelyes fensőbbiséget érezne közöttük.

Támogatja ez érzését modern gondolkodása. Modern embernek érzi magát íziglen. Van is erre némi jogcime. Sokat utazik és lázas sietséggel olvassa el a modern irodalom legkapósabb termékeit. Mely tudományosságra valló komoly törekvés aradi embernél ritka eset. A mivelődésnek legkényelmesebb, egyszersmind legélvezetesebb eszközét veszi igénybe: az utazást és külföldi üdülő-helyek felkeresését. Nincs a kontinensnek csak valamennyire is ismert üdülő-helye, hol nyaranta vagy telente az aradi habituékat fel ne találják. A Tátra, a cseh fürdők, Abbazia és a Riviera mintegy kis Araddá lesznek a megfelelő évszakban. Ezenkívül a világ-járás az aradira nézve mintegy kötelező divat. Megfordul az aradi ember Amerikában, Japánban, a Keleten és a Saharában úgy, mintha csak rövid budapesti kirándulásról volna szó.

Igy tágul látóköre, így finomodik érzéke. Az aradi polgár igazi műérzékkel van megáldva. Pártolja, becsüli, szereti a művészet minden ágát, rajong a magasabb művészetért. Kedveli a színészetet, megtölti zsúfolásig a színházat. Ujházi, a nagy mester, mondotta egyszer e sorok írójának füle hallatára egy társaságban, hogy oly eleven műérzékkel bíró közönsége nincs az ország egy városának sem, mint Aradnak. A zenei tudás Aradon magas fokú; a zenetársaságok nyilvános előadásai

¹⁾ Arad és Vidéke 1911. ápr. 23.

a legelőkelőbb színvonalon állanak. Csaknem minden családban művelik, tanítják a zenét. A világ legnagyobb művészei, ha világjáró úton vannak, Budapest után bizonyosan Aradot keresik fel elsőnek. A képzőművészet iránti érzéket igazolják a gyakori kiállítások és művásárlások. Nem egy családnak szalonja valóságos műgyűjteménynek válik be.

Ily műpártolás, a szépnek eme hevülékeny szeretete bizonyára arra termett véralkatot is tételez fel. Csakugyan, az aradi ember lobbanékony természetű. Az idegen iránt szives, előzékeny és közlékeny. Vendégszerető és vendégszeretetében fesztelen. Szuggesztív hatással van ez a vendégre, ki feledi, hogy idegenben van. Valami különös melegség árad szét az aradi polgári családok vendégszeretetében.

De nemcsak ily formában jelentkezik ama első hevület. A közéletben is fel-fellobban a tüze. Az aradi polgárság nem szeret szeretni, hanem csak rajongani. Akit ma éigig emel, az holnap rá nézve közömbössé válik, sőt gyakran lejárttá. Kegyének talapzatára váltogatva szereti az alakokat felrakosgatni s mondhatjuk, sűrűn is váltogatja. A politikában mutatkozik ez leginkább. Legendák kerengnek a politikusok köztudatában az aradi választókerület megbízhatatlanságáról.

A finomabb élet kedvelése, természetesen, rosszabb hajlamok ébresztőjévé is válik nem ritkán. Beférkőzik a fényűzés, pazarlás, játékszenvedély, könnyelműség és utóbb a bűn. A vádlottak padja nem ritkán utolsó-előtti veszteglő állomása egy nagyraemelt, de méltatlanul befejezett karriérnek. A sikkasztó bankigazgatók pöre, a Kriván-pör, az adópénztári sikkasztók ügye az aradi közerkölcsöket nagyon különös világításba helyezte annak idején. Pedig alig lehet más egyébről szó, mint a kor egyetemes kórságáról: a balul értelmezett bohémségről.

Amily kiváltságosnak, más zsánerűnek tartja magát az aradi polgár, hajlékonyságával, alkalmazkodó képességével, lobbanó kedvével, de a szívnek bizonyos őszinteségével, oly különálló tipust képvisel más társadalmakkal szemben az aradi nő is. Sok vonása közös a férfiével. Műérzéke előkelő, szereti a zenét, képirást s a művészetet általában. Az ízlés bámulatos fejlettségét tanúsítja az aradi polgári szalonok berendezése. Aradi nők kézimunkái valóban műrecek. És kedvvel űzik: ízlés és hiúság hat ebben közre. Ép úgy folyik a vetekedés a konyhaművészet, az asztal gyönyöreinek nyújtása körében. Finom ízlés és raffinált gourmanderia csodákat mível az asztal ellátása terén. Az aradi nők befőttei, cukrozott gyümölcssei a szem és íny élvezetét netovábbja. Tökéletesebbet, szebbet, jobbat el nem képzelhetünk. A nő ebben oly tanulékony, mint a férfi, amikor messze földről, világjáró útjairól hozza haza új dolgait, új eszméit.

Az aradi nő temperamentuma élénk. Megjelenése sikkes, öltözéke ízléses, de még inkább modern, ami nem mindig kongruál az ízléssel.

Szeret tetszeni, különösebb hivalkodás nélkül; megjelenik mindenütt, hol mutatkoznia alkalma nyílik. A megjelenésnek nem mindig a benső érdeklődés a rugója. Társalgása élénk. Szellemét inkább a könnyebb olvasmányokkal, modern regényekkel és folyóiratok, napilapok tárcáival táplálja. Mélyebb tudományosság, komoly klasszicismus kevésbé érdekli.¹⁾ A komoly, mélyebben szántó tudományos felolvasás, ha nincs, szája íze szerint, hígabb lével, nyájas humorral feleresztve, akkor untatja. Így tehát társalgása is inkább a felszínen mozog, ritkán mélyebb érdekű, eszmeváltó. Nyelve, kifejezésmódja szintelen. A népiesség zamatosága, az az üde népies árnyalás, azok az eredeti szólamok, melyekkel törzsökös magyar városok intelligenciája és főképen a nők beszédjüket fűszerezik, az aradi beszédben nem található fel. Ragaszkodnak szigorúan az irodalmi kiejtéshez, nyomatékkal ejtik ki, irodalmilag, a ragokat (szobából, ágyhoz, asztalnál, bortól) s nem engedik meg maguknak azt a csekély pongyolaságot, mely a természethez közelebb állván, közvetlenebbnek, fesztelenebbnek mutatná a beszédet (szobábu, ágyho, aszalná, bortu.) A társalgás nyelve gyakran az ujságokból, tárcák-ból ellesett humorizáló fordulatokkal ékeskedik, vagy idegen elemekkel kevert. A civódás: összekülömbözés, az éhezés: műkoplalás, az öngyilkos: megöngyilkolja magát, stb. Ha az aradi nőnek *zsúrja* van, ott minden olyan *nett*, a *nippek hercigek*, a háziasszony *fess*, a *slafrockja* jól áll, a lámpa tetején *selbstanzünder* van, a ruhán *stráf*, az arcon *m'tesser* szokott lenni, összejönnek *plauscholni*, a ruhát *hohlfaltnival* készítik.

Az életnek bizonyos gondatlan, kedve szerinti élvezése kiemelkedő vonása az aradi nőknek. De azért kötelességtudása megvan. Házát rendbentartja, gyermekeit gondozza, sokszor azonban itt is inkább a külszinnek él. A gyermek becézgetése, különböző fokozatok szerinti imádata csak megvan Aradon, mint mindenütt. A gyermek a szülőkkel *együtt élvez*: legyen ennek helye akár a színház, akár a cukrászbolt, sőt néha a kávéház is.

Arad bőven gondoskodik arról, hogy a testnek is legyen meg, ami a testé. Jól vezetett, diszes vendéglők, kiváló kényelemmel berendezett kávéházak, előkelő cukrászboltok állanak a szórakozást és felfrissülést kereső elcsigázott testeknek rendelkezésére. Ily helyeken, a napnak világos szakában, a kora esti órákban s néha az éjfél előtti

¹⁾ A Kölcsey-Egyesület könyvtárosa közölt kimutatást a könyvtár forgalmáról. E közlés szerint az olvasók 60—70 százaléka nő, a legolvasottabb magyar írók Szomaházy, Jókai, Gárdonyi, Herczeg, Molnár Ferencz, Heltai Jenő; a külföldiek közül Ohnet, Balsac, Zóla, Maupassant s az újabb orosz (Csehov, Turgyev, Dosztojevszki Gorkij), német (Strindberg, Suderman, Polks, Liliencron), angol (Crockez, Caine, Clausen stb., főleg Wilde) — de, a közlés szerint, a klasszikusokat elhanyagolják. — Aradi Közlöny 1910. március 27.

későbbi órákban Arad *szórakozik és felfrissül*. Férfi és nő egyaránt szórakozik, mindenki óhajt felfrissülni.

Több a szórakozásnál, de kevesebb a mulatásnál a családi szentélyben végbemenő *zsúr*-olás. A zsúr kis családi ünnep, mely szemnek, száznak ingert nyújtó ételek alatt roskadozó asztalok mellett folyik le. Asszonyok összejövedele ez; a férfinak olyankor „fontos dolga” van, tehát abszentálja magát. Csak lányos házaknál jelennek meg ifju urak is.

A zsúrok időszaka a késő ősztől kora tavaszig terjed.

Mihelyt a karácsonyi áhitat a szabadabb kedvnek engedi át a tért, kezdődnek a mulatságok, táncok, bálók. Némely jobb esztendőben se szeri, se száma a nyilvános báloknak, de még több a szűkkörű táncestély és családi multság. Ebben az időszakban Arad *mulat*.

Zajjal jár ez és közérdeklődés mellett folyik le. Azután csönd lesz, mély csönd.

De felriad a csönd és jelentkezik a nagyobb emóció, mikor Arad *ünnepel*. A hazafias ünnepek Aradon, szokatlan nagy élénkséggel és részvéttel folynak le. A rendes istentisztelet és a városháza disztermében tartott emlékünnepek után rendesen lelkes felvonulás következik a vértanú-szobor elé a Szabadság-térre. Itt nyer az ünnepség lelkesítő beszéddel és szavalattal méltó befejezést. A menetben részt vesznek a tanulóifjúság és a polgárság hazafias szellemű egyesületei.

Legnagyobb szabású az október 6-iki gyászünnep. Ennek szokott sorrendje: gyászmise a Minoriták templomában, felvonulás a Szabadság-térre, ott lelkes ünnepély s onnan kivonulás a vesztőhelyre. Véghetetlen nagy tömeg hullámszik méltó ünnepi csendben végig az utcákon; minden oly csöndes, ünnepies. A rend fenntartása tisztán a polgárság erkölcsi érzületére van bízva és még soha rendzavarásra eset nem volt. Az idegenforgalom október 6-án roppant nagy, mégsem zavarja semmi a járó-kezők magába mélyedő ünnepi hangulatát.

Arad polgárságának és Arad népének egyik nagyon jellemző néplélektani megnyilatkozása az a lelkesedés és kitörő hazafias érzés, mellyel ünnepeit, gyász- és örömnapjait egyaránt, megüli. Arad ily tekintetben az ország vezető városa.

Nyelv. Az aradi élet egyik jellemző adaléka volna az aradi általános beszédmód, az aradi dialektus. Ilyenről nem szólhatunk, mert *ősi* magyarsága nincs. A kiejtés a társadalom csaknem minden osztályában egyforma: ragaszkodnak az irodalmi kiejtéshez. Az *a* hang kiejtése a középnyelvállásu felé hajlik nagyon enyhén. Feltűnik az *e* hang árnyékolatlan kiejtése: a közép *ë*-t nem ismerik. Eszem (Verstand) és eszem (ich esse) aradi ember ajkán egyformán hangzik, nagyon nyílt *e*-vel (nem úgy, mint pl. Dunántúl eszém és észem). Az *explosiv* hangokat (*k*, *p*, *t*) Aradon szokatlan keménységgel ejtik ki.

Népszokások, népmulatság. Aradi sajátos népszokásokról nem igen szólhatunk, mert nép-élet nincsen. Betlehemesek járnak körül karácsonykor, vizkeresztkor, és álarcosok tünedeznek fel az utcákon utolsó farsang éjjelén; más egyéb alig van. Jellemző, hogy a felekezetek szokásai, ha a mulató kedvnek kedveznek, hogy terjednek. A zsidók purimának álarcos bohóságait a keresztény néposztály is kezdi felkarolni. A húsvéti locsolás divatban van, de népi jelleg híján.

Egy népi ünnepség tartotta fenn magát a régiségből a legújabb időkig: a *Szent János-úsztatás*. Tudvalevőleg Arad mindig híres volt molnár-iparáról¹⁾ és ügyes molnáiról, akik minden évben egyszer a következő ünnepséget rendezték: Nepomuki Szent János napjának előestéjén szokták rendszerint megtartani a Szent János-úsztatást. A vizimalmok tulajdonosainak mindegyike egy-egy bárkát díszített fel lámpiónokkal s a pazar látványosságot nyújtó hajókat az est sötétjében elindították a Radnai úttól lefelé a Maroson. Útközben természetesen röpködtek a rakéták a magasba s ezerféle színt játszva hullottak vissza a vízbe. Tiznél több feldíszített, görögtűzzel világított hajó úszott a vizen, ezek legnagyobbika vitte a waggongyári munkás-zenekart, mely a felvonulás alatt hazafias dalokat játszott. A Maros-partot a Radnai-úttól kezdve végig egészen az újaradi részig ezernyi közönség lepte el. A molnárok Újaradon kötöttek ki hatalmas transzparentekkel díszített hajóikkal.

Üdülését a polgári osztály a parkokban (Salacz- és Baross-park) és a marosparti töltésen keresi. A *lígetet* ma már jobbadán a néposztály látogatja. Ennek igazi szórakozó-mulatóhelye ma nincs. Egy-egy látványossági bódé vagy hinta-állvány fel-feltünedezik vásárnaponként a Béla-téren, de már a térség megindult szabályozása miatt onnan is lassan-lassan kiszorúl. Tingli-tangli, wurstli, paprikajancsi, körhinta csak vásári időben szokott lenni. Ellenben nagyon felkapta és sűrűn látogatja a nép a *mozi*-t. Régibb időben volt Aradnak polgári- és népi-mulatóhelye. A Maros medrében szigetek voltak. A múlt század első évtizedében még meg voltak a *Francisci*-sziget, melyen fürdő állott, a *Johannis* és *Karolina*-szigetek, melyeken vendéglők és mulatóhelyek voltak. *Kisbuzsák* is mulatóhely volt. A *paradicsomkert*, később az Appolló-kert (a mai Nádor-utca táján) és a *Tököli-kert* (a mai Tökölitéren) szintén e célra szolgáltak. Zenéről, táncról, igazi vásárnapi mulatóságokról a nép számára főképen az alacsonyabb korcsmák gondoskodnak.

Lakodalmi ünnepség csak a románoknál divatos. Hosszú kocsi-sorban vonulnak fel a templomba, onnan a fényképészhez. Hangos

¹⁾ L. 9. lap.

kurjantások hallatszanak a zsúfoltan megrakott kocsikról, pántlikák lengenek a lovak kantáraitól és a legények kalapjairól, kiknek kezében erősen dolgozik a pálinkás butykos. Örült vágatással hajtanak végig a csörgő-zörgő kő-úton, nem kimélve sem ostort, sem lovat.

Az aradi úri osztály paraszt-stilben tartott régi lakodalmairól van némi emlékezés. Egy aradi földbirtokos fehér lovat küldött ajándéknak menyasszonyának, akit parasztszekereken vittek esküvőre. A szekér elé kilenc ló volt befogva, a lovakon csikósok ültek, kik csattogtatták ostoraikat. A templom előtt fekete lovon, díszmagyarban várta a vőlegény menyasszonyát. Barátai díszbandériumot képeztek. Esküvő után

Gáj-i falurészlet : Magyar-utca.

a házaspár parasztszekéren ment vissza. Tizenkét dúsan terített asztal várta a vendégsereget.¹⁾

Arad képe. A sok történeti viszontagság, amelyen Arad városa általmint, a városnak csak nagyon lassú fejlődését tette lehetővé. Közsorsa ez egyébként minden magyar városnak. Politikai és gazdasági viszonyok egyaránt okozták ezt. Arad városa fejlődésének, vagyis mint itt legreálisabb értelemben vesszük, kiépülésének minden más egyetemes gátló körülményektől eltekintve, még külön jellegű hátráltató körülményei is voltak. Alkalmatlan, árvizektől veszélyeztetett területen fekszik ; mint a történeti részben jelezve volt, a katonai hatóság is hosszú időn át emelt korlátot az építkezésnek és terjeszkedésnek. Az anyagi

¹⁾ Arad és Vidéke 1911. ápr. 16.

erők javarészét évtizedeken át az ármentesítés, védgátak, szárazhidak emelése és megóvása kötötte le. Milliókat nyelt el a város szintjének emelése, utcák és terek feltöltése, a Maros holt ágainak betemetése. Lassú munka volt ez, fárasztó és költséges, de szükségből eredt és célszerűségnek szolgált. Az esztetikai érdekek ápolása, a városok fejlődésének ama fázisa, midőn díszes paloták, magán és középületek, szépen épült közterek, üdülő parkok, virágágyas sétahelyek, szobrok, mint a város múltja dicsőségének vagy a szívben lappangó hazafiságnak és kegyeletnek szószólói díszlenek mindenfelé, viszonylag későn köszöntött be nálunk is. Lehet mondanunk, csak 1867-ben és igazibb értelemben

Kekes-i részlet : cigányputri.

1873. után, Salacz korában. Az utak szabályozása, tűrhető kövezése és alkalmasabb kiaszfaltozása a hetvenes évek derekán kezdődött. A gázvilágítás 1869-ben szorította ki a régi petroleumi homályt.

Aradnak esztetikai értelemben vett lanyhább kiépülésének, mindezeket nem tekintve, más részben társadalmi, részben nép-lélektani oka is volt. A város ugyan gyülekező helye volt a megyebeli nemességnek és főrangúaknak, de ezek az építkezés kényelmét és pompáját, ha ugyan erről lehetne szólanunk, inkább megyebeli kuriájukon fejtették ki, hol az év nagyobb részét töltötték. A megyében elég szép számban van díszes kastély, Aradon főuri palota avagy palotaszerű magánház alig-alig van. Csak legújabban épült ki némileg ilyen stílusban a Szt.

László-utca. Magasrangú papság sem lévén a városban, aulák nem épültek, a román püspöki aula mai napig is csak nagyon szimpla földszintes épületben húzódik meg.

Aradnak egyöntetű népe nincs és nem volt. Lakták és lakják magyarok, németek, szerbek és románok. Vezető elem a török idők után mindenesetre a magyar volt, de nem feltétlenül uralkodó, oly értelemben, hogy az idegen elemet magába olvasztva, rányomja a maga jellegét, mely mindenesetre az építkezésben is ki-kitűnedezett volna. A kisebbszerű, nem monumentális építkezésben itt-ott, de nagy elvételű sajátos nemzetiségi (szerb-román) motívumok szerepelnek. Főjelle az azon-

Trombita-utcai részlet.

ban az alföldi magyar parasztépitkezés. Arad kisebb épületeinek tarkabarka stílusa, vegyülék jellege főleg a város külső utcáiban jelentkezik.

Maguk az utcák a fejlődés három, illetőleg négy különböző fázisát mutatják. A legkülsőbb részeken tisztán felismerhető a *falu* (71. l.). A házak külön állnak, jellegük a magyar alföldi parasztház, az utcák egyenesek, szélesek.

Még ennél is ősből jelleget találunk. A város észak-nyugati szélén terjeszkedik a cigány-fertály, melyet rendesen *Kekes* (Kekecs)-nek neveznek. Zsúfolt össze-visszaságban tűnnek ott a fel a cigány-putrik. (72. l.)

Még bent a városban is találunk messzeterjedőleg a falu fázisának megfelelő utcákat. Paraszt-stílusú házak, deszkakerítések, a há-

zak a telek belseje felé épültek, stb., de az utca elrendezett, kövezett, a járda rendes, itt-ott aszfaltos is némely ház előtt és villamosan van világítva.

A fejlődésnek újabb foka az, mikor a házak összeépülnek, az utcát tömör házsor szegélyezi. A *faluból város* kezd kialakulni. (Lásd a 73., 74. és 75. oldalt.) Ez a *régi Arad*, a mai Rác-város területén.

Itt túlnyomólag a német és szerb lakosság építkezett. Az építkezés a telek fekvéséhez alkalmazkodó, célszerűséget követő (bérház vagy

Fürj-utcai részlet.

üzlethelyiség) volt, nem határozott jellegű. A későbbi fejlemény aztán az, mikor a mellék utcákban tarkán váltakoznak a nagyobb épületek stílusai: renaissanceszerű, szecessziós, villaserű, sőt hollandi stílus is, melyekre ma könnyen akadunk.

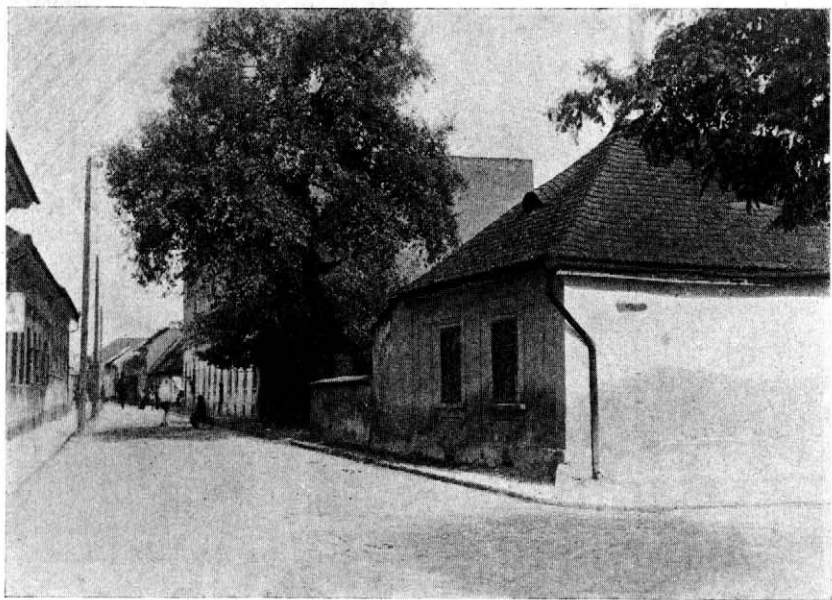
Ez ősi és ősi állapotoknak felelnek meg az *ősi és régi Arad* naiv utcaelnevezései is. 1827-iki feljegyzésekben a következő utca- és piacneveket találtam: Bárány-, fő-, püspök-, theatrom-, mészárszék-, marhavásár-, kigyó-, úri-, erdő-, ősz-, békességes-, gimnázium-, szarka-, templom-, iskola-, temető-, kéményseprő-, tavasz-, városház-utcák, stb. Ma, tudvalevőleg, az utcák történeti nevekkkel vannak ellátva. A városi mérnöki hivatal őrzi még a város térképét 1827-ből. A régi Arad képe,

természetes más volt mint a maié.¹⁾ Egy krónikása a városnak így festi le 50—60 év előtti állapotát²⁾:

A város főterén és élénkebb utcáin izléstelen modorban épült magas tetejű házak emelkedtek, ezekből még egy pár fennáll. Nemrég került lebontás alá az ugynevezett „Három király-“hoz címzett szálloda, hol a negyvenes években az úri bálokat tartották.

A vármegyeház Tabajdy-utca felé eső részén, ahol most a megyei árvaszék van, ósdi csúcsos fedelű hosszú épület állott, amelyben a rabok konyháján kívül egy-két kamra létezett.

A városi hivatalok nagyrésze a városház szűk volta miatt a

Alsómolnár-utcai részlet. — Faluból kialakuló város.
(Már városiasabb.)

Szabadság-tér és Rákóczy-utca torkolatánál lévő, s még most is fennálló Freyberger-féle házban voltak.

A 60-as években a mostani Kossuth-utcai fiúiskola kaszárnyául szolgált. A Kápolna-utcai tüzoltó-laktanyában dzsidások tanyáztak, kiknek lovagló-iskolája (Reitschul) maig is fenáll.

A lyceum helyén állott a román templom, kőfallal kerítve, melyet annak idején löporral romboltak le. A román püspöki lak, mely a mostani helyén állott, közönséges zöldre meszelt, hosszú, földszintes ház

¹⁾ Lásd 7. lap. — ²⁾ Visszaemlékezés. Irta: Rózsay Pál. Aradi Közlöny 1911. febr. 26.

volt. Szép tavaszi, nyári és őszi időkben esténként ott lehetett látni karosszékében üldögélve a ház előtt Ivackovics Prokop püspököt, aki szívélyesen fogadta az üdvözléseket, melyek őt illették.

A főter, főút és az élénkebb utcák házai előtt kocka, részint solymosi apró kövekből tarkított járdák vonultak végig. A vaspántokkal ellátott üzletek ajtain óriási nagyságu lakatok fityegtek, a módosabb polgárok ablakait vasrostélyok védték a betörések ellen, melyek abban az időben bizony nem voltak ritkák. A régi városház bolthajtásos kapuja alatt gyülekeztek az éjjeli örök, az úgynevezett bakterek,

Régi Arad : Hunyadi- (Fekete kutya-) utca.

onnét széledtek el a város különböző részeibe. Hosszú szűrt viseltek, fejükön báránybőr süveg, lábukon patkós csizma, hosszúnyelű fokosokkal kezükben kocogtak ide-oda és az órát hosszúra elnyúlt kiáltásokkal jelezték (jó volt a tolvajoknak, mert legalább tudták, hogy a bakterek merre járnak) vagy meghúzódtak a kapuk mélyedésében és ott szundikáltak.

Abban az időben Aradon még nem létezett temetkezési intézet. A halottat jóbarátok, ösmerősök vitték kézben örökös nyughelyére, vagyonosabb polgárok a főkapitánytól kikérték a 18—20 főből álló városi rendőröket díszkíséretül megfelelő díjazásért.

A régi színház a báró Simonyi-utcában a mostani Uránia helyén

állott. Az 50-es években pedig a Korona-téren a most is létező Vastuskóhoz címzett házban a cs. és kir. Policia volt.

Itt adta le besugásait a volt honvédek üldözéséről híres Budai nevű titkos rendőr, ez az elegáns külsejű ember, aki az alkotmányos idő beálltával elzúllva kéregetett, s mindenkitől megvetve, nyomorúltan veszett el.

A főtérről, főútról és belvárosi forgalmas utcákban petroleum-lámpák világították be gyéren a környéket. A mostani városház helyén több fából épült bódé és sóraktár emelkedett, a középsőnek fekete-sárgára festett hatalmas kapuján óriási nagyságú kétfejű sas terjesztette szét

Régi Arad : Damjanich- (Szerb-) utca.

szárnyait. A sóház előtt állott a Szent-János szobra, a sóházon túl a vasut felé egy kétemeletes és földszintes épületet kivéve, mindkét oldalon az üres telkek hosszú sorozata következett.

50—60 évvel ezelőtt Erdély és Temesvár felé, valamint Szolnokig az úgynevezett delizsáncok közlekedtek, melyeknek elindulási helyük a Fehér-Kereszt fogadó előtt lévén, az utazó közönség itt szállott le és fel, itt búcsúztak el az őket kikísérőktől könnyhullatás, csók és ölegetések közt.

A 70-es években még Aradra jártak a szegedi sült gesztenyeárús asszonyok és leányok, akik „meleg gesztenyét vögyenek“ kiáltással jártak utcáról-utcára, a pékek pedig sítolva perecekkal.

Az új vágóhid felépítését megelőzőleg a hentesek lakhelyük területén ölték le a sertéseket. Elképzelhető, hogy különösen nyáron a hőségben mily undorító bűz lehetett az olyan helyeken, különösen a bétisztítók negyedében. A mostani Andrányi-utca végén az egész környék levegője meg volt fertőztetve. A régi Maros-híd és lyceum környékén, a falerakó helyek közötti üres térségeken díszleptek a szemétrakások és gőzölögtek a trágya-dombok.

Az 1846-ik évben Ortner Kristóf nevű polgár által felállított Maros-uszodát leginkább az előkelőbb közönség használta, az alsóbb osztályú nép fürödhetett ott és akkor, ahol és amikor akart.

A jelenkori Arad.

Az Andrássy-út. Balra a Minorita-templom impozáns bejárata.

Bármily nehéz körülmények között folyt is le Arad kifejlődése esztétikai értelemben, maga a város, az idegenek egybehangzó, feltétlen őszinteséget ígérő kijelentése szerint, egy *nagyváros* impozáns képét tárja a szemlélő elé. Az idegent meglepi a hosszú, széles, egyenes útvonal, mely mint forgalmi főér az egész várost átszeli. Rajt az élet eleven lüktetéseként a sokféle könnyű és nehéz, az anyagi érdeket vagy szórakozást szolgáló járómű. Jobbra-balra széles-tágas, fákkal beárnyékkolt aszfaltjárón a sétálók és járókelők sűrű rajai hullámszerűen végig, esti órákban az üzletekből és díszes kávéházakból kisugárzó fényözönben. A széles forgalom-ár partján viszont immár ott áll a díszes magán-

bérházak szakadatlan sora, vagy a másik oldalon a középületek parktól övezett, vagy parkirozott elejű különalakulatai.

Amerre az idegen szemlélő oldalt betekint, mindenütt egyenes utca vonalát követi a szeme. Mindez oly benyomás, hogy bárki is megsejti, itt egy majdan kifejlődő csodaszép város körvonalai bontakoznak ki. Arad külsejének igazi jellege most van megalakulóban.

Magának Aradnak mint egésznek nincs meg egységes jellege. Sokféle elemből alakulván meg s a talajnak is, melyen épült, eltérő lévén természeti minősége, minden városrésznek más a külseje, más a belseje vagyis jellege.

Városháza.

Geografiallag a város következő részekre tagolódik:

I. kerület: Belváros. II. kerület: Sarkad. III. kerület: Erzsébet külváros (Pernyáva). IV. kerület: Ujtelep. V. kerület: Poltura. VI. kerület: Séga. VII. kerület: Gáj.

A *Belváros*. Arad szíve, ez az új, a *modern* város. A közhivatalok, iskolák, üzletek, piacok és vásárok itt lévén, innen indul ki és ide áramlik vissza a forgalmi vérkeringés. Ez a városrész a Marospart és Választó-utca között terül el. Ma már a város legelrendezettebb része. Még a 60-as években nem így volt. Idősebb polgárok jól emlékeznek arra a szennyes árokra, mely a mai Eötvös-(akkor Püspök)-utcából a Tököli-térig (akkor Tököli kert) vezetett. A főút vonal, melynek szakaszai

az *Andrássy-út*, *József fkg.-út*, *Boros Béni-tér*, ketté hasítja a városrészt. A keleti rész a fővonal és a Maros, a nyugati rész a fővonal és a Választó-utca közé esik. A Maros mellékén két díszes park terül el: a Salacz- és Baross-park. Előbbi Salacz Gyula létesítette, a Baross-park az 1890-iki kiállítás helyén keletkezett. A díszes kút mint emlékmű azt a helyet jelöli meg, hol akkor Baross Gábor lelkes megnyitó beszédét tartotta. Ebbe a részbe esnek a város legszebb középületei: a városháza, előtte díszes virágágyak, a pénzügyi igazgatósági épület, mögötte a Felső Keresk. Iskola és internátusa, a vármegye újonnan restaurált

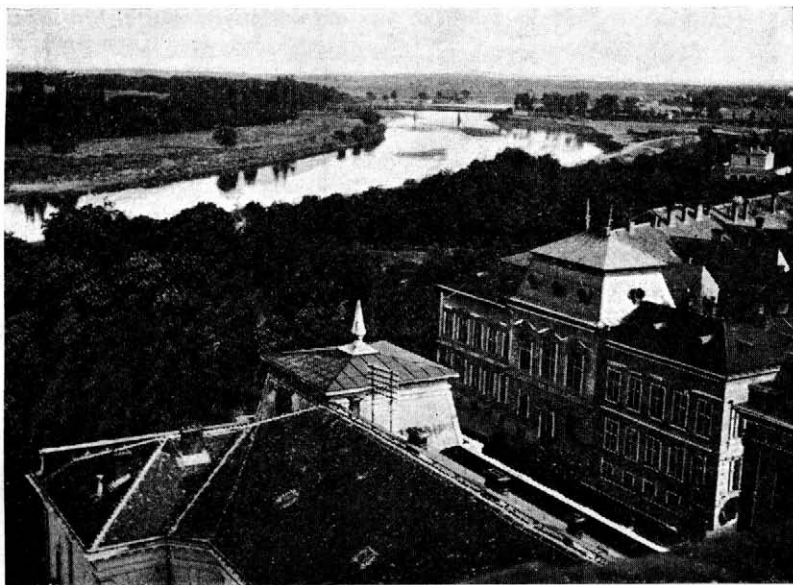

Városház-tér, északi oldalán Arad-Csanádi Egyesült Vasútak díszes épülete, tervezték : Ybl-Jiraszek.

két díszes háza, közöttük és mögöttük díszes nagy kert, a lyceum (kir. kath. főgimnázium és főreáliskola épülete (épült 1872., alapkövét Br. Eötvös József személyes jelenlétében tették le). A főreáliskola részére új épület van tervbe véve. Ahol a fővonal déli szakasza (az Andrássy-út) véget ér, ott van a díszes és nagy Városház-tér, folytatásaként egyenes vonalban az Andrássy-úttal, van a Kossuth-szobor, mögötte nagyon szép park, a Kossuth-park, feljebb a gót stílusú lutheránus templom, a Marosparton az igazságügyi palota.

A Városház-tér észak-keleti oldalán van az Aradi és Csanádi Egyesült Vasútak díszes palotája.

A fővonalon (József főherceg-út, Andrássy-út) nyugati oldalán nagyon diszes épületek állnak. Közülük kiemelkednek, a Gazdasági Takarékpénztár legújabb épülete, a Neuman-palota, a Fischer Eliz szép bérháza, (ennek udvarában egy rendeltetésének át nem adott leányárvaház), a Központi-szálló, a Herman-udvar és ennek szomszédságában az Andrássy-út déli végén a minoriták impozáns benyomást tevő új temploma, mely ugyancsak a minoriták szép bérházainak közbül van építve. Az új templom egy régi helyén áll. Fischer Eliz-féle bérház azon a telken áll, hol a negyvenes években Arad egyik mulatóhelye, arenája volt. Most is így

A felső kereskedelmi iskola a városházi toronyról nézve. Szép tájrészlet a Maros part-
ról. A lombos rész a Salacz- és Barosspark, messze lent még a régi fahíd. A Maroson
túl a várat övező fasor.

nevezik: aréna. Az Andrássy-út déli végén ketté válik. Közepén áll a Nemzeti Színház nagy épülete. Északi és déli részén bérházak vannak, görögstílusú főhomlokzata nyugatra van. A bérházakban, északi részén, kávéház és vendéglő van, déli részen üzletek vannak. A színház-épület előtt áll a Róna József-alkotta Szentháromság-szobor. Az épületben a Szabadságharcis ereklyék muzeuma volt legújabb ideig elhelyezve. Az Andrássy-tér folytatása déli irányban egyik (nyugoti) oldalon az Atzél Péter-utca, keleten a Vörösmarty-utca. Az Atzél Péter-utca és Deák Ferenc-utca összeszögellésénél áll Arad régi nevezetessége: a Fehér Kereszt szálló.

A Vörösmarty- és Atzél Péter-utca mindkettő nagy, szabályos négyszögű térre vezet, mely egészen ki van aszfaltozva és melyet körül fákkal ültettek be. Ez a Szabadság-tér. Közepén áll pázsitos szegéllyel a vértanú-szobor. Itt tartják a hetipiacot. A Szabadság-tért jobbra nagyon régi házak szegélyezik, maradványai a régi időnek. Mint modernebb épület kiemelkedik a Domány-ház és a Forray-utca sarkán a Nádasdy gróf bérháza. A Szabadság-téren túl, délre vezetnek Arad régi utcái: az Asztalos Sándor (régén Szép-utca) és a Bercsényi-utca. E két utca közén csupa régi épület van, közöttük a zsidó templom kupolás épülete. Az Asztalos Sándor-utcán végig haladva s egyenes

A vértanú-szobor. — Szabadság-tér.

irányban folytatva utunkat, elérünk az Óvár-térre, hol most nagyobb-szabású építkezések kezdődnek. Itt igen nagy átalakulások mentek végbe. A Maros-töltés, mely ártérül tartotta fenn azt a nagy teret, beljebb vitetett, ezzel a nagy térség, mely barom-piac volt, felszabadult. Fővonalul az Erzsébet körút folytatásaként létesült a széles út, mely az ujaradi vashidhoz vezet. Jobbra-balra ez úttól a telkek köz- és magán-épületekkel fognak benépesülni és Arad egyik legszebb új városrésze, a *Ferencz-József városrész* fog itt kibontakozni.

Párhuzamosan az Andrásy-tér, Vörösmarty-utca, Szabadságtér és Asztalos Sándor utcával vezet az Erzsébet-körút és a Maros mellékén, a Baross-park mellett el, a Kis-körút, mely a Jókai-térre vezet s innen

a Gróf Apponyi-út. Ez utóbbin több szép diszes középület van: az állami tanítóképző, a fa- és fémipari szakiskola, az egyiptomi motívumokkal elegyes stílű szabadkőmives páholy, az impozáns konviktus-épület, a nyári színház, stb.¹⁾

Az Erzsébet-körút vonalának meghosszabbítása irányába esik az Újaradra átvezető, nagy vashíd, mely Aradot, Zsigmondházát és Újaradot kapcsolja szorosabb egységbe; a másik vashíd a Szabadság-térről a Maroshoz vezető Eötvös-utca meghosszabbított vonalába esik és ez viszont a Maroson túl fekvő várat csatolja szorosabban a városhoz. A legújabb időig még a közlekedés a város és vár között az Eötvös-utcai hídfőtől valamivel lejjebb álló fahídon történt.²⁾

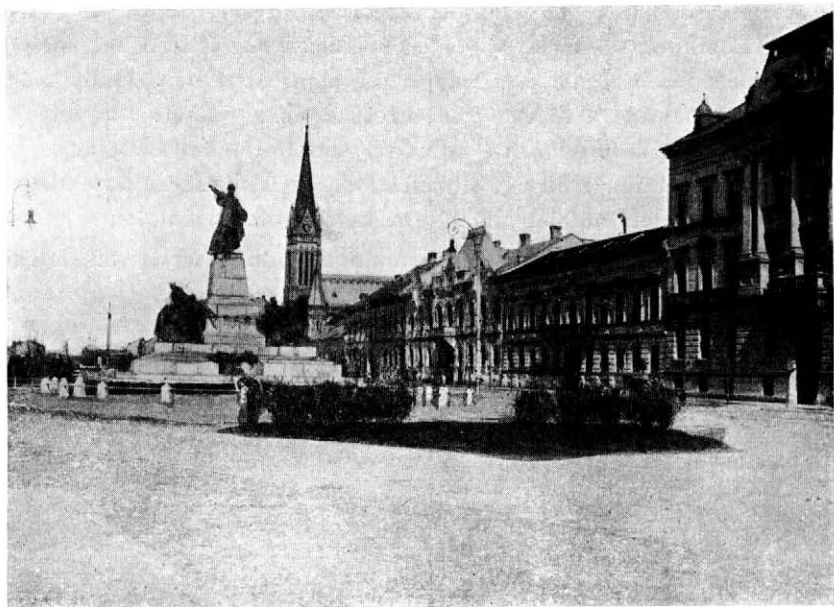
A Belvárosban a már említett Szabadság-téren kívül szép terek még a Thököli-tér, Attila-tér és a külvárosi részeken a ma még kiépítetlen Béla-tér. Legújabbán, míg e mű sajtó alatt van, épült a Béla-téren az első palota: a MÁV. üzletvezetőségének épülete, dél felé néző homlokzattal. A Béla-téren volt a zsibvásár, előbbi tereken hetipiac szokott lenni, a Thököli-téren zöldség, élelmicikkek, az Attila-téren baromfi-piac. A Thököli-tér keleti oldalán áll a gör. keleti román templom.

A Belvárosban vannak egyszersmind nagyobbbrészt a műemlékek, műtárgyak és mű-gyűjtemények elhelyezve. A *műemlékek* között első helyen említendő a *vértanú-szobor*.

A Szabadság-téren felállított szobor (82. lap) hazánk legkitűnőbb e nembeli művészi alkotása. Keletkezésének rövid története ez.³⁾ Már a kiegyezés évében (1867) felmerült az eszme, hogy a vértanúk emlékének felmagasztalására Arad egyik terén szobrot kell emelni. Csakugyan meg is alakult egy bizottság, mely országos gyűjtést indított a költségek fedezése céljaira. Mikor az első gyűjtés nem volt elég eredményes, 1876-ban újra kezdték. 1883-ban kiúrták a szobor terveire a pályázatot. Az első díjat (250 körmőci arany) a zseniális *Huszár Adolf* nyerte el. A szobor első alapgondolata tehát az ő koncepciója volt. A kivitellel is őt bízták meg. Még a kivitel előtt Huszár meghalt és Zala György vette át örökét. Zala sok lényeges dolgot változtatott az eredeti terven s így saját művészi egyéniségét vitte bele az alkotásba. Az emlékmű széles lépcsőzetes talapzaton hatalmas nőalakot, az allegorizált Hungáriát tünteti fel, a négy oldalán szintén allegorikai csoportok vannak. Elöl, a színházzal szemben, van az *Ébredő Szabadság*, jobbra a *Harckészség*, balra az *Áldozatkészség*, a talapzat déli oldalán a *Haldokló harcos*. A mellékalakok szimbolikus jelen-

¹⁾ Lásd 37 lap. — ²⁾ Lásd 81. lap. — ³⁾ Szöllősy Károly, Az aradi tizenhárom vértanú-szobor története. Arad, 1898. és Szöllősy Károly, A szobor története. Aradi Vértanúk Albuma. 1890.

tőségét maga az elnevezés fejezi ki. Hungária Magyarország géniuszát jelképezi. Magasan emeli fel tölgy- és babérkoszorút tartó jobb kezét, szeme alátekint, baljával kardra támaszkodik. Fején Mátyás király híres fekete seregének sisakja, melyet a fejedelmi méltóság jelképeül korona övez. Haja két erős fonatban omlik alá, mellét páncéling fedezi, gazdagon himzett lovagruha fedi testét. Fenséges alak minden tekintetben. A szobor talapzatán körül a vértanúk domborműves mellképei vannak elhelyezve. A szobor céljaira, a nemzeti gyűjtésből az időközi kamatokkal együtt 132.921 frt 22 krajcár folyt be, ebből mintegy 126.000 frt ráment a költségekre, a maradékot az agg honvédek segélyezésére

József főherceg-út a Kossuth-szoborral.

fordítandó alapul használták fel. A szobrokat Tourbains öntötte, a talapzatot Andretti Anzelm készítette. A szobrot 1890. okt. 6-án leplezték le, fényes országos ünnepséggel. Ezerszámra gyűltek a koszorúk, melyeknek szallagjait az ereklyemúzeum kegyelettel őrzi. Megörökítem itt — a kései utókorra való tekintetből — azt a legendát, mely a *Liza* feliratu koszorúról szárnyra kelt. Egy felséges fejedelmi asszony nagy szívével hozták kapcsolatba, aki egy szomorú mult teljes expiacióját akarta . . . Később mesének bizonyult ez a hiesztelés, ellenben felmerült az a valószínűség, hogy a Leiningen-családtól érkezett a koszorú.

Ép ily értékes nagyszabású műalkotás a *Kossuth-szobor*, ott a József főherceg-út közepén. A Kossuth asztaltársaság kezdeményezte,

azzal, hogy a Besze János siremlékére begyűlt 72 K 40 fillért, felajánlotta egy Kossuth Lajos-szobor javára¹⁾ (1899. december 20). 1900-ban indult meg a nagyszabású országos gyűjtés, 1905-ben már 70,000 korona volt együtt. Kiírták a pályázatot a tervre és 1907. március 28-án döntöttek a beérkezett pályaművek fölött. Az első díjat Kallós Ede nyerte, a másodikat Margó Ede, a harmadikat Horvay János. A nyertesek azonban új terv készítésére utasítottak. Végül 1907. július 30-án *Margó Ede* és *Pongrácz Szigfried* tervét fogadták el s megbízták egyszersmind a kivittel is. Heves vitatkozások után úgy határozták el, hogy a szobrot a József főherceg-út elején állítják fel, a város felé forduló arccal. A mű koncepciója a következő: A talapzaton áll Kossuth Lajos daliás alakja; java férfikorában, a negyvenes évek díszmagyar viseletében ábrázolja őt a szobor, szónokló tartásban. Arcán nyugalom és határozottság; kinyújtott keze hevet és energiát tükröztet vissza. A szobor mellékalakjai jobbról a *Haldokló honvéd*, balról a *Bucsuzó ujonc*. A talapzat alján művészi kivitelű érckoszorú van elhelyezve, mely Mericskai Ferenc párisi műiparosnak remekműve. A talapzat hátsó oldalán egy alföldi pusztai lovasalak van kivésve. A talapzatot *Pogány Móric*, a főváros kitűnő műépítésze tervezte. A szobor leleplezése 1909. szeptember 12-én nagy, országos ünnepséggel folyt le. A szobor összes költségei csaknem 110 ezer koronára rugtak fel; a legnagyobb adakozó Arad városa volt, mely 30,000 koronával járult hozzá. (1902.) A Kossuth-szobor helyén azelőtt sétatér volt, melyet azonban a fő útvonal szabályozásakor eltüntettek. A szobor felállítása után a szobor mögötti részen gyönyörű új virágos kertet létesítettek. Egyéb említésre-méltó jelesebb szobrok még: *Erzsébet királyné* mellszobra a vármegye kertjében, *Csiky Gergely* és *Fábián Gábor* mellszobrai (*Philipp István*-tól) a Kossuth-parkban (ezeket a Kölcsey-Egyesület állította fel). *Darányi főorvos* mellszobra a Baross-parkban. A fentemlített régi sétatér felső végén állott egy márványszobor, a *Búsuló Arad*, melyet Arad városa 1870-ben emeltetett az 1849. február 8-iki utcai harcban elesett honvédek emlékének felmagasztalására. Egy carrarai márványból faragott nőalakot ábrázol, amint térdre ereszkedve, fején a város falkoronája, koszorút tesz le a város megmentőinek emlékére. Ezt a szobrot áthelyezték a régi temető helyére, hol a jeles 1849-iki hősök díszes helyen pihennek. A szobrot *Aradi Zsigmond* készítette.

A műépítészet terén is vannak — a magán és bérházaktól eltekintve — kiválóbb alkotások. Különösen kiválik a *Minoriták* nagyszabású, messze kiemelkedő *temploma*. A bejárat boltíves és oszlopos s nagyon impozáns benyomást tesz.

¹⁾ Schwarcz Zsiga, Az aradi Kossuth-szobor története. Arad, 1909.

A templom előcsarnokában márványtáblába van vésve az építés ténye s ugyanitt vannak elhelyezve az egykori aradi iparoscéhek zászlói is.

Belépve a templomba, első pillanatra már leköti figyelmünket arányossága, művészi beosztása. 26 remek műmárványoszlop, párosával beállítva, teszi tagolttá oldalfalait, úgy azonban, hogy tekintetünket nem köti le, de sőt akaratlanul is odaviszi a szentélybe, melyet egy merészen, de szépen tervezett diadalív választ el a 43 m. hosszú és 17 m. széles hajótól.

A szentély legfőbb disze a főoltár. Az oltárkép a nagy minorita szentet, a csodatevő páduai sz. Antalt ábrázolja, amint a felhők között az angyalok karátul körülvelt kis Jézust szeretettel imádja. A kép *Vastagh* György festőművésznünk munkája s élethű alakjaival, szelíd, gyönyörű színezésével, művészi keretében valóban áhitatra ragadja a szemlélőt. E kép hatása alatt írta *Endrődi* Sándor hangulatos költeményét: *Egy oltárkép előtt*. A főoltár szentségháza *Cziegler* tanár tervei nyomán készült s fehér márványozásával, dús aranyozásával, bronzveretű ajtajával művészi benyomást kelt. A gyertyatartók is mind eredeti tervek nyomán készültek ez oltárra.

A mellékoltárok is stilszerűen alkalmazkodnak a templom tervéhez. A sz. József és sz. Ferencz oltárok képei *Schieszler* Ferencz, XVIII. századbéli jónévű festőnek a művei.

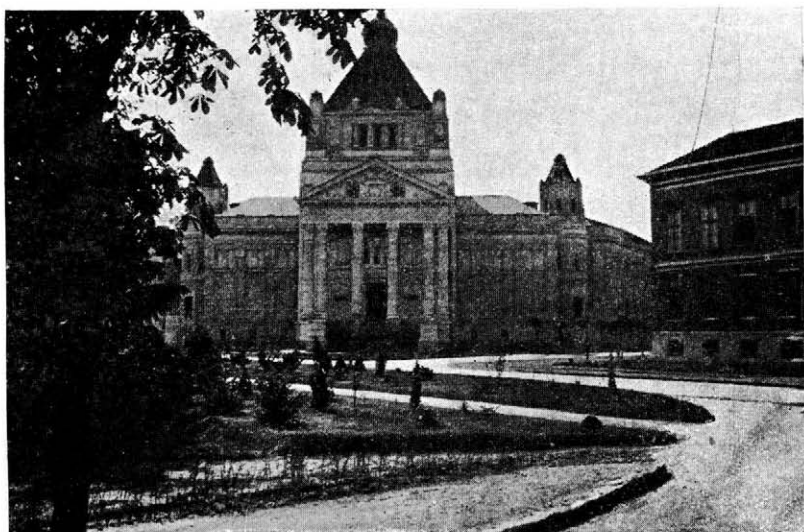
A templomhoz kapcsolva áll a minoriták rendháza. A rendház első emeletén a magyar országos rendfőnök lakása és hivatali helyiségei vannak, ki 1880. óta itt Aradon székel, a többi a rend aradi tagjainak lakóhelye. A rendház ebédlőjében függnek a volt rendfőnökök arcképei, *Nagy* Károly tanár festményei, a menyezetet pedig *Leonardo da Vinci* Utolsó vacsorájának jól sikerült művészies utánpótlása díszíti. A házi könyvtár, mely közel 6000 kötetből áll, az elsőemeleti udvari szárnyban van elhelyezve.

Úgy a templom, mint a rendház és a kapcsolatos bérház *Tabakovits* Emil aradi műépítész tervei nyomán készült és *Frick* aradi építőmester építette.

Másik nagyszerű építési műemlék az új *Kulturpalota*. A Marosparton, a Baross-park északi végén épült, főhomlokzatával a város felé fordúlva. Előtte gyönyörű új virágágyas térség. Sokféle stílus egyesülését mutatja az épület. A főhomlokzata görög-stílus, más részek gótikus, román, bizanci, renaissance-stílusok motivumait mutatják. A befogadó csarnok és a nagyterem valóságos látványosság-számba vehető, oly díszes.

Az aradi Kulturpalota terve először a Kölcsey-Egyesületben, 1904-ben vetődött fel, attól kezdve az egyesület mindent megtett, hogy az eszmét a megvalósuláshoz közelebb vigye. 1909-ben sikerült a kormánytól 150,000 korona hozzájárulást biztosítani, amihez a kulturpaloták

építési költségéből a Muzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelő-sége 150,000 koronát az épület elkészítéséhez és 25,000 koronát a berendezéshez adott. Az épület összes költségeihez még hozzájárultak: a vármegye közönsége, a Kölcsey-Egyesület gyűjteményei átengedésével és a kölcsön-könyvtár fejlesztéséhez évenként kétezer koronával. Arad város közönsége pedig a közel egymillió koronába kerülő épülethez az építkezési és berendezési költség hiányzó részét: körülbelül 600,000 koronát adja, azonkívül a gyűjtemények gyarapításáról, a személyi és dologi szükségletekről az évi költségvetés keretén belül, esetről-esetre gondoskodik.

A Kultur-palota főhomlokzata.

A kulturpalota építkezése 1911-ben *Szántay* Lajos tervei szerint kezdődött és 1913-ban fejezték be.

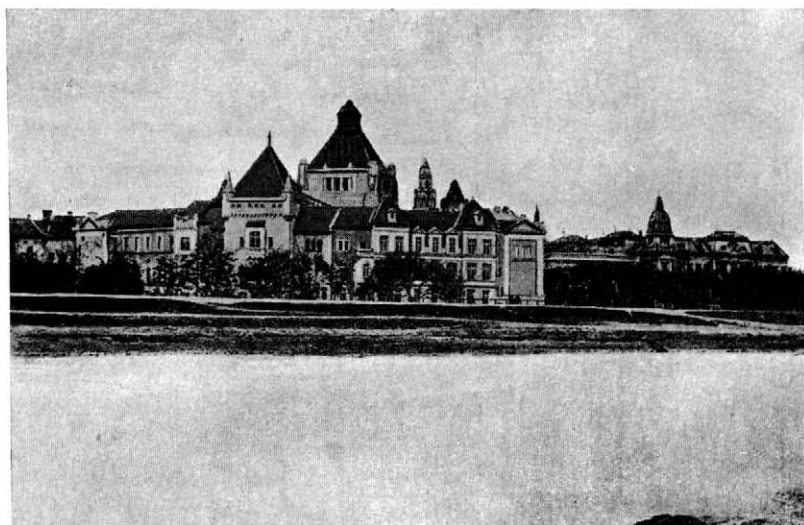
A kulturpalotában elhelyezést nyernek:

a) *Könyvtár*. Forgókönyvtár 6000 kötet, Atzél-könyvtár 15.000 kötet, Fábián Gábor könyvtára 4000 kötet, Nachtnébel Ödön könyvtára 3000 kötet, a Czárán-család könyvtára 2000 kötet és Pálffy Sándor könyvtára 1000 kötet. A könyvtár szakszerű rendezését *Farkas József dr.* végzi. b) *Szabadságharci ereklyemúzeum*. Magában foglalja a szabadsághacra vonatkozó minden számottevő ereklyét. Rendezője *Varjassy Árpád* kir. tanfelügyelő. c) *Őskori múzeum*. A pécskai ásatások leleteit tartalmazza. d) *Néprajzi gyűjtemény*. Kezelője *Somogyi*

Gyula dr. d) *Városi és megyei múzeum.* (Rendezés alatt.) f) *Numizmatikai gyűjtemény.* (Állami letét.) g) *Képtár.* (Állami letét.)

A kulturpalotában van egy ezer embert befogadó nagyterem hangversenyek tartására, egy modern felszerelésű előadó-terem (vetítő- és mozgófénykép-géppel), munkásgimnázium és vándorkiállítások tartására alkalmas helyiségek.

A Belváros fővonalának végén, hol a széles út kicsit elhajolva, később ismét kanyarodva, a vasúthoz vezet, folyik az Élővíz-csatorna, mely nem messze a város végétől szakad ki a Maros főmedréből. Az Élővíz-csatornán két híd vezet által, a lóvasúté és egy széles kőhíd. E csatornától délre terül a *liget*, egykor Arad igazi, divatos üdülőhelye,

A Kultur-palota marosparti (keleti) része a túlsó partról nézve.

hol százados tölgyek és buja növények frissítik fel a levegőt. Ma már kevésbbé látogatott hely, mert a Baross- és Salacz-park s az ezek mellett haladó Maros-gát lett az igazi aradi sétahely. A ligetben csinos vendéglő-épület és a polgári lövölde van. Mint műemlék épült a ligeti részen az Élővíz-csatornán át a Kövér Gáborról elnevezett híd. A csatornán túl van a liget folytatása, mely egy régi temető megszüntetésével jelentékeny területi gyarapodást nyert. E vidéken áll az országos lelenc-ház szép épülete. E részen vannak a sporttelepek is.

A Boros Béni-tér végéről nyugot-keleti irányban ágazik s halad a csatornával párhuzamosan a Radnai-út. Itt van a villamos-telep és közvetlen közelében a vízvezeték kút-telepe. A Radnai-út és Boros Béni-tér találkozásánál, mindjárt a Radnai-út elején van az Arad-

Hegyaljai Helyi Érdekű Mótoros (most villamos) Vasút kiinduló állomása.

A csatornán túl eső részen, melyet *Ujtelep*-nek neveznek, említendő helyek és telepek: a m. kir. dohánygyár, a volt Gutzjahr-féle nagy szeszgyár (most Neuman Testvéreké), a zsidó temető nagyon díszes siremlékekkel. Ugyancsak az Ujtelep északi részén van a M. Kir. Államvasutak és az Aradi és Csanádi Egyesült Vasutak pályaudvara és maga a pályatest is, mely fölött nagyobbyszerű vasúti átjáró-híd vezet át. A pályaudvar főépülete régi, szűk és alkalmatlan volt. Most már impozáns új épület áll a régi helyén. Az Ujtelep legkülsőbb része a Mosóczytelep, egy csinosan kiépülő munkás-negyed.

A Belváros utcái most már nagyjából a haza nagy férfiainak, az irodalom nagyjainak és a városi közélet élő és elhunyt jeleseinak nevére vannak elnevezve: Andrássy-tér, József hág-út, Eötvös-, Petőfi-Deák Ferencz-, Batthyány-, Kossuth-, Salacz-, Varjassy József-, Tabajdi Károly-, Fábíán-utca, stb.

A régi nevek gyakran az utca jellegét, irányát vagy valamely esetleges avagy történeti vonatkozását tüntették fel; voltak: Pesti-út (Kossuth-u.), Kereszt-u. (kereszt állott ott), Három fekete ló-utca (egy háznak címe volt, nem rég újították meg), Fekete kutya-utca (egy cégtábláról nevezték el), stb.

A Belváros területéhez csatlakozik még, túl az Élővíz-csatornán, a Radna felé vezető út baloldalán *Újmikelaka*. A Radnai-út és a vasúti töltés között épült új telep ez. Utcái rövidek, egyenesek. A házak egyszerű munkás-lakok. Nagyjából vasúti munkások és altisztek lakják.

A város déli részén, a Belváros szélétől lenyúlva a Maros mellé-kéig terül el a *Sarkad* nevű városrész. Határolja nyugatról a Választó-utca, keleten a Hajó-utca, északi határvonala, mely a Belvárostól választja el, a Határ-utca.

A *Sarkad* Arad városának egyik legrégibb s egyszersmind legrendezetlenebb, legfejletlenebb része; valamikor külön falú volt. Szűk, keskeny sikátorok váltakoznak itt szélesebb, nem eléggé gondozott, görbe vagy elhajló, ív alakban haladó utcákkal. A csatornázás sincs keresztülvive, a világítás gyenge. Az utak rosszak, a járók kavicsosak. A házak alacsonyok, nagyjából igazi falusiak. A *Sarkad* valójában történeti maradványa a régi Aradnak, a *Rácvárosnak*. Egyveleg nép lakja: rácok, cigányok, kevés németiség és legszegényebb sorsú zsidóság. A lebujok, alacsony mulatók száma nagy. A hirhedt házak sűrűbb telepeit és mulató népét itt találjuk. Nappal a városrész csendes, de éjjel annál zajosabb orgiáját csapják benne, ami rendesen együtt jár, az *élv* és *bűn*. Utcái közül rendezettebbek; a Mikes Kelemen-utca (rég *Ujterem-u.*) és Tököly Imre-utca (rég *Halász-utca*). Itt találunk

díszesebb földszintes magánházakat is és jól aszfaltozott útvonalat. A városrész közepe táján áll a szerb templom. Gyártelepei közül kiemelkedik a szalmapapirgyár közvetlen a Maros-parton és a Vasipari Részvénytársaság vas- és rézöntő gyártelepe. A közintézmények közül kiemelendő: a szegények háza (Aranykéz-u.) és az izr. szentegylet kórháza (Vadászkürt-utca). A Thököly Imre-utca végén volt a csolnak-átkelő Újarad felé.

Az *Erzsébetváros*, régebben Pernyáva, a Belváros és Sarkad határszélétől, a Választó-utcától egész a Nagymezőig, a Marostól a Élővíz-csatornáig terjed. Utcái délről északra a Marostól az Élővíz-csatornáig és keletről nyugatra vezetnek. Szabályosak, szélesek és derékszögben metszik egymást. Az utak télen rosszak, a járók kavicsosak, a világítás most már villamos, csatornázva csak részben van, vízvezeték-hálózata szintén nincs, csak itt-ott vízvezetéki közkutak. Az észak-déli irányú utcák végtelen hosszúak. A Választó-u. $2\frac{1}{2}$ km., az Illés u. 3 km. A lakosság nagyjából román munkásnép. Földműveléssel, fuvarozással foglalkozik. A házak elég rendesek, falusiasak; mindegyiknek tágas udvara s a telek belső részén jól gondozott kertje, gyümölcsöse van.

A városrészben új szép állami elemi iskola van (Mihály-utca); egyébként kiemelendő még a románok közművelődési háza, mely tánc- és gyülekező helyiség. A Fejsze-utca végén van az *alsó-temető*, azon túl a katonai lövölde s ettől déli irányban, közel a Maroshoz a Dobiaschi-Dörner-féle haloxylin-gyár és a Közúti Vasút téglagyára. Legújabb dísz a városrésznek az Élővíz-csatorna mellékén épült *Andrényi-gyermek-kórház*, mely a név-adó emberbarát nagy alapítványából épült.

Az a nagy egyenetlen, szabálytalan terület, mely az Élővíz-csatorna, a Kossuth-utca meghosszabítása vagyis Vásártéri-út és a Pécskai-út között terül el *Séga* nevet visel. Nagyon is falusias külváros. Hosszú, rézsút haladó, széles utcáiban egyszerű falusi házak állanak, mindenütt gazdag gyümölcsösöktől, szőlős- és veteményes kertektől környezetten. A lakosság román, szerb és cigány anyanyelvű, föld- és kertműveléssel foglalkozik, vagy a közeli gyárakban dolgozik. Nevezetesebb részletei e környéknek a szép aszfaltos Vásártéri-út, mely mellett árnyas fasor vezet. E mellett található a kitűnő, modern berendezésű vágóhid, továbbá a Fejérváry-honvédhuszár laktanya. A pécskai-úton áll a jelenleg szünetelő Benoid-gázgyár, melynek épülete annakkor a híres Leopold-féle szeszgyáré volt.

Nagyon érdekes részlete e városrésznek a híres *Kekecs*, vagy *Ujbécs*, a vályog- és téglavető cigányok telepe. Östelep ez, a legkezdetlesebb műveltség tanyája. Az építkezés primitív.

A pécskai útvonaltól északra hosszú, nagy területen, a pályaudvartól egész Gájjig terjed el *Poltura* nevű külváros. Nagyon gyéren lakott városrész ez. A Pécskai-út mentén még találunk egy-egy darabig

összeépült házat, de nagyjából *szállások* (nyaralók, szőlőskertekben épült nyárilakok) vannak itt. Nagy szőlőskertek, szép gyümölcsösök kellemes nyári tartózkodóhellyé teszik e városrészt. Nevezetesebb részletei a Polturának: a felsővárosi temető, a cs. és kir. huszárlaktanya, a textilgyár és a Neuman Testvérek ipartelepe.

A felsővárosi temető a Pécskai úttól jobbra fekszik. Egy rövid árnyas út vezet oda. Keleti és délnyugati oldalán, a bejáratától jobbra és balra hosszú fal vonul el, melyhez a régi aradi patricius családok sirboltjai vannak építve. Végig menve a sirboltok mentén, Arad letűnt

Kekecsi részlet.

nemzedékeinek emléke, Arad multja tárul fel előttünk. Egyik nagy vértanúnk porait is őrzi e kripták egyike: Gróf Vécsey Károlyét a Nikodem-sirbolt.

A honvédhuszár laktanya a Pécskai-út északi oldalán áll. Szemben a déli oldalon nagy gyártelepek terjeszkednek, u. m.: a Weitzer-féle vaggongyár, mely 3000 munkást foglalkoztat, a Marta (Magyar Automobilgyár R. T.).

A Poltura hosszú csíkjának végén, közvetlenül a Gáj külváros szélén, áll a kontinens egyik legnagyobb nevezetessége: a *Neumangyár*. Idegen, ki Aradra vetődik, aligha mulasztja el e nevezetesség megtekintését. Az ipari tevékenység többféle ágazatának koncentrált

Származtatják különben Gáj nevét egy hasonló nevű granicsár katonától is, kinek itt nagy kiterjedésű telkei voltak.¹⁾

Történeti szereplésénél és sajátos fekvésénél fogva Arad egyik legérdekesebb része a *vár*. Félszigeten, a Marosnak egyik jellegzetes kanyarulatától csaknem teljesen körülzárt területen fekszik. A Maros melléki pázsitos rétek (a glaxis) gyakorló helyül szol-

Gáj, régi szerb zárda.

gál. Ezeken belül szép árnyas út vezet az egész vár körül, mely a magányt kedvelőknek kellemes sétahelyül szolgál. Az uton belül sáncgyűrűk, széles árkok vannak. A vár Vauban rendszere szerint épült 1763—1783. három millió forinton gr. Harsch Ferdinand tervei szerint. Jelentékeny történeti s nem épen dicső szereplés csak 1848—49-ben jutott ki neki. Amikor a szabadságharc kitörő félben volt, a vár őrsége és parancsnoka, Berger tábornok, a császári zászlóhoz pártolt.

¹⁾ Ez adatokat Institóris Kálmán közölte egy alkalmi lapban (Hefata).

Mivel a város polgársága, a nemzetőrség a nemzeti ügy szolgálatában maradt és az ide rendelt rendes katonaság, honvédség, a vár ellen rendszeres ostromot folytatott, a vár parancsnoka, elég lelketlenül, a várost sűrűn bombáztatta. Ez az ellenségeskedés kilenc hónapon által tartott. Kezdődött 1848. október 3-án, az osztrák helyőrség feladta a várat 1849. júl. 1-én. Hiteles adatok szerint Berger tábornok 45000 lövést tétetett a városra. Az első lövés 1848. október 6-án történt; hevesebb volt a bombázás október 7., 18., 19., 22.; november 5., 9., 18., 28.; december 4., 15., 17., 28-án; a legerősebb 1849. február 8., 10., 18., 25., 26., 27.; március 1., 24.; április 3., 18.; május 24-én. A várat július 1-én Vetter altábornagy vette át a császáriaktól. A magyar seregtől megszállott vár ideiglenes parancsnokául Bergmann ezredes neveztetett ki, tőle július 10-én Damjanich tábornok vette át a parancsnokságot. A nagy hős itt fejezte be dicső katonai pályafutását. Augusztus 17-én átadta a várat az orosz vezérnek.

Haynau augusztus 21-én tette ide át főhadiszállását.

A vár belső részeibe most már az Eötvös-utcán át egyenes, azelőtt a fahídon át, tört vonalban vezető uton, sáncok között, a főkapun jutunk be. Egyenes, jól gondozott út vezet a vár közepén levő *disztérre*. E tér keleti oldalán áll az az épület, hol a vértanúk bebörtönözve voltak s hol a halálos ítéletet hozták. Ma tisztí lakások vannak benne. Nyugati oldalon álló épületben van a várparancsnokság. Az északi szélén áll a vártemplom és a kórház épület. Délről hársfasor szegélyezi a teret. Két gyönyörű, százados hársfa áll a templom és kórház előtt. Állítólag Mária Terézia korában ültették. A tisztek részére fenntartott és általuk gondozott gyümölcsös és veteményes kertek a tavasz üde pompájában mutatja rendesen a vár belső részeit. A városiak kedves közeli kirándulóhelye. A katonaság magas földsáncokkal fődött, széles körben terjedő kazamatákban van elhelyezve. A déli részen, külön elkerített helyen van a híres aradi *katonai fegyház*.

Szomorú nevezetességű a vár VI. számú kapuja a vár északnyugati oldalán. Ezen a ki-bejárás korlátozva van. Itt vezették ki a négy hőst, Lázár Ernőt, Schweidel Józsefet, Kiss Ernőt és Desselwffy Arisztidet, hogy nem messze e gyászkaputól, a sáncok között *kegyelemből* lőpor és golyó-halálnak adják őket által.

A vártól délre, az Ujarad felé vezető úttól balra a róna terület középtáján halom emelkedik, rajta ráccsal kerített díszes obeliszk áll. A magyar nemzet Golgothája. Ezen a helyen végezték ki a nagy vértanúkat, kilencet, névszerint: br. Pöltenberg Ernő, Török Ignác, Lahner György, Knezich Károly, Nagy Sándor József, gróf Leiningen Westenburg Károly, Aulich Lajos, Damjanich János és gróf Vécsey Károlyt. A hely 1867-ig megjelöletlen volt. Ebben az évben állították oda az

első mészkő emlékkövet, melynek helyébe a mostani gránitoszlopot emelték. Az első obeliszk a halom oldalába van beléfectetve. A vesztőhely megvásárlása és nemzeti kegyelet méltó díszhelyévé való átalakítása most van folyamatban.

A vértanúk földi maradványainak felkutatására folytak ásatások, de eddig eredményre nem vezettek.

Topografikus elnevezések Arad külhatárában. Hogy Arad régibb birtokosságának jelentékeny része magyar volt, mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a határrészek (dűlők, erek, patakok) nádasok elnevezései közt több a magyar. Dűlő- és birtoknevek között találjuk ezeket: Határos, Szt. Pál, Rendetlen, Közi, Dohányos, Gombár, Libás, Püspök földje, Gulya, Szurdok, Nagy dűlő, Ménesvölgy, Homokos, Sarló, Pesti (tulajdonos neve), Szeregyháza, Nagy legelő, Szűz gulya, Nagykaszáló, Nyomásköz, Szenttamás, Szárazér (kiszáradt vízfolyás). Egyéb topografikus nevek: Krivabara, Gelin, Sztupin (lapos hely), Bigets, Barbus, Balta mika, Pova (egy patak). Krivabara és Szeregyház községek voltak, de elpusztultak. Nyomuk megvan. A Kürtösi-út mellékén áll a *vizes* vagy *Putri* csárda.

Az Erzsébetváros legszélső nyugati határán van a *Legelő-sor*, melyet út és töltés választ el a *Birkás*-dűlőtől, a nagy messzeterjedő mezőtől, hol a lóversenyeket tartják. E tágas rónaság északi széléhez közel áll egy millenniumi emlékoszlop, melyet honvédtisztek emeltek 1896-ban. Ugyancsak a Birkás-dűlőn van az Élővíz-csatorna mellékén a városi szennyvíz szűrőtelep. E mellett terült el a *csálai erdő*, mely azonban ma már nagyrészt ki van irtva. Arad ifjúsága és polgársága itt szokta tartani tavaszi multságait, majálisait, ami azonban az erdő kivágása óta megszűnt. A csálai területen gyönyörű, nagyhírű állami szőlőkultúra és mintagazdaság áll ma fenn, mely messze földről csalogatja ide az érdeklődőket. A térségnek történeti nevezetessége is van. Csála (Csálya) a régiségben nevezetes vár volt.¹⁾ Két helység is feküdt közelében. Nagy- és Kis-Csálya.

A vár birtokosai sűrűn váltakoztak. 1530-ban Petrovics Péter, 1546-ban Ország Sebastyén birtoka, 1609-ben Balassa Anna kapta a két Csálya helységet és alkalmasint a várat is. Ezek után kevés említés történik a várról. A török időben elpusztult. Utolsó nyomai mai napig fennmaradtak. A nép *török várnak* nevezi helyét, amely az erdő belsejében, a kiszáradt Mura-tó közelében volt. Földhányás még mindig látható, de a köveket építési célokra a nép régen széthordta.

* * *

A leírás, melyet im Arad városáról nyújtottam — lehet, hogy itt-ott hézagosan — de mindent magában foglal, ami a város külsejéről,

¹⁾ Márki anyaggyűjteménye 315. l. — Fábán I. 61. l.

intézményeiről, polgárai lelki életéről és alkotóképességéről, anyagi és szellemi tehetségéről elmondható. Észrevétlenül egy vezérgondolat kísért, amikor eme gazdag polgári tevékenység százféle ágazatát jóformán kritikai vizsgálat tárgyává tettem. Az a gondolat, hogy ez a polgárság úgy a jelenben, mint a múltban mindenkor *önerejében* látta boldogulása forrását, nem várt senkitől kegyet, nem várt senkitől adományt, sem országtól, sem a gondviselés kedvezésétől. Maga építette fel városát, maga szépítette, maga rendezte, maga burkolta útjait; iskoláit, közművelődési intézményeit, szobrait és műemlékeit maga állította fel. Csodálatos ingenium és energia, mely a hazafiság megszentelt történeti emlékeinek éltető forrásából táplálkozik! Uj korszak köszönt be a város életében: az esztetikai elrendezkedésnek, uj produktív anyagi vállalatok kezdeményezésének kora. Arad kifejlődésének jelszava a legközelebbi jövőben: *szépség és erő*. Ha a polgárság saját erejébe vetett bizodalmát úgy megőrzi, ahogy századokon át tette, az utánam következő kései krónikás ép úgy igazoltnak fogja találni, mint maga e mű írója, az *Életképek* 1846-ban közölt, Aradot legszabatosabban jellemző epigrammját:

„Multadban gyász és diadal: — most nézz a jövőbe,
Ott dísz és örömet *szellem erője* arat!

**ARAD MEGYE
KÖZSÉGEINEK LEIRÁSA.**

Forrásművekül *közvetlen gyűjtésen*, Pesty Frigyes gyűjteményén (1857.) és kéziratban levő munkákon kívül Márki: Aradmegye története I., II.; Márki: Anyaggyűjtemény a helységnévtárhoz, Fábián: II. rész (kézirat), Parecz: Aradmegye leírása és az Arad és Vidéke erre vonatkozó értékes cikkei (1911.) szolgáltak.

1. *Alcsil.* (Régebben Al-Csil). Területe 1650 kat. hold, lakóinak száma 921. A házak száma: 196. Fekszik a borossebesi járásban, síkságon, törvényhatósági út mellékén. Határos Boncafalva, Felcsil, Musztafalva, Almás és Koroknya községekkel. A tiszta román lakosság földmiveléssel, állattenyésztéssel és gyümölcstermeléssel foglalkozik. Utcái egyenesek, szabályosak. A község egyes részeinek neve: Csilán és Szirbeny. Két község volt eredetileg, melyeket 1823-ban egyesítettek. A községet környező hegyek nevei: Corbasza, Urasel, Kápolna, Ceret. Dülők neve: Burtuska, Belsőtelek, Todorka, Peterity, Salcuța, Cringu, Jancului, Petreste, Ciunci, Goron, Ciganyesty, Hotar la Ritu, Burgye, Riet, Troas, Rovinez, Viceller, Pelkuri, Dimbu sori, Csokonyica, Timbu pori, Delimanesty, Zoknyesty, Boncenest, Pervesty, Marzsesty, Puncsele. Határát a Fehér-Körös szeli át. Létezésének első nyomára 1439-ben akadunk. (Márki, Anyaggyűjt. 399. l. és l.) Birták: 1607-ben Feltóthy János, 1732-ben Raynald modenai herceg, 1824-ben Wurm József. Jelenlegi birtokos: Almai Olivér.

2. *Almássegeres.* (Régibb neve Ágris, Egres, Egregy.) Lakosok száma 3038. Területe: 5170 kat. hold. A tornovai járás délnyugati részén fekszik, egy völgykatlanban. A magyarád-almássegeres-doroszlófalvi törvényhatósági-út és az Almás-patak szeli át. Határos Magyarád, Tornova, Doroszlófalva és Almás községekkel. Hozzá tartozik az Almás- és Csóka-hegy, melyeken kitűnő borok teremnek. A Csóka-hegy keleti nyúlványán országos hírvű mészbányák vannak. Ugyancsak ezen hegyen sáncokkal körülvett vár-forma omladék van. (Fábián.) Nagyobb uradalom a herceg Sulkowsky-féle.

A lakosság földmivelésből él; búzát, tengerit, kevés zabot, árpát, búkkönyt termel. Űz még bányaművelést és mészégetést. Utcái egyenesek, szabályosak. Nevők nincs. Határában, a Bot-patak völgyén, 1880-ban 132 darab régi ezüstpénzt találtak. Legrégebben 1214-ben van említve. 1561-ben Alsó-Felső-Egres néven Kolbász Gábor és Massány Imre birták. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

3. *Almáskamarás*. Eleki járás. Lakóinak száma 2116, területe 2074 kat. hold. Eredetileg kincstári kertésztelep. 1840-ben alapították dohánykertészek. Nevét Gróf Almássy kincstári tisztartó után nyerte, (Almássy kir. kamarás község.) Teljesen sík vidéken fekszik a Csanád felé eső részen. Dülők neveként szerepel határában: Rókafalva és Dombrava. A lakósok németek, de nagyon magyarosodnak. Földmiveléssel foglalkoznak; termelnek dohányt és gabonát. Háziiparként kosárfonást űznek. Öt kat. holdon létesített az állam fűz-telepet. A község utcái szabályosan elrendezettek. Nevük: Fő-utca, Kereszt-utca, Deák F.-utca, Király-utca vagy mint a nép nevezi: Hanserich-Gasse, Almon-utca, Nap-utca (Loch-Gasse), Szőlő-utca, Temető-utca (Prode-Gasse), Tizenkét ház-utca. Falurészek a *béka-negyed* (Froschwinkel).

Jellegzetesebb népszokás a nőknél hajviselet. Ugyanis hajukat egy vakarcsban és oly erősen csavarják (de nem fonják) össze, hogy a hajtövek meglazulnak, miáltal a nők 30—40 éves korukban majdnem kopaszok. A kenyeret sütés végett kerekded tepsikbe rakják, miáltal a kenyér alja szabályos kerekded a tepsi mintázásának megfelelő alakot nyer. Végül van egy különös ősi tésztaféléjük, amely a magyar lángos alakjához hasonló és a sütése is az; de azzal a különbséggel, hogy nem kenyérlisztből, hanem fehérliszt, élesztő és tej az összetétele, amelyet sütés előtt zsírral kennek be és porcukrot hintenek rá.

4. *Alménes*, előbb *Kresztaménes*, tornovai járás. Román község. Lakóinak száma 807, területe 4525 kat. hold. Határos: Felménes, Vészalja, Nádas és Feltót községekkel. Völgykatlanban és hegyoldalon fekszik, a Vale Saxului patak mellett. Dülői közül említhetők: Horzsa, Bogyeo, Dumbráva, Malastyie. A Gradiste nevű erdőben a hegyoldalon van egy tó, melyről mondják, hogy feneketlen tengerszem. Most be van növe kákával, de közepén most is vizet látni. Petrilichi nevű hegyoldalon találni mindenféle petrifikált csigát és halakat. Utcái egyenetlenek, nevetlenek, a házak szétszórtan állanak. Házai száma 154. A lakósok földmiveléssel és állattenyésztéssel foglalkoznak. Birtokosok: Szücs Sándorné, Morginai Ursz János, Löwy Márkus. 1561-ben a Báthoryak birták.

5. *Alsóbarakony*. (Régebben Barakony. Románul Bereteu.) Borosjenői járás. Lélekszám 1904. Területe 1715 kat. hold. Határolják: Bihar-megye, Somoszkész, Apáti, Talpas. Románok lakják. A területet, melyen fekszik Lunca-nak hívják. Lakósai állítólag a bihari Vaskóról szakadtak ide. Egészen síkon fekszik. Erdőségeinek neve: Jeteniste és Dumbráva. Északi határán terülnek el az Arastior és Lunca nevű erdők. Rétjei és legelői: Pusta Calatton, Ritul povale és Pusta. Folyó vizei: Velsu luj bondor, Topila és Valya kalacsi, mely a Levelesbe szakad. Lakósai földmiveléssel foglalkoznak, régebben fúró-faragó mesterséget is folytattak. Utcáinak neve: Bicarai-, malom-, fő- és Weisz-utca. Az

utcák szabályosak. Házai száma 271. Falurészek: Belénszeg, Arisztia, Supa, Dombráva, Csutaria, Lunca. Birtokosok: Báró Dietrich József, és Sulkowsky herceg. Legrégebben van említve 1344-ben, mint falunév és mocsárnév.

6. *Alsódombró*. (Régi neve Dumbrovica. Nevét a népetimológia így magyarázza ki: Dombra vissza.) Máriaradnai járás. Lélekszám: 1130. Területe 6487 kat. hold. Románság lakja. Határolják: Maroskaproncza, Marosmonyoró, Vészalja, Keszend, Gyulató, Alsóköves, Garassa és Bányafalva helységek. A Fehér Körös balpartján, az Arad-Csanádi Vasúttól és a törvényhatósági úttól $1\frac{1}{2}$ kilométerre fekszik. Hegyenvölgyen épült helység. Földje sovány és bérces. A nép földművelésből él és gyümölcsstermelésből, régebben olfa-csinálásból, fahordásból, alma- és mogyoró-árulásból. Szarvasmarhájuk az úgynevezett *riska*-fajú volt. (Fábián.) Dülői és hegyei elnevezése: Stupina, erdős-bokros hegy (sztupina = méhtenyésztés), régebben méhtenyésztésről volt nevezetes, la Stean (erdős-, sziklás-hegy, sztean = kő), Dimpul Cucinile (kucsinyle = disznóól), Balta putorásă, cserjés erdő, benne bűzös mocsár (putorosa = bűdös), Vârful cu plopi, nyárfás hegytető (plopi = nyárfa), Gredina popi (nyárfás kert), Vârful galbinici (sárga domb, dülő), Dimpu Cuculeu (csúcsos hegy); Balta Trifului, hegy, lóherés; Blidu Tomi, személyről, a tulajdonosról elnevezett erdő; Peatra Pacurarului (pásztor-kő) erdő. A monda szerint egy pásztor a hegy legmagasabb részére felvitt fogadásból egy követ. A kő ma is látható; Valea calului (lovass-patak). A monda szerint egy cigány fűlt bele a patakba lovastul; Dealul via, erdő; régen itt szőlő volt; Remiște, erdő, Gorova, erdő. A községben 270 ház van, rendetlenül szétszórva. Az utcáknak nincsen nevük.

7. *Alsóköves*. (Előbb Govosdia.) Máriaradnai járás. Egykor sok kövéről Kövesdinek is hívták. (1857. feljegyzés). Lélekszám 708. Területe 3504. kat. hold. Román község. Határolják: Gyulató, Bányafalva és Alsódombró községek, délről a Maros. Hegyek veszik körül. Fekszik a Máv. vonala és az Arad—Soborsini országút mentén. A lakosság állítólag eredetét az Ilika és Doncse családától vette, kik Kiskörösből jöttek ide. Az a hely, a község keleti részén, ahol ezek gunyhóban laktak, ma is gunyhó elnevezés alatt ismeretes. A lakosok földműveléssel foglalkoznak, termelnek búzát és tengerit; régebben (Fábián) szilva- és gyümölcsstermeléssel, aszalt-gyümölcs készítésével és tutajozással is foglalkoztak. Nevezetesebb helyek: Dimpul Crucilor, Dimpul Grediste, Cerfuniag, Bosinița, Bolavița, Circova erdőrészek. Dealul spinos szántó, Baltina legelő, Sártó legelő, Zátony szántó, Prisaca kaszáló, Dulno Varului szántó, Dulno Ritului szántó, Kimpa de Caslok szántó, Dulno Anyinyitor kaszáló, Ungyu (ungyu = köröm, a Körös kanyarulatától). Bokkseg vagy Boksei,

Pruniste (szilvás), Trevas (torlasz), Manastire, egyszer kolostor volt helyén. A helységen két patak folyik át Sumanyilor és Magori. A házak száma 171. Az utcák egyenesek. Nevük: Valcuca és Valea Mare. Birtokosok: a Kászonyi-család és a kincstári erdészet. Van egy völgy, a Valea Monastire, itt a hegyoldalon a népmonda szerint harangok és pénzek vannak elásva.

8. *Alsósimánd.* (Előbb Edelspacher Simánd, régebben Apás.) Kisjenői járás. Lélekszám: 3256, területe 17151 kat. hold. Lakóssága kevert nyelvű: román, magyar, német. Határolják: (Csernovics Simánd) Felsősimánd, Szentmárton, Szentanna és Tövisgyháza községek. Határa egészen sík. A községhez tartozó puszták: Tövisgyháza, Nyék, Kispél. Dülők, szántóföldek nevei: Seliștiora (nevét a mellette kanyarodó értől nyerte), 1—2—3 fordulóbeli földek, Postasánc, Szederke, Lapászt (lapos, vize nyős hely), Balta de comloș (vízállásos hely), Bisercuța. Legelő: Szity (szikes). Kaszálók: Bugyér (a hasonló névű értől), Ciobota, Morailla, Bánhidysáncz. Egyéb dülők és helyek: Kiserdő-dülő, Kőhid-dülő, közelében a Vásárhelyi-csárda, Zsiga-föld, Glatz-, Neumann- és Hazy-dülők, Ötvenes- és Négyhalom-dülő (négy határdombról). Szőlőskertek: Csapó (birtokosáról), Traján-dülő (nevét a mellette elvonuló Traján- vagy ördög-árkától nyerte. Itt áll a Csapó-csárda). Egyéb dülők: Hodoban, Holombas, Egytagos, Funacz. A községet a Debrecen—fehértemplomi műút szeli át. A lakosság legnagyobb része földmivelő, a kisgazdák búzát, kukoricát termelnek, az uradalmak cukorrépát és dohányt. Az iparosság legnagyobb része lábbeli-készítő és magyar-szabó.

A simándi élet valamikor mozgalmasabb lehetett a mainál. Jelen-tékenyebb emporiuma volt Arad megyének, míg utóbbi időben más községek túl nem szárnyalták. Kéziratban levő művében Fábián Gábor 1835-ben így ír Simándról: „A lakosok közönségesen *igyekező* emberek; jó mineműségű földükön mindenféle gabonát természetnek; szarvas-marhát meglehetőst nevelnek, úgyszintén lovakat és magyar juhokat is; a földesurak pedig az utolsók helyett a finomabb fajta selymes birkákat szaporítják. Van a város ezen részében egy sör- és vagy 70 pálinkaház: belőlük néhány az uraságoké, nagyobb rész a zsidóké s gazdagabb német haszonbérloké, kik ezen gazdaság ága mellett nagy számú göbolyókat hizlálnak. 21 szárazmalom közül 18 a lakosok sajátja s azokból jövő hasznuk a körösi malmok lerontatása óta nagyon gyarapodott. A városon keresztül húzódó Seliștiora nevű éren kívül, mely fölött itt-ott az utcákon 3 kő- és 5 fahid van egyéb vizük nincsen. Három országos vásárunk legnevezetesebb áruit a marha- és pálinka teszi, van hetivásár is minden pénteken, honnét a zsidók, pálinkaházaknál dolgozó napszámosok s mesteremberek, kik mintegy hatvanan vannak, pótolgatják konyhára valóikat. A piac négy oldalát több úri udvarházak,

két templom, egy zsidó zsinagóga és egy megyei tisztilak ékesítik. A váradi póstaút itt megy keresztül s csakugyan helyben postahivatal is van Arad és Zerénd közt, mindeniktől $1\frac{1}{2}$ stacióra. A község pecsétjén a cimér fölött F. E. betűk állanak, melyek ezt jelentik: Familie Edlspacher (92 l.)

A község multjának egy véres epizódját így beszéli el Fábián Gábor: 1572-ben egy majd 800 főig való, részint katonákból, részint latrokból Tokaj vidékén összeállott csoport különösen Simándra tette a czélt, hogy annak Szent György nap tájban esni szokott népes vásárját felprédálja. Amint e gyalázatos haramiák, pusztítva hosszú útjokon falukat és városokat, a választott időben elérkeztek Simándra, a vásár legjobban állott, berontottak, ott az adók-vevők nagy részt leöldösték s pénzeikkel portékáikkal tetszésük szerint megrakodtak. — A zsákmányt azonban nem messze vihették; mert Simándhoz közel az akkor e vidéken parancsolt törökök fegyveres seregével találkozván, az őket jobbra vagy összeapritotta, vagy elfogdosta és széjjelúzta s tőlük az elrablott holmikat visszavette. — Az elfogottak közül 20 német lovast Budára küldöttek, kik ott mielőtt életökkel lakoltak volna, sokféle gúnynak és csúfságnak voltak kitétetve; a többi foglyok Konstantinápolyban szenvedtek vagy halált, vagy még annál is kínosabb büntetéseket. E rablók csapatjában, szégyenére azon időnek, nemcsak magyarok, de előkelő familiákból való személyek is találkoztak, minő volt többek közt az ifjú Dóczi Gergely, ki szinte fogva Konstantinápolyba küldetett és ott a tengerbe fojtatott. (Fábián, I. 154—155.)

Rossz hírbe keverte Simánd régi lakóit Oláh Miklós, (XV. század) ki Simándról ezeket írja: . . . ezt a várost csupa vakok, sánták bénák s undok nyomorékok lakták, kik magok közé ép embert be sem bocsátottak, hanem éktelenségükkel dicsekedve, egy egészen elvált felekezetet formáltak; mely hogy a maga béna épségében állandóan megmaradjon, a szülők csecsemőiknek mindjárt szemeiket kivájták s tagjaitat kificamították és hogy testökre, hanem beszédjökre nézve is különbözzenek másoktól; magoknak külön nyelvet koholtak, melyet kívülök senki nem értett és amely *Vakok nyelvének* nevezetett . . . privilegiumuk volt, hogy közterhet nem viseltek és kolduló énekléssel kereshették maguk és öveik számára az élelmet. (Fábián I. 155—6.)

A simándiak e rossz híre messze terjedhetett és sokáig fennmaradhatott a köztudatban, mert nagyobb szótáraink (Ballagi Mór) is felvette a *simándi*-szót, romlott, selejtes. hitvány értelmében.

E *fekete* leíráshoz már Fábián maga is hozzáfűzi kétségeit. Valószínű, az egész féreértésen alapszik s a sötét kép a Simánd tövében lakott gyűlevész cigány s efféle népre vonatkozik.

Simánd házainak száma a belterületen 406, a pusztákon 30. Ren-

desen telepített község szabályos utcákkal. Utcáinak már van nevök: Fő-ut, Uri-utca, Doktor-utca, Iskola-utca, Templom-utca.

Épületei közül említésre méltók a régi, díszes külsejű parkkal övezett udvarházak. Szebb középülete a r. kath. leányiskola. Most épül a r. kath. paplak és jegyzői lak.

Nagybirtokosai: Kintzig János, özv. Takácsy Sándorné, Urbán Iván, Bánhidya Sándor, Kintzig Béla, Mittler Izidor dr., legifj. Gantner János.

A lakosságon is meglátszik a község elhanyaglása. Már kevésbbé munkaszerető és életképes, aminek következtében elszegényedett, úgy hogy határának $\frac{8}{10}$ része idegenek kezébe jutott.

Simánd története a régiségbe nyulik vissza. 1397-ben Simándon gyűlésezett Arad- és Zarándmegye. 1400-ban megyei közgyűlés volt itt. 1549-ben Martinuzzi időzött itt. Régiségei is nagyszámúak: csillagsánc, római sáncok, avartöltés, ördögárok. Sok itt a régiség-lelet.

9. *Alsószakács.* (Korábbi neve Szakács.) Borossebesi járás. Területe 2225 kat. hold. Lakóinak száma 602. Tiszta román község. Két hegy között egy dombra telepített falu. Határolják: Solymosbucsa, Boncafalva, Mosztafalva helységek. Határában vannak: Gruiescu, Ceretu szántók, Marisești, Megure kaszálók, Doșiasu, Dealul Cruci, Cereș, Dealul lung, Valea mereșce közlegelő, Măreșce, Feritsi, Kirzsaske patakok, Putza Feti, Fintinele, Boszesdi, Pezon Onyiszie, Kurtu, Pezoni források, Szekisor hegyi tisztás, Mogura, Medricsaka hegyek, Bazakur, Gorony és Zobrán erdők, Pogyén kőszirtes. Földje nyirkos, terméketlen anyag, melybe csak tavaszt, leginkább kukoricát vetnek. Szilvát többfélét és jót terem, úgyszintén almát, körtét és diót. A lakosok földmivelők és kereskednek fa-szerszámmal is. Régebben hamuzsirt főztek. Nagyobb uradalom: Régebben Nikolics Czirállé, ma Potoczky örököseié. Állítólag maradt egy oszlop (határjelző) ezen felirással: Szakács 1156, mely látható ma is a madarsáki paplakban. Szakács 1746-ban szakittatott el Erdélytől.

10. *Apatelek.* Borosjenői járás. (Régebben Mokra és Apa néven említették.) Területe 4371 kat. hold. Lakói száma 1277. Kevert nép: magyar, román és tót. Ezeket a XVIII. század végén hozta ide Br. Péterfy János Békéscsabáról. Éjszaki oldalán van a Mokra-hegy, délkeleti oldalán a Csígér-patak, nyugati oldalán a József Nádor-csatorna, a délnyugati oldalon az Acsev. vonala vezet. A községhez tartozó pusztá Pintlak, mely eredetileg erdőség volt. Határában sok ásványvíz forrás bugyog. Híres a *Török-kút*. Valamikor híres vadaskert volt ott, melyben egy *Karault* nevű dombon állott a földesúr kastélya. A vagyonosabb osztály földmiveléssel és bortermeléssel foglalkozik, a szegényebb nép mezei- és szőlőmunkával, fuvarozással és selyemtenyészéssel. Leginkább búzát, tengerit, zabot, árpat, és lucernát termelnek. Házi ipar: seprűkötés és

kosárfonás. Határának nevezetességei: a *Rákóczi-borpince*, egykoron II. Rákóczi Ferencz tulajdona volt. Sziklába van fúrva, óriási terjedelmű, kocsikkal járható. Ide szállították Borosjenő, Selénd, Apateleik hegyközségek valamikor a földesúri dézsma-bort. A pince most Br. Soly-mossyé. A Mokra-hegy messze híres kitünő boráról; keleti oldalán van a *Rákóczi-kút*. Bedült, de oldalfalazata még megvan, rajta latin szövegű felírások vannak. Van egy szőlő is, melyet Rákóczi-szőllőnek hívnak. Most Németh Zsigmond főmérnök tulajdona. (Lásd I. 492. l.)

A község házainak száma 194. Az utcák egyenesek. Újabban csak az utca-vonal mentén szabad építkezni. Neveik: Fő-út, Simándi-utca, Csabai-utca (régi), Pálinkaház-utca (régén Broszkana = Békás), Kereszt-utca. Szébb épületei: az ág. ev. templom, gör. kat. templom és a községháza. Nagyobb birtokosok: Br. Solymossy Lajos és Gróf Szapáry Istvánné. A lakosság általánosságban erkölcsös, józan, takarékos. Modernebbül gazdálkodik. Nádfedelű épületük alig van, házaikban többnyire tágas két szoba, honyha és kellő tágas mellék-helyiség van. A tisztaságra ügyelnek. A tótság az utóbbi két évtizedben teljesen elmagyarosodott. Iskolájukban a tannyelv magyar. Öltö-zük, daluk és táncuk tisztán magyar.

Apateleik nevét Apa-vezértől (Apa-telep) származtatják. Határában van: Țelină (czelina = gyepföld), szántóföld, Hegyalja, Mocra (híres bortermő), Mokricza (= Kis Mokra), Fântâna Siliștilor (= szárnyas egér-kút, egy vízmosástól nyerte nevét, mely kútalakú), Balta neagră patak, Balta de Topila, a pintlaki erdőben (topila = álló-víz), Gîrla (román kîrna, gîrla = görbe) száraz ér, Balta lui Bulsae egy ér, mely állítólag onnan vette nevét, hogy 1834-ben roppant árvíz lévén, egy Bulza-nevű nő ott belefulladt, Balta Mațatic, száraz ér, Cîmpul Moșului, Trippi Moșisanu, Bogdan Stanle, Bitang mind régi írtáshelyek, Bitang valamikor gazdátlan föld volt, Seliște szántóföld, Cicasto (= csikós-tó) lapályos hely elnevezése, Pustuța (= pusztácska) szántóföld, Ciuteria (= vadas-kert), mely elpusztult. Népszokások: Az oláh fiatalság vásár- és ünnepnapokon délután 1 órakor kezdődőleg tehén fejésig (naplementig) az utcán egy árnyékos fa alatt tartja a „zsokot“ (táncmulatságot). Ha a kérő legény a leányt szüleitől meg nem kapja, a leányt este barátai segítségével erőszakkal ellopja és kocsin valamely szomszéd községbe szállítja pár napra. Az ellopás rendszerint a leány tudtával és beleegyezésével történik s legtöbb esetben a szülőkkel megbékélve, házaspá-rokká lesznek.

Apateleik már 1214-ben mint szőlőtermő község említve van. A XVI. században a Losonczyaké volt.

11. *Apáti*. Borosjenői járás, Területe 8784 kat. hold, lakóinak száma 2873. Tiszta román község. Sík földön fekszik. Pusztái: Nagytanya

(Benedek puszta), Réti tanya (eddig Ritupradi p.), Sándor-major. Határban van: Funari, Jeri styiopulei, Maleistie, Lunca de Kistelek dülők. Erdő, kaszáló és szántóföld: Lunca-erdő, Sovanište, Nade kaszáló, Belénszeg és Cieret erdő és legelő, Togișor, Ciniches (csunya kéz), Niile és Ugor. Átszeli a Leveles-ér. A lakosság földmivelő és állattenyésztő. Télen vályut és tövisboronát készítenek. A házak száma 620. Az utcák szélesek és egyenesek. Szébb épületek a hivatalok, templomok és iskolák. Falurészek: Topița, hol a szegény emberek laknak és Nade, a keleti rész. A Ciniches-ér mellett egy dombon téglá és habarcs-maradványok vannak, melyek egy régi templom és kolostor romjai. A nép a kitűnő téglát széthordta. A néphit azt tartja, hogy a kolostor pincéjében sok arany, ezüst van felhalmozva. Kutattak, de eredménytelenül. 1893-ban bukkantak nagyobb éremleletre Sulkowsky herceg birtokán. Régi község, már 1219-ben van említve. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta. Most Sulkowsky-birtok.

12. *Aradkövi.* (Kuvin.) Aradi járás. Területe 5040 kat. hold, lakóinak száma 1982. Fekszik a Hegyalján, hegyoldalán és síkon. Tiszta román község. Határolják: Gyorok, Szabadhely, Ujpanád és Kovászi. Régebben a községet Kövi néven is emlegették. (Fényes Elek 1851.)

Szóbeli hagyományok szerint a török uralom alatt a község egészen elpusztult s állítólag Csernovics telepítette be szerbekkel, kik azonban a később betelepedett románokkal olvadtak össze. Nyoma maradt a szerb telepítésnek abban, hogy a Szirb név igen el van terjedve. A Kuvin név állítólagos eredete: cu vin = borral; mert állítólag itt volt az aradi Hegyalján az első szőlő-ültetvény. Dülők: Cătră Covasint, La Salka, Canepiște, Ritu cu Retyița, Fontina dela Ugore, La cale a Lătă, Ritu cu Retyița cătră Izlaz, La Gomila, Fontina dela Ruga, Cristura mic, Boacia, De cătră jăr, Linge Zellerie, Zelleriele, Fontina Rotogolului, Ritu Giorokului. Káposztás kertek. Rétek: Ritu mondi, Ritu Cîrn, Ritu Mare. Szőlők: Gyalu Biserici cu Valcuța, Gyalu Gulyesu, Gyalu Stupunyi, Gyalu intra Valea Dancului și Valea morit, Gyalu Morit și Cuțyok, Păstă Paren pănă la Hotăr. Erdő: Padure. A község fölött emelkedik a Kecskés-hegy, a nép *Bord*-nak hívja, mely állítólag onnan nyerte nevét, hogy rajta valamikor őz és zerge legelt s ezt románul *Capră*-nak hívjuk, mely szó magyarban kecskét jelent. Három omladék van a falu határában: Peatra (kő), Biserica albă (fehér templom) és keresztur; régi falú-hely, mint Kewő (Kövi) és Papok-Fehéregyháza is. A lakosság kevés földmiveléssel, inkább szőlőmiveléssel foglalkozik. Rendszeresen épült község a községet átszelő műút hosszában. A házak száma 496. Épületei közt diszes a gör. kel. templom, mely egy régi helyen 1812-ben épült. Birtokosság: Valamikor a modenai hercegé volt. Most két birtokosé.

Néphit: A halott 8-9 nappal a temetés után is életjelt mutat. Ki kell ásni és fejét levágni. A nép tisztességtudó, minden idegent köszönt. Ha azonban saját háza előtt áll, vagy ül, akkor senkit sem ismer, elvárja, hogy az arra menő üdvözlje. Nagy lakodalmakat és halotti torokat (pomana) ülnek, e nélkül a legszegényebbnél sincs házasság vagy temetés. Ezek különösen a nagy évésben nyilvánulnak, az ital élvezetében igen mérsékletesek más alkalmakkor is. Ez az egyedüli oka az adósság csinálásnak. Aki lakodalmat csinál, vagy temet az pár esztendőig ki nem jön az adósságból. Úgy a lakodalomnak, mint a halotti tornak egy a menője és pedig: marhahús-leves, főtt marhahús torna-mártással, töltött káposzta (bármely évszakban), rizsesaprólék cukorral, báránypaprikás és hideg szárnyas pecsenye, valami ecetes salátával. Ez a menő nem változik soha, a legszegényebbnél ép olyan, mint a legmódosabbnál. (Böjtben, böjtös ételek). Említésre méltó, hogy a böjtöt tartják; böjten kívüli időben, vásár- és ünnepnap délután táncot tartanak, amely tánc azonban legfeljebb szürkületig tart; éjjeli mulatóságok soha sincsenek. Az is különösen említésre méltó, hogy a hajadonok ritka erkölcsösek, nincs eset arra, hogy egy is megtévedjen. A törvénytelen származású gyermek igen ritka, legfeljebb az idegenből jöttek. Esti harangszó után az utcán ember nem jár. Ezeket azért tartottam szükségesnek megemlíteni, mert a szomszédos községeket is ismerve, hasonlíthatatlanul erkölcsösebb és csendesebb az itteni nép.

A mezei határ nyugati részén van egy „Csetate“ nevű rész, mely állítólag régen zárda lehetett, téglamaradványok lelhetők a mélyben, a földszínen azonban semmi nyoma sincsen. Épen ilyen hely van a község északi részén, ennek neve Manasztire.

A Drócsa hegység nyugati lábánál van a „Bord“ szikla, ahol ez előtt 25 évvel értékes és nagy ezüst-pénzek találtattak a rómaiak idejéből. Van egy kitűnő vízü forrása, melyet a nép „Mocz“-forrásnak nevez. A „Milója“ nevű hegyen „Mamuth“ csontok találtattak 1902. és 1912. években. A cigányrész neve Marginări. A községet a hegyről lefolyó Valea Satului-patak két részre osztja, az északi rész Buciumani, a déli Csohoveji.

13. *Ácsfalva.* (Acsucza.) Nagyhalmágyi járás. Területe 2123 kat. hold. Lakói száma 541. Tiszta román nép lakja. A Fehér-Körös jobb partján, az Arad-Csanádi Egyesült-Vasutak vonala mellett, hegyoldalon fekszik. Pusztái nincsenek. Dülői: Zavai in săs, Gyulița, Seliște, Csicsera, Behr Intușul. Nevezetesebb földje: Tekeval-völgye. A lakosság leginkább gyümölcstermeléssel és némi földmíveléssel foglalkozik. Utcái szabályosak; elnevezésük: Ulica pa Pareo, Ulica în Turcit, Ulica la Solnăris. A házak száma 117. Birtokosság: özv. Hollaki Gusztávné. 1477-ben a Bánffyok bírták. 1784-ben az oláhok felégették. 1848.

novemberben Gáll László őrnagy szintén felégette. Jókai így ír a községről: A mellette levő hegyen végtől-végig úgy vannak elszórva a drágakövek, karniol, achát, jaspis, szardonix, mint nálunk a Sváb-hegyen az agyagpala, stb. (Magyarhon szépségei 47—48. l.)

14. *Ácsva.* (Acsuva). Nagyhalmágyi járás. Területe 2123 kat. hold. Lakói száma 1366. Tiszta román község. Részint síkságon, részint hegyoldalon fekszik, törvényhatósági út mentén. Patak szeli át. Dülők nevei: Măma, Carină, Negulască, Bredecel, Pa Gyalul, La Dulelo, Arșurî, Bregiit, Livada, Gunoi, La Magiură, Peștere, Lunca, Teceșil, Crengienî. A lakosság földműveléssel, marhatenyésztéssel és gyümölcstermeléssel foglalkozik. Készítenek nyírfaseprűt, kapa- és kaszanyelet. Utcái nincsenek, szerte-széjjel állanak a házak. Birtokosság: Hollaki Imre.

15. *Ágya.* Kisjenői járás. (A nép röviden ejti: Ággya, Kisággya.) Területe 6450 kat. hold. Lakói száma 2082. Magyar község. A románság száma csekély. Sík területen, erdő mellékén fekszik, a Tőz patak mellett. Határolják: Seprős, Szinte, Kisjenő, Nagyzerénd, Tőzmiske és Tamásda határai. Nevét egy népmonda úgy származtatja, hogy valamikor régen, mélységes erdő vette körül s ennek kellő közepén feküdvén, az erdő *ágya* volt.

Létezését a tatárjárás idejére viszik vissza. Valószínű a XVI. században keletkezett. A lakosság őseredetileg a Kúnság-, Heves-, Békés-, Csongrád- és kiváltképen Biharból származott ide. Leginkább földműveléssel, szénégetéssel és famunkával foglalkozik. A furást-faragást, kerékgyártó munkát valamikor jól értették. Pusztái: Belső-fűrésztelep, Turija, Züg. Dülői: Sósret (sok sóska terem ott), Malom-mező (valamikor a Körös arra folyt s rajta malom lehetett), Sajgó-dülő (terméketlen), Korhány-dülő (korhányos, lápos föld), Gányós, Nyárasd, Horgas (horogalakú tócska veszi körül), Peres-dülő (pör alatt volt Tőzmiskével), Törzsök-dülő (fatörzsektől vette nevét), Szarkafarkú. A Tőz átszeli a Pagonyt (gazdag vadaskert volt). A családok neve a kuruc-korra emlékeztet: Dávidházy, Kunosi, Hevesi, Paizs, Palla, Bodó. Egy alig felismerhető rom is van a helység közelében. Mecset vagy klastrom lehetett. Temető is volt ott, mert több csontvázat ástak ki. Említésre méltó határában az *Ördög-árka*, alkalmasint római-sánc volt. Falurészek: Tamánd, Bodózüg. Rendszeresen épült község, egyenes utcákkal. A házak száma: 354. Épületei közül nevezetes a lelkészlak, iskolája, községháza és a ref. templom, melynek menyezetén a híres freskó-kép van. Ujabbban restaurálták.

Birtokosság: József főherceg uradalma. Az ágyai erdőben áll a kápolna, melyet azon a helyen építettek, hol László főherceget vadászaton a végzetes baleset érte. Ágyát a tatárjárás korában (1241) említik, a siralmas krónika szerzője, Rogerius, ugyanis ide menekült.

1552-ben Biharhoz, 1561-ben Zárándhoz tartozott. 1590-ben Váradi Kis János, a mohácsi vész után Czibak Imre birtokába került. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta, mint elpusztult falut. Utóbb a nádori-család birtoka lett. (Lásd I. 260. l.)

16. *Áldásos* (Halalis) Máriaradnai járás. Területe 1737 kat. hold. Lakói száma 376. Fekszik a Maros mentén; részben völgyben egy patak mentén, részben hegyen. Határolja Vám, Tótvárad és Szarvaság. Tiszta román nép lakja. Sovány határában kukoricánál más nem terem. Termelnek még szilvát. Lakói régen hajókat csináltak. Egy utcája van, neve: Vale Halalisului. A házak száma 83. Dülői: Legelő-dülő, La Vranieța, La Pruni, Fu șileze, Sigeștie, La Hodă, Petrosuban (erdő). Birtokosság: gróf Hunyady Károly. Halalis (Halálos) 1483-ban van először említve. 1510-ben Brandenburgi György birta.

17. *Áldófalva*. (Algyest.) Borosjenői járás. Régi neve így értelmezhető: Al-Geszt. Területe 2260 kat. hold. Lakóinak száma 835. Fekszik fensikon, a Mikelaka-nagyhalmágyi útnak és a József-nádor malomcsatornának mindkét oldalán. Tiszta román nép lakja. Határolják Körös-vajda, Repszeg, Borossebes, Zárándhodos és Ujarkos. A községet régebben a nép Goron-Algyestynek hívta, valószínűleg sok tölgyfája miatt. A község pecsétjén is tölgyfa volt. A lakosság földmiveléssel, kendertermeléssel foglalkozik. Régebben faszerszám-készítéssel is foglalkozott.

Dülők neve: Grop (nagy gödörről), benne van egy vízmosás: Părâu marea, mely a Nádor-csatornába szakad. Van egy kisebb vízmosás is: Părâu lu Giorgița (Gyorgyicza-családról), Tîrșitu (bokros, tüskés hely). Legelő: Buharie és Sztrana. Vízmosás: Părâu Drogabasca. Egy völgynek neve: Valea Verșingu (Versigan-családról); egy másik völgy: Valea Csongan. Vízmosás: Părâu Zăglameu, Funtiniel, Părâu de Hușit. Más dülők: Mormint, (temető volt), Gunoiște, Margine. A Körösön túl: Lupșeni. Pusztá: Ungest, Balta medri és Kortul lu Graure (Graur-családról). Az utcák egyenesek. Nevük: Ulica la casa satului, biserici, duri, nipului, kăfanului, grobi, popi, carinyi, faurestilor. A házak száma 171. A XVI. században Áldófalva a Losonczyaké, 1558—1671-ig az Alaghy-családé volt; 1824-ben Álgjai (Kardekker) Tamás kapta. Jelenlegi birtokosok: Barkassy Kálmán örökösei.

18. *Bajnokfalva*. (Bohány). Borossebesi járás. Lakóinak száma: 473. Területe 1386 kat. hold. Tiszta román község. Déznától délre fekszik, sík területen, patak mellett, az Acsev. és vármegyei út mentén. Határolják Dézna, Szelezsény, Dancsfalva, Ignafalva, Męnyéd és Kisfekete-falú. Az egyesült déznai és monyászi patak folyik el mellette. A lakosság földmiveléssel foglalkozik és dolgozik a szomszéd vas-hámorokban. Házi ipara: szövő és fonóipar. Dülői: Stupina Celiora,

Orbesta, Tablă mormiș, Balhad. Rétek : Buduga. Erdők : Rovina Socața és Baltă. Egyenes utcái vannak. Nevük : Fő-út, Déznai-utca, Nyágrai-utca és templom-utca. Házaik száma 79. Birtokosság : Török József és Gyula. A XVI. században a Losonczy-család birta, 1732-ben Raynald modenai herceg kapta. A falú templomában volt egy miséskönyv, mely Rákóczy költségén a jenei püspök felügyelete alatt cyrill betűkkel román nyelven nyomtatott. Hogy hol van most a könyv, nem tudni.

19. *Barza*. (Berza.) Borosjenői járás. Területe 2436 kat. hold. Lakói száma : 1460. A házak száma : 302. Tiszta román nép. Határolják : Borossebes, Körösbököny, Zarándhodos és Áldófalva. Fekszik a nagyhalmágyi törvényhatósági út mindkét oldalán, a Fehér-Körös és József nádor csatorna balpartján, részben domboldalon, részben síkságon. A község népi neve : Birsă. Több községből egyesült : Mlaka, Gyal, Pregăta, Hodistyan és Laten. 1812-ben egyesítették. Földjének egyik része termékeny, másik része kevésbé. Lakói földmíveléssel és faszerszámkésztéssel foglalkoznak. Termelnek gabonát. Házi ipar : fazekasság. Patakok : Vale Hodișului, Inic, Pârăude Gazete, Maioriște, (major volt mellette), Dragiești, Pârâu Moțișei (Mócz-családról) Pos (kiszáradt). Legelő : Chim pul mare, Huciu (bokrokkal benőtt). Szántóföld : Chirontia, Dealul (dülő), Finația, Vapina, Apă, Bartăgie, Peste Crișiu. Ujabbán : Dealul Mikalaka, Pregăda és Livada. Tó : Teu, Țihigi, Ripa, Adogători, Rovina. Most az utcák egyenesek, az építkezés rendszeres. Az utcák nevei : Drum Kohn, popeliștiar mare, bișerici, tamborestilor, pârâu Gyal, pârâu Livada, pâla napos, pâla la Moiso, Țigianiloru. Falurészek : Gialau, Gropeni, Cocieni. Birtokos : Kádár József. A XVI. században a Losonczyaké volt, 1732-ben Raynald modenai herceg kapta. Itt a múlt században 1000 drb. római ezüstérmét leltek.

20. *Báltfalva*. (Báltyele = Baltelek, Balthafalva.) Borossebesi járás. Területe 570 kat. hold. Lakói száma 112. Tiszta román község. Sík vidéken, a Körös mellett fekszik. A nagyhalmágyi törvényhatósági út szeli át. Határolják : Zaránd, Honcztő, Józshely, Józshás. Szegény község, földje silány. Lakói földmíveléssel és bocsorkkésztéssel foglalkoznak, de legtöbbször a honcztői cement-gyárban dolgozik, sőt más szomszéd községekben is keresnek nyaranta munkát. Földesuruk : Bánónemzetség (Fábián), Mono, Kecskemét (Pesty). Egy utca az egész község. Az út egyik oldalán magas kőszirt van. Valamikor itt voltak felügyelők a sócsempészlet ellen Erdély felől. Nevezetesebb határrészek : La Vădăreș, Pârâu Alexi, La Balta Kineor. Dülők (ujabb) : Valea dela balta, Pârâu Aldea. Erdő : Pârâu Alexi, Valea Krinișea. Az utca egyenes. A házak száma 21. 1464-ben a Báthoryak kapták. Ujabb birtokosok : Friedmann Jakab, Sztancsik József. A szabadságharc idején sok zakla-

tásnak volt kitéve. A mócok gyakran menekülésre készítették a lakókat és kirabolták a községet.

21. *Bátyafalva.* (Battucza.) Máriaradnai járás. Területe 1276 kat. hold. Lakói száma 412. Tiszta román község. Fekszik a Maros partján, hegyoldalon. Északon erdős hegyek övezik. Az Arad—soborsini út mentén terül el. Határolják: Alsóköves, Maroskapronca. A lakósság földműveléssel, állattenyésztéssel és kőfejtéssel is foglalkozik. Topografikus elnevezések: Peatranu: köves, sziklás hegy, Minune (= bányatos), kaszáló, legelő, Maloiește (porhanyó t. i. föld) erdő és szántó, Sarten (sár-tó), Hăda (sziget), Batta, Hăduța, Țărina, cătă Funtina, Koszta prinilori, Fața, Malaistie. Rendetlenül épült község. Házainak száma 78. Utcáinak neve nincs. Nagyobb birtokos: Kir. kincstár erdőbirtoka.

22. *Bélzerend.* (Bél-Zerind). Kisjenői járás. (Régi neve: Kis-Szerind és Kis Bél-Szerind.) Területe 1454 kat. hold. Lakói száma 502. Tiszta magyar, református község. Fekszik a Feketekörös bal partján, a Gyula—Simonyifalva h. é. vasút mentén, sík területen, a Leveles-patak mellett. Határolják: Vadász, Tamásda, Baj (Bihar-m.), Tözmiske. Folyók és patakok: Feketekörös, Szartos, Tőz, Leveles. Népessége a hagyomány szerint Bihar-megyéből, Diószegről, Mezőkeresztesről és Fekete-Tót községből került (hagyomány). Neve hagyomány szerint, mert erdő közepén feküdt Bél-Zerind s ellentétben Nagy-Zerinddel, Kis Bél-Zerind. A lakósság földműveléssel foglalkozik, régebben (Fábián) szerszámfát készítettek. Határában vannak Nagyvár, Kisvár és Paphalma nevű helyek (Fábián 140. l.), ezekről azt beszélték, hogy csehek lakták. Szántóföldjei: Belsőszeg, Pipóka, Böstör, Kisgyepүн, Szókeszeg, Örményzүг, Körösörház, Várzүг, Hályogos (Hajagos), Fényestó, Sút, Öveszүг, Csigerszeg. Erdők: Köröserdő, Erdő, Száraz-erdő. Legelő: Paphalma (Pesty). Ujabb: Köröséri-dűlő, Falu-rét. Puszták: Böstör, Fényestó, Sutpuszta, Vármagaslat. Utcái egyenesek. Temploma közepén áll. Utca nevek: Nagy-utca, Kis-utca, Keskeny-utca. Házai száma: 110. Birtokosság: Vitézvári Simonyi József maradéka. (Fábián 148. l.) Jelenleg József főherceg bírja. (Lásd I. 260. l.)

23. *Bogyafalva.* (Bodest.) Nagyhalmágyi járás. Területe: 712 kat. hold. Lakói száma: 443. Hegyoldalon és völgykatlanban fekszik. Tiszta román község. Lakói földműveléssel és gyümölcsstermeléssel foglalkoznak. Utcái nincsenek. Házai száma: 79. Falurészek: Buturești, Florești, Trifoiești. Dűlők nevei: Cămpuri, Troasce, Valea bogi, Szeliste, Locurii, Valea reă, Poeni, Valea Buicoăși. 1601-ben Toldy István kapta (Márki: Anyaggyűjtemény 219. l.) 1732-ben pedig Raynald modenai herceg bírta.

24. *Bokszeg.* Régebben: Bakszeg (Fábián), Bakolszegh, Bakonszeg (Márki). Borosjenői járás. Területe 7146 kat. hold. Lakói száma: 1460.

Tiszta román község. László Ferenc földbirtokos egyesítette vele Járkos és Kontrató községeket. (Fábián, 164. l.) Így a község három községből alakult: Kontrató, Terkestye, Bokszeg. Határolják: Monyoró, Selénd, Borosjenő és Biharmegye. Sikságon fekszik, a Fehér-Körös és József nádor csatorna mellékén. Vize a Tőz vize.

Topografiai elnevezések: Lunka, Palincarie (szeszgyár), Arinoşa (egy ér, a Fehér-Körösből), Balta cu tine (mocsáros ér), Sruga cea mare, (nagy ér a Fehér-Körösből), Cicibar-pusztá, Rovinuşa de funacu, Dembuc, Rovina (erdő), Farkaság (mély árok), Brincuşa (mély árok), Patocu (vizjárás = patak). Patcuşa (szántófield, egy Patkucza nevű asszonyról), Sodom (halastó), Niman (legelő), Jimboci (legelő), Ciu lina (szántófield, de régebben posványos föld, piócás, Ciulini = pióca), Petroia (szántófield). Pustái: Dombos-pusztá (Rovişa), Kontrató, Rokszipusztá (valamikor Roksi-hegysége állott; lásd Somogyban Ráksi).

A lakosság földmíveléssel foglalkozik. Utcái egyenesek. Nevük: Drumu mare, Közép-utca, Szélső-utca, Buzsák-utca, Kovács utca, Farkasan-utca, Iskola-utca, Gabonás-utca. Falurészek: Buzsák, Kontrató, Bogosics, Kotárkány. Házak száma: 460. Épületei közül történeti nevezetességű a Karagyorgyevics kastély. Földbirtokosság: Éles Ármin; előbb Sessevalle marquis birta, ki ellen azt a híres merényletet követték el. A lakosság híres bosszuálló természetéről. Népszokások: Karácsonykor betlehemmel, újévkor *turká*-val járnak, húsvétkor a templom körül a *Sîrb* nevű népijátékot játszsák, Szent György napon a boszorkányűzés divatos. A nép babonás természetére vall, hogy 1888-ban a pápa egyházi átokkal akarta elűzni a kolumbácsi legyeket.

Történeti adaléku feljegyezhető, hogy 1849-ben a világozi fegyverletétel után Kossuth Lajosné mint bujdosó betegen feküdt hosszabb időn át László Miklós földbirtokos házában. Azután egy hetet Borossebesen időzött.

25. *Bonczafalva*. (Bonczesd. A régiségben: Bonchafalva, Boncsfalva, Bonczefalva). Borossebesi járás. Területe: 2410 kat. hold. Lakói száma 947. Tiszta román község. Határolják: Józsa, Honcztó, Alsószakács, Madarsák, Torjás, Mikószalatna, Mosztafalva, Fel- és Alcsil, Holdméses. Folyója: Fehérkörös. Sík vidéken fekszik. Erdős terület. Valamikor neve Bódonfalva volt (Pesty.) 1746-ban csatoltatott Magyarországhoz és Aradmegyéhez. Már 1556-ban fennállott, Báthory Endre idején. Eloláhosodott magyar község, mert egyes családi nevek: Szoritsa, Háts, Rég, stb. magyar eredetűek.

Topografiai elnevezések: Bâtvesd, Somişesdi (szántó), la Broste (kaszáló), Tirsalului, Morkoi, Pere de pod (legelő), la câmpu, (cserjés), Tchirü (kis folyó), Drotsa (erdő), Pârâu (ér), Pista- és Stolne-források. La Brostele (csárda.) A lakosság földmíveléssel és gyümölcstermeléssel foglalkozik.

Valamikor nagy kiterjedésű erdeje volt. Abroncskészítéssel és vesszőfonással foglalkoztak. Utcái egyenesek. A házak száma 186. Egykori birtokos: Bosnyák Antal, 1822-ben Gyulayé, 1890-ben Boros Béné. Pusztái: Békás (Brastyele), Mustos (Bojcsesd.)

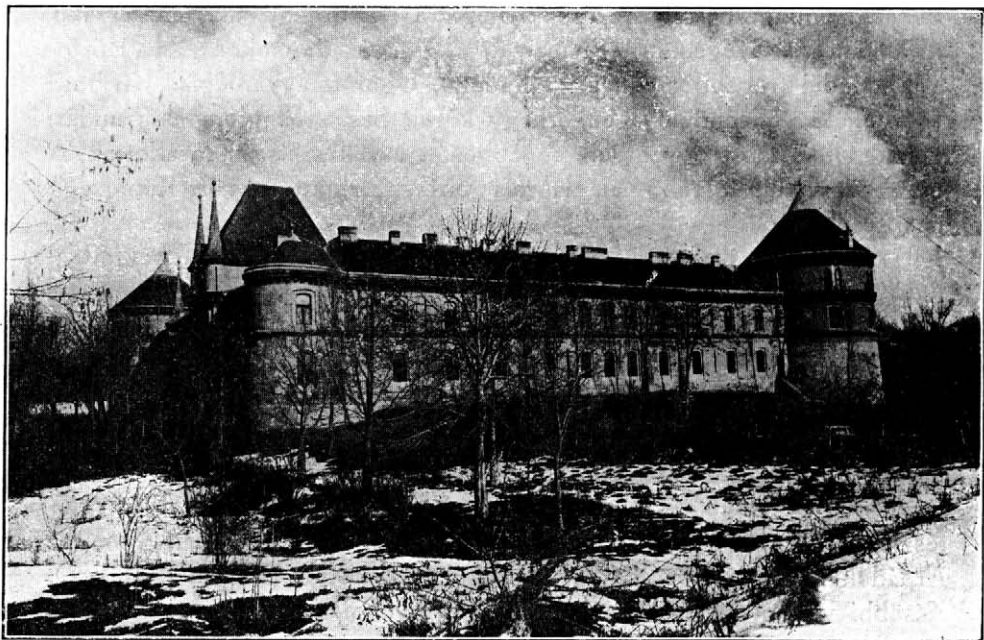
26. *Borosberend.* (Berindia.) A régiségben Berende. Borossebesi járás. Területe 694 kat. hold. Lakói száma 383. Tiszta román község. Fekszik a Fehérkörös jobb partján, a Borossebes-jószáshelyi út mentén, az ACsEV. vonalán. Határolják: Köröskocsoba, Szelezsény, Körösbökény, Alsóköves, Parázs. A község lakossága földműveléssel és gyümölcsstermeléssel foglalkozik. Három családnév a túluralkodó: Mikle, Betye és Lukács. Topografiai elnevezések: Singiora (cukorhegy, magánosan álló, olyan mint a süvegcsukor), Pundár dülő, Pundár (homokos rész a Körösből.) Hodei (régábban tanya = hodály), Ugor (magyar ugar), Gírbova (görbe), kígyódzó dülő a cukorhegy körül. Sasza, Singiora és Prundárdülők. Utcái most egyenesek, régábban a házak szétszórta állottak. A házak száma 63. 1633-ban Kornis birta. Birtokos: gróf Königsseggenemzetség.

27. *Borosjenő.* (Boros-Jenő.) Borosjenői járás. Területe 18546 kat. hold. Lakói száma 6599. Keverk lakosságú község. Magyarok és románok lakják, kevés számú német és tót. Régi neve Jenopol. (Jene, szláv szó, mely erdőirtást jelent.) Határolják Bokszeg, Selénd, Mokra, Sikula, Garba és Biharban Mocsirta. Sik vidéken fekszik, átszeli a Fehér-Körös. Délről metszi a határt a József nádor-csatorna, északról a Tőz-folyó.

Borosjenő gazdag történeti multtal dicsekszik. Történeti szereplése e mű bevezető részében több helyütt van említve. Rövid áttekintés kedvéért a következőket ismételjük. Eredete bizonytalan. Már az Árpádok idején virágzott. A tatárok elpusztították (Fábián I. 139. l.). Későbbi viszontagságai közül a meglevő okmányok a következőket említik fel: 1563-ban János Zsigmond foglalta el; 1566-ban a török 100 ezer emberrel vette be s birta 1596-ig, ekkor elvesztette s a régi földesurak birtokába szállt; 1599-ben újból ostrom alá vette a török, de nem tudta bevenni. 1601-ben Básta birtokába került a vár, de már 1606-ban Bocskainak hódol, 1609-ben pedig Szalontai Toldy István kezébe kerül, 1658. szeptember 2-án újból elfoglalta a török s 1693-ig birta. Hogy akkoriban Borosjenőnek tiszta magyar lakossága volt, bizonyítják a XVI-ik század elején kelt adomány-levelek, melyekben az erdélyi fejedelmek a következő családoknak adtak nemességet és szabadították fel mindenféle terhek alól: Paizsgyártó Mihály, Halász István, Mezőmegyeri Mihály, Símándi Dániel, Mezey István, Zöldi István, Kozma Mihály, Oláh Mátyás, Balogh Imre, Borbély Tamás, Almási István, Makai György, Tóth Gáspár, Baka Ferenc, Pankotai Tibát Mihály, Tibát Lőrinc, Takách Péter, Mokray István, Mészai György, Zeke István,

és Kaposi Gáspár. A török hódoltság idején két ízben — 1595 és 1658—1693. — magyar lakói kivándoroltak Mikelakára, Ménesre. Ekkor románok szállották meg. Zaránd vármegye gyakran itt tartotta gyűléseit. A török hódoltság után rác helyőrség lakott benne, mely később eltávozott.

A várost egy széles fő-utca szeli át. Ezt keresztbe metszik kisebb utcák, melyek közül leghosszabb a Körös-hid tengelyébe eső. Utcait ma már történeti nevekkal jelölték: Atzél-tér, Kossuth Lajos-ut, Rákóczi-ut. Régi neveik: Malom-, Szegény-, Magyar-, Oláh- és Köz-utca. Falu-

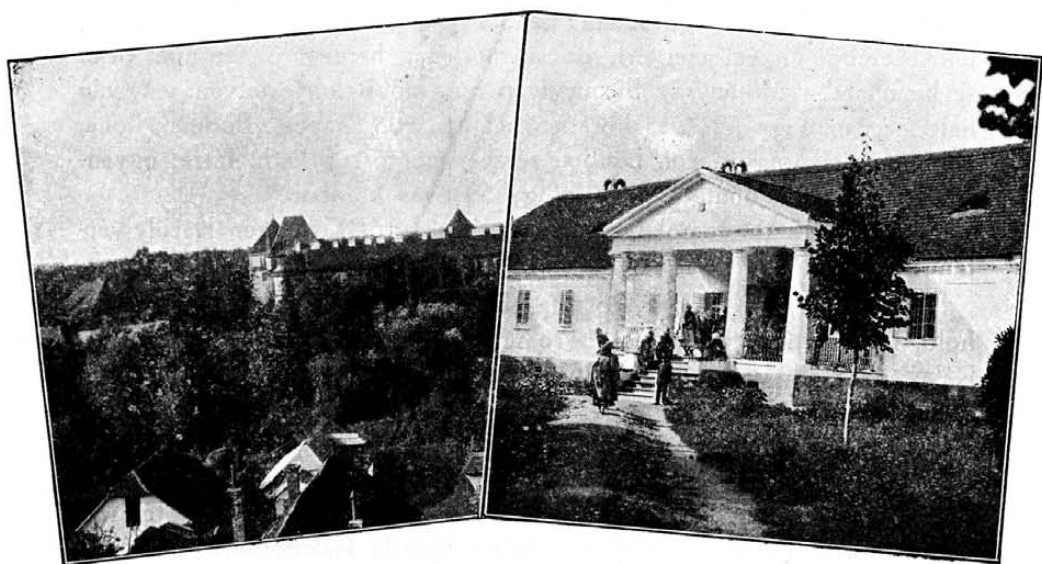

Borosjenői vár. Most gyógypádagógiai-intézet.

részek: Kotu mare, ogedoi. A fő útvonalon díszes épületek állanak. Történeti nevezetességű emlékei első sorban a Rákóczi vár, a Körös jobb partján. Valamikor erős vár volt, melynek bástyái a Körös partján ma is kivehetők. Megmaradt ép rész egy várszerű nagy épület, mely 1900-ig honvédlaktanya volt és jelenleg állami gyógypádagógiai intézet. A vár előtt, ép a hídfőnél áll egy török mecset. Ennek történeti multja következő. Mikor 1595-ben a várat a töröktől visszavették, négy mecsetet találtak. Mind a négyet lerombolták. Mikor Borosjenő 1658-ban ismét a töröké lett, ez új mecsetet épített a vár délnyugati részén. 1693-ban Borosjenő újra felszabadult a török uralom alól, ekkor a mecsetet katolikus templommá alakították át (Sorbán, Aradmegyei Hirlap

1902. 13. sz.). A mecset pincéjéből, állítólag, egy alagút vezet a Rákóczi-hegy alá.

A legrégebb történeti emlék a *Dienes-monostor*. Ez 1199-ben a Makra-hegytől nem messze, erdő közepén állott. Alapítója Dienes-comes volt, azért is Dienes-monostor. 1552-ben már nem voltak itt szerzetesek. Egy kastély is állott itt. Helyét „Kis vár“-nak (Cetate) nevezik a románok; a rét, hol a monostor állott, barátok rétje (Ritu Calugherior) nevet nyert. A romokból még néhány év előtt ki lehetett venni, hogy a várkastély kettős sánccal volt kerítve és terméskövekből és téglákból volt építve. Ma vetemény borítja. (Sorbán, Aradmegyei Hirlap. 1902. 12., 13. sz.)

Borosjenő madártávlatból.

Borosjenő : Régi úrilak. Most községháza.

A rovinai erdőben dákóktól származó emlékeket: őrlő-köveket, cserép-edényt találtak. Nevezetes történeti emlék még a Rákóczi-pince.

A község lakossága földműveléssel foglalkozik; háziiparul a nád-szék fonást űzi, azonkívül munkát keres a hajlított bútorgyárban.

Nevezetesebb topografiai nevek: Belső Seliștior (szántóföld), Salcar (rét és szántóföld, salca = fűzfa, rekettyés), Árok-Ádámi (násás hely), Rovina (erdő, kövespatak), mely egy a Nádor-csatorna által képezett halastóba folyt, onnan kifolyva, Gutér nevet visel. Balucan domboz szántóföld), nevét Bal-Lukántól kapta; állítólag itt kolostor állott egykor. Ungeț (szántóföld), Țarința, Tiêr, Vizeshely, Tamánd, Külső-Seliștior (dülők), Mundra Mariuța (csárda), Tamánd (puszta), Botorca,

Balta de tiër, Valea Bugui, Balta de Vizeshely, Ceoroi (ma száraz tavak), Traian (árok), Harap, Teretius, Isac, Crisoï, Daveru, Cugle (rétek), Cotu nanului (mező), Antalház, Recita, Svaicerai (majorok), Lesui, Tetlaca, Jerac, (hajdan faluk, most erdőség), Lunca (lapályos erdő), Frica (szántóföld), Burțoc, Giesima, Pozurtea (erdők), Ritul calului, Nádas, Chilib, Sarlaca, Sciest, Monostior, Seliște (rétek), Rimbote, (berek, régebben szőlő), Lupoi (falurész), Töz (patak), Țițibar, Citorce (írtás helyek).

Puszták: Istvánház, Szénás, László, Antalháza, Nagytamádi, Közép, Kistamádi, Szalkási és Balukányi. A házak száma: 890.

A birtokosság: báró Solymossy Lajos, gróf Szapáry Istvánné.

Borosjenő multjából érdekes részlet a következő anyakönyvi bejegyzés, melyet dr. csernefalvi Sorban Kornél róm. kath. plébános volt szíves rendelkezésemre bocsátani: „1756. február 10-én Szász Ilona Kálvin felekezetéből önként megtért, de a modenai herceg ő fensége birói széke által boszorkányság bizonyulván reá, előbb lefejeztetvén, máglyán halt meg mintegy 52 éves korában. Ugyanazon napon Bodnár Ilona, mint mondják, ugyanazon bűnben részes, megtért a kath. hitre, ugyanazon büntetéssel büntettetett mintegy 59 éves korában.”

A róm. kath. templomban nyugosznak gróf Leiningen Károly vértanú hamvai.

28. *Borosrősa.* (Rossia, Rossina.) Borossebesi járás. Területe 1474 kat. hold. Lakói száma 627. Tiszta román község. Határolják: Déznaláz, Rékes és Szelezsény községek. Hegyen fekszik a rékesi országút mentén. Lakóai, sovány földjén, kevés földmiveléssel foglalkoznak, vagy a közeli hámorokban dolgoznak.

Topografiai nevek: Gropoi, Cornet, Horsanca, Rențranca, Popesc, (dülők), Brejezeț, Kaszáló, Dealul bătriu (kopár hegy), Teuz (szántóföld), Valea bătrînă (hegyi szántóföld), Dimpu Beșeris (szántóföld), Greu cu cale (hegyi szántóföld), Cruce (szántóföld), Merca Boian (szántóföld és erdőrész), Ptișetor (hegyi szántóföld), Crouce (hegyi szántóföld), Merca Boian (hegyi szántó), Crouce (szántóföld), Vurvu Borian (erdő), Imbru (hegyi szántóföld), Dube (szántóföld). Utcái szabályosak, nevük: Nagyutca, Ulița Muranielor, Drouca-utca, Templom-utca.

Nagy- és Kis-Rőzsa 1553-ban a Losonczyaké volt, 1613-ban Kenderessy birta, 1633 Kornis Zs., 1732-ben pedig Raynald modenai herceg kapta. Jelenlegi birtokos: Gróf Königsberg.

29. *Borossebes.* (Boros-Sebes.) Területe 3263 kat. hold. Lakói száma 2596. Kevert népességű község. Fele magyar, fele román. Határolják Szelezsény, Barza, Körösbökény, Repszeg, Kertes és Parázs községek. Keskeny völgyben fekszik, a borossebes-déznai megyei út és Acsev. vonala mentén. Kisebb része hegyoldalon, nagyobb része völgyben. Átszeli a déznai-patak, mely a Fehér-Körösbe szakad. Lakóai földmí-

veléssel és gyümölcstermeléssel foglalkoznak, azonkívül bánya- és gyári-munkások.

Topografiai nevek : Plessa (hegy, melynek alján a község fekszik.) Plescuța (kopár hegy), Hatház (egy városrész 34 házzal), Kosztolányi-kert, Peste Vale (Pusztá rekesz, dűlő), a Körös és a monyászi patak összefolyása között, Ormanest (dűlő), Sár dűlő, Cornești (puszta, ma Kurjantó), Kis kút (legelő), Kis Bolhád (legelő.) A község két hegy, a Plessa és a Piliske képezte völgyben fekszik. A Plessa erdős, a Piliske kopár.

A régi község a mai vasúti állomás helyén volt. Borossebes

Borossebes : Wenckheim-tér.

1574-ben Déznához tartozott. 1597-ben Jósika, 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

Birtokosság : Kornis, Gróf Königsseg, Waldstein Ernő és újabban Gróf Wenckheim Frigyes (1891. óta.)

Az utcák egyenesek. A házak száma 345. Utcák nevei : Wenckheim-tér, Kéry-utca, Paradeyzer-utca, Hegyi-utca, Hosszú-utca, Temető-utca, Kereszt-utca és Városház-utca. Műemlékek : Milleniumi-emlékoszlop. Sárossy Gyula szülőháza. Hivatalai számosak. Kereskedelme, piaca élénk. Nevezetesebb épületek : az uradalmi lakok és a Kaszinó.

A király 1893-ban itt fogadta a nagy hadgyakorlatok alkalmával Arad és a szomszéd megyék küldöttségeit. Itt született Sárossy Gyula költő (1816. febr. 12.) A borossebes-menyházai vasút innen indul ki. 1849-ben Kossuth Lajos neje időzött itt egy hétig.

30. *Borosztok.* (Brusztureszk.) Borossebesi járás. Területe 292 kat. hold. Lakói száma 177. Tiszta román község. Zombrád községtől északkeleti irányban egy magas hegy tetején fekszik. Négyszögalaku nehezen megközelíthető község. Nagy hegyektől és erdőségtől van körülvéve. Fekvése vadregényes.

A lakosság foglalkozása leginkább földmivelés. Termelnek búzát, kukoricát és gyümölcsöt. A háziipar: seprő és kosárkötés. Dülők: Valea, Cicerului, Copitelei, Pământului, Popie Drumului, Cetre, Intră Lapatile Pământului. Erdők: Dealul cătră Cicerului.

Házainak száma: 27. Utcái szabályosok: A XVI. században a Losonczyaké, később a Kornisok birták. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

Földbirtokos: Gróf Zselenszky Róbert.

31. *Bozód.* (Bogyest.) Borossebesi járás. Területe 1401 kat. hold. Lakóinak száma 791. Tiszta román község. Háromalmás és Alcsil községek között terül el. Mellette van a Vale-Bogyest patak. A lakosság kevés földmiveléssel, inkább erdei munkával, őlfá-vágással foglalkozik.

Topografiai nevek. Erdők: Celișor, Teliorde, Cercessa, Mihalassa, Trestia, Ocol, Ossiac, Coptalan, Ciuha, Dasu, Piciorașu, Cietacar, Cienăș, Bovorie, Tarmița, Bugina, Magura. Dülők: Puntele, Jep, Terițeneși, Barbaresti, Ulteștilor, Mormint, Cernaia, Cerea, Mora Olertaliș-titor, Prunase, Troias, Arinan, Dumbrava. Pusztá: Rózsavölgy, 3 kilométernyire a Vale Bogyest völgyben. Utcái egyenesek. A házak száma 165. Utca nevek: Ulița biserica (templom-utca), Ulița serăcă (szegény-utca), Ulița imăleșă (sáros-utca). Bozód-ot 1601-ben a Toldy-család kapta, 1608-ban elpusztult, 1646-ban a Makó-testvérek kapták.

Birtokos: Almay Olivér. Az egyház magtárjában emléktábla van, melyen olvasható, hogy a nagybirtokos fogadalmat tett, hogy a magtárba évente ingyen egy köből búzát ad.

32. *Bugyfalva.* (Budest.) Nagyhalmágyi járás. Területe 5133 kat. hold. Lakóinak száma 311. Tiszta román község. Hegytetőn fekszik, a Körös folyótól és a törvényhatósági úttól hét kilométernyire.

A lakosság foglalkozása a földmivelés, állattenyésztés és gyümölcs-termelés. Háziipar: a fonás és szövés.

Topografiai nevek: Dimpu Bancienilor, Daș, Runc, Poiana, In Prislop, Jêver, Gogulin. A házak száma 52. Utcája nincs, a házak szét-szórtan állanak.

Nagyobb birtokos nincs. 1601-ben a Toldy-család bírta, 1607-ben a Szilágyi- és Fekete-családok kapták az elpusztult falut. 1732-ben Raynald modenai herceg birtokába jutott.

33. *Csermő.* (Régen: Csörme, Csermely, Zárándmegye.) Borosjenői járás. Területe 10511 kat. hold. Lakói száma 4060. Fele magyar, fele

román. Határolják: Mocsirta és Kislaka, biharmegyei faluk, Borosjenő és Garba Arad felől. Fekszik a Tőz folyó jobb partján, sík területen. Átszeli az Arad-Szőllös-talpai törvényhatósági út. Az Acsev. egyik mellékvonala (Borosjenőről) vezet oda. Román lakossága az erdélyi havasokból, magyar lakossága Heves-, Békés- és Bihar-megyéből került. A magyarok földmivelők, fuvarosok és kubikusok, a németek földmivelők, a románok földmivelők és erdei munkások, donga-készítők. Fábián (1835.) kiemeli sertéstenyésztését.

Topografiai nevek: Liget, Luncuța, Tiodor, Delbate, Vatra satului (magyarul: falú alatti dűlő). Szénás, Livada, Csókás, Hódos dűlők. Pusztái: Püspök-pusztá, Csermői-pusztá, Ujtelep-pusztá, továbbá Csókás-

Csermő.

pusztá, Dohányos-major, Hódos-pusztá, Kis-pusztá, Szénás-pusztá, Tölgyes-pusztá, Varjas-pusztá. Erdőrészek: Facset, Rovina, Reviște. Folyóvizek: Tőz, Szaratus és a beéli-patak. Utcái szélesek, egyenesek. Főbb utcái: a Fő-út és Kossuth Lajos-utca, továbbá Posta-utca, Sámuel-utca, Templom-utca, Temető-utca, Nagykocsmá-utca, Vásárhelyi-utca.

Házai száma 494.

Szebb középületek a községháza, a jegyzői lak és az állami iskola.

Régi birtokosok: Bánhidó Antal, Brunek Károly, Fascho József, Glatz János, Langó Ferenc, Sánka Lajos és Vásárhelyi János. Ezek vették meg a kir. kamarától és „öltöztették úrbéri rendezés s több színes épületek emelése által egészen új és szebb alakba“. (Fábián.) Egy a határban levő régi hid romjairól beszélnek, hogy a török időből

való. Ujabb birtokosok: Fascho Moys örökösei, Fejér József és Czárán Zoltán, a gör. kel. szentszék és Holländer Sámuel.

A XVI. században a Losonczy-család birta, 1574-ben Mustafa török spahi-vezér foglalta el. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta. (Lásd I. 258. l.)

34. *Csigérgyarmat.* (Gyarmata.) Borosjenői járás. Területe 2336 kat. hold. Lakói száma 822. Tiszta román község. Határolják Mokra v. Apa-telek, Marót, Szöllös és Sikula. Fekszik a Nádor-csatorna mellett, síkságon, szabályos négyszöget képez. A lakosság földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozik. Kereskednek tűzifával és szőlőkarókkal (Fábián.) Folyója a Csigér. Dülök nevei: Ritul Sucetilor, Daica, Intallaie Juon, Ritul lung, Jepp, Popilor, La Ciger, Seliște, La Drumu larg, Malaiște, Mazeriște, La Fintâna. Pusztá: Daica.

Utcái egyenesek, nevük nincs.

A XVI. században a Losonczyaké volt, később a Toldyaké, Petneházyaké, 1732-ben Raynald modenai herceg kapta. A románok 1720-ban szállották meg. Birtokos Atzél Sándor.

35. *Csigérszöllös.* (Szöllöscsigérél.) Borosjenői járás. Területe 5754 kat. hold. Lakói száma 2288. Tiszta román község. Síkságon fekszik, a Mikelaka-pankotai-út mentén. Határos Maróttal, Csigérgyarmatával, Pankotával, Zaránddal, Sikulával. Két községből állott: Szöllös és Csigérél (románul: Seleus și Cigerel). A Csigér-patak választja el egymástól. Határán átfolyik a Fehér-Körös, Csigér-patak, Nádor-csatorna és a Molka-patak. A ma Ó-Seréndnek, régen pedig Bán-Seréndnek nevezett dülőben régi falu és templom nyomai látszanak. A templomban egy régi nyomtatású *Právila*, vagyis oláh szentírás van. A lakosság földműveléssel foglalkozik, amellet ma nagyon kupeckedik sertéssel, baromfival és tojással. A határ egészen sík. A község utcái egyenesek, rendszeresen vannak fával beültetve. Utcanevek: Pankotai-út, Zarándi-út, van azután Első-utca, Második-utca és Harmadik-utca.

Topografiai nevek: Fermejan, Golosan, Sodom, Ritul Brancului, Ritul Sătesc, Colibi, Biserici, Cigerului, Aria, Pagina, Podului, Bocanest, Isvor, Livada, Cruci mari, Cunepiște boilerul (ökrök rékje), Dömbölő (Dimbuleu), Batatura és Bicarica (bika-rét).

A XVI. században a Losonczyaké volt; 1732-ben Raynald modenai herceg kapta. Birtokosság: báró Dietrich.

36. *Czohósd.* (Czohesd.) Nagyhalmágyi járás. Területe 895 kat. hold. Lakói száma 365. Tiszta román község. Fekszik Nagyhalmágytól délre, dombon. Lakossága földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozik. Utcái rendetlenek. A házak szétszórtnak állanak. Számuk 59. Topografikus nevek: Strimba, Halmágymező. A falu egyik részének neve Dézesty. Márki jegyzete szerint a falut 1764-ben a Bethlen-család kapta.

37. *Csúcsmező* (Pojana). Nagyhalmágyi járás. Területe 1629 kat. hold. Lakói száma 457. Tiszta román község. Fekszik a Moma-hegy tövében részint dombon, részint hegyoldalon, patak mellett. A lakosság földmíveléssel és állattenyésztéssel foglalkozik. Utcái nincsenek, a házak szerteszéjjel állanak. Dülők nevei: Căpră Dealului, Caprinies, Sclog, Lazu flóri, Ciciera, Livud, Zapodie. Falúrészek: Bibiciesti, Negrenc, Grezesd, Sircasd. 1510-ben Brandenburgi György kapta. A XVI. században a Losonczyaké volt, 1697-ben a halmágyi uradalomhoz tartozott.

38. *Dancsfalva*, (Doncsény, régen Doncsanfalva. 1574.) Borossebesi járás. Területe 1233 kat. hold. Lakói száma 347. Tiszta román község. Határolják: Bajnokfalva, Parázs, Menyéd, Nádalmas. Sikságon fekszik, törvényhatósági út mentén. Átfolyik rajta a borossebes-menyházai patak. Kaszálók: Hodei, Vale, Rituri. Erdők: Dumbrava, Balbad. Szőlő: Dealu. A lakosság földmíveléssel foglalkozik és szilvásai vannak. Az utcák szabályosak, rendezettek, nevük nincs. A XVI. században a Losonczyak, Kornisok (1597.) birták. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta. Ujabb birtokos: Gróf Königsberg.

39. *Dezsőháza*. Tornovai járás. Területe 1267 kat. hold. Lakói száma 707. Tiszta magyar község. Részben hegyoldalon, részben síkságon fekszik, a selénd-apateleki-út mentén. Pusztái: Alsó-major. Falu rész: Alsó- és Felső-Dezsőháza. A lakosság földmíveléssel foglalkozik. A házak száma 97. Utcái egyenesek, szabályosak. Dezső Ádám-féle alapítvány, keletkezett 1866-ban. (Lásd I. 264.)

40. *Décse*. (Diécs. Régi magyar neve Técs.) Borossebesi járás. Területe 6606 kat. hold. Lakói száma 1297. A Fehér-Körös partján, egy hosszan elnyúló alacsony dombozaton fekszik, a borossebes-jószáshelyi út mentén. Tiszta román község. Határolják Koroknya, Alcsill, Háromalmás, Rékes, Borosrósa, Dézsaláz és Dézna. Egyesített Dumbrovicza és Krajcova községekből (Fábián.) Erdők környezik, a fát szénégetésre használják. Határában van a *Magura* és *Gerdejeszk*. Utóbbi tetején áll az a parasztház, hol a haramiák által elrablott Forray András fogva volt.

Topografiai nevezetesség: Tópasca, mely valamikor tó volt. Balta holimbasu szintén tó volt. Dülők: Dumbrovica, Craicóva, Lacris, Maguranest, Merjanca, Nedieie. Erdők: Magura és Poiana. Területe részint domb, részint lapály. Utcái szabályosak. Nevük: Nagykörös-utca, Kereszt-utca, Malom-utca, Cigány-utca, Külsor. A község déli végében magánosan álló domb van, ennek lábánál a Körös folyóba benyúló szikla-padok (kataraktaszerűek) vannak.

1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

41. *Dézna*. (Egykor Dezni.) Borossebesi járás. Területe 5989 kat. hold. Lakói száma 1140. Kevert nyelvű, túlnyomólag román nyelvű község. Határolják: Koroknya, Biharmegye, Dézsaláz, Bajnokfalva, Kisfeket-

hegy, Mikószalatna, Kistróna. Patak szeli át. Hegyeiktől övezett völgy-katlanban fekszik, az Acsev. vonala mentén. Mellette az Acsuva-hegy, melyből a patak ered. Egykor magyar község volt, de eloláhosodott. A földmivelés csekély. A lakósok termelnek gyümölcsöt, égetnek szentet és dolgoztak régebben a hámorokban. Hámortelepek, melyek hozzátartoztak: Ódézna, Zúgó, Antalház, Restiráta, Vojágos.

Topografiai nevek: Gonțeș, Mocsár, Hogiasca, Rezvenec, Potint, Osoli, Sforașu (forással bővelkedő hegyoldal), Brattcu, Resclet, Plopi, Corba, Tanc, Haiagos, Restirata, Misernita, Plesa Jidovina, Zúgó, Gornókőve, Kincs (egykor művelt bányák nyomaival), Coșar, Ódézna, Zápolya, Peták, Milanó, Troias, Gugu (kiálló hegycsúcs), Sălas, Tebe, Markó, Dombráva, Dimpu Onci, Iratos vagy Pogiro, Rovina, Závoly, Antalháza, Szekatura, Runc, Szabó-völgye, Fehér-völgy, Súlyom-völgy, Dulfá, Strimba, Prihogiest, Hataras, Gruhód, Vătra Muntienilor, Gropu, Dealul, Boriștie, Dán köve (honnan a monda szerint egy Dán nevű lakós az átelleni dombon fekvő várban levő basát lelőtte). Erdők: Sfreno, Rescles, Plopi Corbu, Reștriatră.

Régi családok: Dán, Kósa, és Balázs (eloláhosodtak). Birtokosság: a váradi Török család, azelőtt a Kornissék, még régebben a Keresztési és a Kendi-család. Utcái egyenesek, középen nagy tér. Házaik száma 120. Utcanevek: Felső-utca, Alsó-utca, Közép-utca, Malom-utca, Temető-utca.

Van a községtől félóra járásnyira egy félkör alakban kiugró s mintegy 200 méter magas, kúp-alakú hegy, amelynek tetején a régi déznai várnak három falából álló romjai vannak. A romok alatt üregek és pince-féle helyiségek léteznek. A vár valami régi kastély lehetett, mert erődítés nyomai nem látszanak. A vár közvetlen környéke — dacára, hogy igen meredek, sziklás hegyen fekszik — sok orgona-fával és elvadult szőlőlugassal, meg kirohadt dió-fákkal van körülveve, amiből feltehető, hogy családi lakhely lehetett nem nagyon régen. Azonban hiteles történelmi adatokat nem lehet találni róla és az emberek sem tudnak mást, minthogy a váradi Török-családé volt s jelenleg egy külföldi bank-é a körülötte fekvő egész ősi birtokkal együtt. A várba már nem valami jókarban tartott szerpentin-utak vezetnek fel különböző alakzatú és igen érdekes kiugró sziklák között. A sziklák között legnevezetesebb az „Obelisk“ cukor-süveg alakú hatalmas szikla és a „Századik menyasszony sírja“, a földből egyenesen kiugró hatalmas kereszt-alakú kőszikla.

A várhoz fűződő monda, melyet már Jókai is feldolgozott, lényegében a következő: A tizenkettedik században Dézna vára a törökök kezében volt s a borosjenői *Agának* volt alárendelve. A déznai vár al-Agája nagyon kedveskedni akarván az Agának, Dézna vidékéről vagy száz gyönyörű leányt rabolt össze, hogy általuk a hatalmas Aga ke-

gyelmét kinyerhesse és hódolatát bemutathassa. A szerencsétlen leányok megtudták az átadás napját és sikerült külső összeköttetésük folytán lőporhoz jutniok és midőn már a déznai al-Aga legalább is három lófarkkal álmodott a gyönyörű ajándék fejében, egy a földet megrázó hatalmas robbanással az egész vár a levegőbe repült. A fiatal leányok az al-Agával együtt az igazak paradicsomába repültek fel.

A vár hegyén, közvetlenül a vár mellett volt kertben nagy mennyiségben van most is orgonabokor (sîniga). Kitünő almafaj terjedt el innen (muskotály).

A várhegy oldalán levő kert neve: palota; a várhegy tetején levő kis fensik *Tábor* nevet visel. A várba két kocsiút vezetett.

Dézna 1516-ban mint a Losonczy István özvegyének birtoka fordul elő és kéthelységből állott: Kis- és Nagy-Déznából; híres város volt. 1565-ben Maximiliántól János Zsigmond vette el s 1566-ban Bebek Györgynek adta. 1587-ben pedig Kis-Dézna Deli Farkasnak adományoztatott; 1597-ben azonban Dézna név alatt mind a két helységet Báthory Zsigmond Kornis Gáspárnak adományozta. 1623-ban Bethlen Gábor Kornis Zsigmondnak adta. Később a török által teljesen elpusztított s 1732. december 11-én mint elpusztult helységet Raynald modenai herceg kapta. Ma tiszta oláh lakossága van.

42. *Déznaláz.* (Láz.) Borossebesi járás. Területe 2565 kat. hold. Lakói száma 565. Tiszta román község. Zemerzel nevű szomszéd faluval egyesítés útján nagyobbodott. Határolják: Dancsfalva, Koroknya, Biharmegye, Décse, Ujdézna. Területe hegyes-völgyes. Földje sovány. A lakosság a vashámorokban dolgozott és a gazdaságokban napszámos munkát vállalt. A falu három hegytetőn fekszik. Források fakadnak hegyei oldalán. Topografiai nevek: Jemerşel (szántó), Reuneşti (szántó), Urik (kaszáló), Lezun, Dealu popii. Az utcák rendezettek, nevük: Fő-út, Décsei-utca, Déznai-utca, Templom-utca és Temető-utca.

Birták régen: Degel Márton, a XVI. században a Losonczyak, később Kenderessy és Kornis Zs., 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

43. *Doroszlófalva.* (Draucz.) Tornovai járás. Területe 5638 kat. hold. Lakói száma 2179. Tiszta román község. Dombon, patak mellett fekszik. Határolják: Aranyág, Almássegres, Tornova, Dúd és Fel-tót. Lakói foglalkozása földművelés és szőlőművelés. Földje sovány, szilvái vannak. Határában jó agyag található cserépedény-égetéshez. Szántóföldek: Száraztő, Dîmbrava, Hirtic, Selt, Tirsote, Butfaló és Pieri. Kaszálók: Selişte és Rîtul. Szőlő-hegyek: Costa Szeleşte, Dimpul Curnê, Dimpul popii, Istorac. Mellette van a *Hegyes* nevű magas hegy. Utcái egyenesek.

A községet 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

44. *Dúd.* (Tornovai járás.) Területe 7097 kat. hold. Lakói száma 1502. Tiszta román község. Fensíkon, hegyek alján, dombos részen, a Dudicza nevű patak mellett fekszik. Határolják: Doroszlófalva, Torna, Kurtakér, Mokra és Feltót községek. Földje szegényes, azért van a közmondás az oláhoknál: *Dudu flümündu* = éhes Dúd. (Fábián.) A lakosság földműveléssel foglalkozik. Régebben nagy erdősége lévén, dongafát készítettek és szállították Gyulára, Aradra, Temesvárra. Két patakja van, a *dúdi* vagy: *Milevi* és *Logozon*-patakok. Határában jó fazekas-föld található. Volt is benne cserépgyár.

Nevét a község állítólag Dúd-ról, első alapítójától vette 400 évvel ennek előtte. (Pesty.) Topografiai helyek: Velujac, Gheurghifei, Dumbrava, Agori, Rachitiele dülők, Ritul nevű kaszáló, Raşadul (szőlő.) A *Boile* nevű hegyen ásások vannak. Régi emlékezések szerint ott arany- és ezüst-bányák voltak. Az ásás nyomai megvannak. A nagybirtokos legelőjén festésre alkalmas fehér földet lehet találni. Utcái egyenes vonalúak. Nevük nincs. A házak száma 293.

Birtokosok egykor a Dániel-nemzetség volt, ma a Török-család bírja. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

45. *Elek.* Eleki járás. (Lásd I. 259 l.) Területe 26539 kat. hold. Lakói száma 7265. kevert lakosságú, túlnyomólag német község. Sikágon fekszik, az Acsev. vonala mentén. Átszeli a községet a kétegyház-székudvari törvényhatósági út. Egykor Zaránd területén feküdt. Határolják: Nagypél, Otlaka, a lökösházi és jánosházi puszták, Kétegyháza és Szentbenedek-pusztá határa. Földje nagyon termékeny. Termelnek gabonát, káposztát, burgonyát. A lakosság nagy sertéskezelést és sertéshizlalást folytat. Valóságos sertésbörze van Eleken.

Elek 1856-ig község volt, ekkor kapta a mezővárosi címet. Az oláhok Alexeának nevezik. Temploma egy sarkertben 1735-ben épült. 1790-ben építették a nagy templomot. Lakossága eredetileg magyar, de ez kipusztulván, németeket telepítettek be. 1717-ben Harrucker népesítette be birodalmi németekkel (Baden, Württemberg, Rajna-völgy).

Topografiai helyek: liba-legelő, uj-földek, homok-gödör, Otlaka-szőlő, Kispél (melyet az országút kétrészsre szel: Kis-Kispél és Nagy-Kispélre), Papi-domb (Papidomb történeti jellegű; állítólag zárda állott ott, vagy jelző domb volt.), battonyai mocsár, katona-szeglet (állítólag nevét onnan nyerte, hogy az első katonák itt legeltették lovaikat), Szentbenedek (a gyulai résszel határos). Puszták: Lökösháza, Bánkút, Nagy- és Kiskalucs, Apáti, másként Eperjes.

Az utcák egyenes vonalúak, egy középpontban, a templom terén összefutók. A házak száma 750. Vannak nagyon díszes épületek benne. Az utcák nevei: Temető-utca, Legelő-utca, Disznó-utca, Uri-utca, Árok-utca; újabb nevek: Pesti sor-utca, Nyár-utca, Rózsa-utca, Est-utca,

Hermann-utca, Strifler-utca, Nap-utca, Wittmann-utca, Wenkheim-tér, Ormos-utca, Széles-utca, Fő-utca és Hosszú-utca. Szébb épületek: a vendéglő és közhivatali épületek, magánházak.

Birtokosok: a gróf Wenkheimék, Wittmannék.

A régi német szokások még divatban vannak: tréfás farsangvégi felvonulás, májfa-ültetés, főleg a temetési szokás.

1895-ben ártézi kutat fúrtak s 270 méter mélységre hatoltak le.

Eleket már 1495-ben említették. 1561-ben mint nemesi birtok szerepelt Zaránd megyében s a gyulai várhoz tartozott. Birtokosai voltak: Bebek, Massay, Mágocsy, stb. A török hódítás idején a község

Elek: Fő-tér, róm. kath. templommal.

elpusztult. 1724-ben báró Harrucker György telepítette be német gyarmatosokkal.

46. *Erdőhegy*. (Kisjenői járás.) Területe 3490 kat. hold. Lakóinak száma 2394. Magyar község, a románok száma csekély. Sík vidéken fekszik, a Fehér-Körös mellett, melyen vashid vezet át a szemben fekvő Kisjenőre. Határolják: Nadab, Székudvar és Sineke. Lakóssága földműveléssel foglalkozik, régebben szénégetés volt keresetforrása, azért a románok *carbunarik*-nak nevezték őket.

A község az Acsev. vonala mentén fekszik. Átszeli az Arad-nagyváradai mű-út.

A község nevének eredetét így magyarázzák: A község a Lunka

név alatt ismert őserdők végén, az erdőségnek mintegy csúcs-alakot képező *hegyén* épült, azért Erdőhegy. Hagyományok szerint legrégebben magyarok lakták, később románok lepték el, de utóbb ezek mégis kisebbségbe jutottak. A református templom 1784-ben épült. Ugyancsak a hagyományok szerint a török itt várat épített volt, mely azonban elpusztult, csak a kőnek és téglának maradt a kertek alatt nyoma. Mondják, hogy a régi vár alatt, a Körös mellett pince van, mely azonban felfedve nincs. Sáncok voltak a vár körül, a család, mely azon a tájon lakik, ma is *sánc Pálfi* nevet visel. (Pesty.)

Topografiai nevek: Pusztá-Karancs, Telek-dülő (állítólag itt valamikor község volt), Paprét-dülő, Forrás-dülő, Dant-rét (az ily nevű családról.) Átmetszi e pusztát a József-nádor-malomcsatorna, mely Körös-bökénynél szakad ki a Fehér-Körösből és Gyulavarsándnál tér a Körösbe vissza. Görheny-nagyszék, Nagytelek-forrás, Körtvélyes.

A Karancs határrészen a néphit szerint Szederhát község létezett, mely a tatárjáráskor pusztult el.

A föld termékeny, a lakosság földműveléssel foglalkozik. Régebben szénégetés járta. A községet áradások ellen erős gátak védik. Az utcák egyenesek, a házak száma 447. Utcák nevei: Andrásy-, Kossuth-, Eötvös-, Rákóczy-, Batthyányi-, Árpád-, Hunyadi-, Zrinyi-, Deák F.- és László főherceg-utca. Középületei rendesek. Van baptista templom. A községben egy községi s három magán ártézi-kút van. A község négy kerületre van osztva.

Erdőhegyet régi néven Herdics-nek említették, innen ered neve máig is románul: Herdeus¹⁾). 1553-ban a törökök váracstól építettek s innen sokat nyugtalanították a gyulai várat. Pero hadait itt verték szét. A 19-ik század elején (1804.) nagyon feldúlta a község nyugalma az úgynevezett macskaper, mely tisztán felekezeti harc volt. A községbeli Szt. Nepomuk-szoborra ugyanis valaki egy nyúzott macskát akasztott. A reformátusokra fogták ezt a vallás-sértést. Ebből eredt a nagy viaszály, mely csaknem három évig tartott. Erdőhegyet 1732-ben Raynald modenai herceg kapta, 1877-ben pedig József-nádor birtokába ment át. (Lásd I. 260.)

47. *Erdőskerek.* (Kerek.) Világosi járás. Területe 5494 kat. hold. Lakói száma 2026. Túlnyomólag román lakja, kevés magyar. Sík vidéken fekszik. Szomszéd községek. Pankota, Galsa, a barnóti pusztá, Szentanna, Komlós, Ujvarsánd.

Neve régebben *Kerek*, ez is van pecsétjén. A románok Thereti és Cherechiu néven nevezik. Földje sík és termékeny.

¹⁾ Arad és Vidéke 1911. dec. 31.

Topografiai helyei: Calea Selistiori, (Szelistye hely nevérol) Calea Biserucii (török v. tatár időkbeli falu helyen, hol a romok még felismerhetők), Calea Țiganilor (Komlósi-féle sok cigányokról), Teleth dülők. E dülőkön vannak: Legelő, Balta lui Adam, (egy tó), Ritul lui Pavel (Pavel pásztor kútja), Ritul lui manea, Ritul Telethului, Ritul lui Moroș, Ritul Stiubetilui, (itt források voltak, egyikén kivájt fa = stiubei volt. Rétek: az egész neve Ritul cel mare; Topilă, Ritul Streci (rét, hová a marha egy légy-faj: *Strece* elől menekült), Holumbul cel mare (négy határ elválasztását mutató halom). E mellett vezet el a Drumul Aradului, az Arad-világosi út, Említve vannak még Selestiora és Rasasura dülők. A határon keresztül folyik a Móroc-ere, mely Varsánd felől jő.

Kerek már 1326-ban említve van; a Salánkiak birták. 1536-ban már állott Kerek vára. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta. Jelenleg herceg Sulkowskyé.

48. *Édeslak.* (Dulcsele.) Borossebesi járás. Területe 3271 kat. hold. Lakói száma 275. Tiszta román község. Dombon fekszik, regényesen, a Fehér-Köröstől északra. Határolják: Zombrád, Zarándpatak, Koroknya, Dézna. Földje terméketlen. Erdőségük nagy lévén, a lakosok fátengelyeket gyártottak; ma nagyobbbrészt földműveléssel, állattenyésztéssel és gyümölcstermeléssel foglalkoznak. Határrészek nevei: Miculescu, Stupin, Vurgrinest, Grumboiar, Baganieș, După Deal, La Ișvor, Mucrescu, Vürvu Micului, Maghiura, Runca. A határban van a *Valea Raiului* patak. Találnak határában béka-sót.

Az egész falu egy szabályos utca. Neve nincs. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

Földbirtokos: a Bochdanovics-nemzetség.

49. *Fakert.* (Aradi járás.) Területe 7842 kat. hold. Lakói száma 2191. Nagyobbbrészt magyarok, németek és kevés román. Határolja: Szentleányfalu, Zimánd-Bánkút, Ötvenes és Arad. Telepes község. Személyről vette nevét, Baumgartner kir. kincstári tisztviselőtől. A nép (a németek) Baumgartel-nek hívja, vagy Neudorf-nak. A németek 1842-ben telepítették ide Ujpanádról, a magyarok pedig (szenttamási dohánycseresznye) 1853-ban telepedtek le.

A község sík vidéken fekszik. Pusztája: Ötvenes.

Topografiai nevek: Rohrberg (nádhalom) nádas terület, Wiesen-graben (réten levő posvány); egy patak képezi, mely Világos felől jő és a csálai erdő közepén szakad a Marosba. A határ négy részre van osztva: Nyomás, Homokos, Kút és Nádas.

Fakert és Zimánd-Bánkút között egy régi széles árokkal ellátott sánc maradványai láthatók, melyeket a lakosság római sáncnak nevez.

A község utcái egyenesek. Nevük nincs.

50. *Farkasháza*. (Lupest.) Máriaradnai járás. Területe 4407 kat. hold. Lakói száma 784. Tiszta román község. Határolják Pernyefalva, Torjás, Vám, Szarvaság, Gyulatő. Földje sovány, kövecses. A lakósok állattenyésztéssel és gyümölcsstermeléssel foglalkoznak. A község a keleti hegyek között elszórtan fekszik, széna-szalmafedte házakból áll. Utcái: Ulița Valea, Ulița Săraci, Ulița Horciești, Ulița Moci. Népe szelidségét dicsérik (Pesty), jó erkölcsű, nomád életre hajló. Laknak itt elkülönítve betelepedett mőczok, kik faedények készítésével foglalkoznak.

Topografiai nevek: Valea Lupească-patak. Dimpul Biserici (Templom-legelő), Dimpul Medresci (gabona termő domb), Laculeți és Magnisca (gabona termő helyek), Valea Brațească, Drua a Perneasca, Drușă Lupească, Grunia Crișului (közös hegy), Petrosa (hegy), Pripotu mare (hegy), Balica (hegy) — mind gabonatermő helyek, Grunia Secășului, Grunia Ferecui, Ogașul (hegy), Magura Nogu, Valealui Andrei, Grunia lung (erdőrészek, erdőshelyek). Magura Serii (magas hegy, mely egy Szere nevű egyénről van elnevezve, ki az első települő volt), La Comi (somfa, tölgyfa termésű erdő), Valea nucii (hegy-völgy, bükk-erdő), Dealul Sîrbilor (szerbek hegye), Valea Sîrbilor (szerbek völgye, bükkös erdő), Magura, Haba (uradalmi erdők), Pripona, Dealul de Baca, La Sicanne, Gruniu radu. Gura voi bratești, Paron Ciunperanului, Cupini (közlegelő).

A község nevét sok farkasáról kapta (Lupp = farkas). 1510-ben Lupesthet Brandenburgi György kapta. Ujabban Kászonyi András bírja.

51. *Fazekastarnó*. (Tirnovicza). Nagyhalmágyi járás. Területe 732 kat. hold. Lakói száma 292. Tiszta román község. Nagyhalmágytól keletre, hegyektől körülvéve, dombon fekszik. Utcái rendetlenek, a házak szétszórtan állnak. Házai száma 57. A lakósok földmíveléssel foglalkoznak. Múltjáról semmit sem tudunk.

52. *Feketegyarmat*. (Fekete-Gyarmat). Kisjenői járás. Területe: 5545 kat. hold. Lakói száma 1957. Túlnyomóan magyarok, kevés román. Fekszik Tamásda, Nagyzerénd, Ant és Gyulavarsánd szomszédságában, Bihar- és Békésvármegye szélén. A Gyulavidéki vasút érinti. Bihartól a Fekete-Körös választja el. Egészen sík. A Körösön kívül van még határában az *Ered-ér*. Hagyományok szerint a falu helyén régen csehek laktak s azok építették a templomot, melyet későbbben megnagyobbítottak. Valamikor nádas, ingoványos volt, de lecsapolták és nyertek jó fekete, tiszta földet. Régi neve Gyula-Gyarmat — de később állítólag a Fekete-Körösről Fekete-Gyarmatnak nevezték (Pesty). 1683-ban telepítették, állítólag Gyula város várnagya létesítette. A népesség *Gyöngyös* és *Debrecen* vidékéről telepedett be, ugyanakkor elkorcsosodott oroszok is jöttek. Erre mutat a Pribék név (Pesty). Nagy halászatot folytatnak. Határrészek (puszták): Bedőszeg, Lap,

Jeriko, Gelvács, Kotyás — itt víz volt, most szántóföldek. A gelvácsi részen hajdan út vezetett Szalonta—Sarkad felé. A község határában a *Nagyszik*-dülő hajdan erdő volt, most szántóföld; a Foklapos-, Derigát- és Vész-ér laponson át egy ér ment, mely Derigátot, Jerikot és Fesetet posványná alakította. Ez az ér a Tőzből jött. A községen át a múlt század elején egy ér vezetett a Körösből s Sáp és Bedőszeg felé vezetett. Betöltötték a medret. A község környéke nagyon erdős volt, ma is van erdeje. Sok vadja volt, sőt farkas is. A lakosság földmiveléssel foglalkozik. Ujabb dülők: Földhíd, Csontorne, Nyáráshát, Szárazfa (mocsár), Fok-erdő. Az utcák egyenesek; rendszeres, telepített község. Utca nevek: Hajnal-utca, Vasút-utca, Fok-utca, Foktő-utca, Kistrét-utca, Körösalj-utca, Temető-utca. Falu részek: Felső-vég, Kistrét. A házak száma: 292. Vannak szép épületei. Birtokosok: József főherceg uradalma. Feketegyarmatot már Rogerius említi. Sok kézen ment át, míg végre 1732-ben Raynald modenai herceg kapta, később a nádori család birtokába ment át. (Lásd I. 260.)

53. *Felménés*. (Tornovai járás). Területe 2972 kat. hold. Lakói száma 1139. Tiszta román község. Fekszik Alménés, Keszend, Köved, és Feltót szomszédságában, silány, bérces földön. Erdős vidék. Erdélyből népesedett be. Dülők: Cacovița, Hoja, Dumbrovița, Cimpul lăt, Dealul ritului. Mindezek hegyes fekvésűek. Továbbá: Buravita, Hotăr, Tieus, Boaria, Buțavița, Patului mare, Dimpul Batnița, Paghina, Comte, Malastie, Vurnu Scancensis, Agreada Picu, Ograde lui Galeo, Ghureghivina, Dimpul Brodului, Dimpul Ciganului, Dimpul mare, Vurvul malaplor, Coste cermului, Dimpul Tirsulu, Dimpul fimacilui. A Valea satului nevű patak szeli át. A lakosság földmiveléssel foglalkozik. Régen méheinek tartásáról Fel-méhesnek hívták. A nép a *h-t n*-nel cserélte fel. Az utcák rendezetlenek. Nevük nincs. A házak száma 248. Épületek: templom, paplak.

Birtokosok: Alexits Jakab és János; ujjabbak Kovács István és Hollósy Kálmán dr.

54. *Felsőköves*. (Kujás.) Máriaradnai járás. Területe 1067 kat. hold. Lakóinak száma 208. Tiszta román község. Fekszik a soborsini és toki határok között, a Maros mellett, a hegyek aljában. A lakosság tutajozással foglalkozik, régebben sószállításal (Fábián). Termelnek kukoricát, és kenderet, a hegyoldalakon zabot. Csak egy utcája van: Valea Cuiusului. A házak a patak mentén sorba vannak építve. Számuk 44.

Topografiai nevek: Holgiele-dülő, Dimpul Griusilor, La Porumbak-dülő, La Prindului-dülő, La Plog-dülő, La persi mer-dülő, Livada-dülő. Hegy: Valea Lunga, Soborsin és Tok között.

Birtokos: Gróf Hunyady Károly.

Felsőköves Soborsinból népesedett be és pedig ennek Háda nevű helyéről, hol határőri katonák voltak. A község Kevés névvel 1479-ben van először említve.

55. *Felsősimánd*. (Csernovics-Simánd). Kisjenői járás. (l. Alsósimánd) Alsósimánddal összeépítve. A románok Sumúndnak hívják. Lakószáma 1972. Régi neve: Apás. Régibb nevét a Csernovics családtól nyerte. Határolják: E.-Simánd, Mácsa, Szentmárton és Nadab. Fekszik az alföldi nagy műút mentén, sima, sík vidéken. Az etimológizáló kedv a *síma* szóból származtatja nevét. Némely ősi név magyar őstelepülökre utal vissza (pl. Kardos, Angyal). A lakosság földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozik. Topografiai nevek: Canaște (Kenderföld), Bujdula, Alsó- és Felső-Szt.-Király, (románul = Sfântu Crai és Sfântu Crei de cătă ingerile = felső-szt.-király), Mihaies, Satul nou, Teglăria, Maioniște, Topila mică și Topila mare és Zimboci (Zsombékos), földek. Tanyái: Ó-major, Uj-major, Kicsó-major, Ella-major. Legelő Szik (szikes hely). Egyéb dűlők: Faluvölgy, Kis Topila, Dunarét, Busdala, Funăț-dűlő, Szék, Nemzi-halom, Mihaies-halom.

Utcái egyenesek. A házak száma 368. A falu részei: Jocutani, Paieni, Bitvani. Birtokosok: gróf Károlyi Gyula és özv. Mandl Mihályné.

Népszokások: Születésnél a meglátogatott újszülött megajándékozása pénzzel. A koma az inget és gyertyát szokta venni, őt pedig a szülők ajándékozzák meg.

Halálozás esetén. A halott kezébe pénzt tesznek (Charon pénze). A temetést tor követi. Ha hajadon leány hal meg, úgy a kísérő leányok fedetlen fővel és kibontott hajjal követik a halottat, az egész kíséret pedig hajadon fővel vesz részt a temetésen. Hajadon leány elhalálozása esetén a halotti tor nagyobbarányú, lakodalomféle.

Házasság, illetve lakodalom esetén, igen sok szokás van, a melyek közül kiemelem: 1. A szertartás elvégzése után, az egész lakodalmas nép a menyasszony lakására megy, a hol a menyasszony széssel kínálja meg a vendéget és fenyőfagalyat ad neki, a miért külön-külön megjutalmazták. 2. A menyasszony-tánc. 3. A menyasszony házából rendszerint másnap a lakodalmas nép a vőlegény szüleihez megy el, ahol legelőször a menyasszony lép be, a vőlegény szüleit megcsókolja, úgy nemkülönben a hozzátartozóit is és ruhából álló ajándékokat ad mindenkinek.

Háztűznézés esetén, ha a szülők között a megegyezés sikerült, a menyasszonyjelölt egy kancsó borral vagy vízzel lép be s abból a vendégeket megkínálja, akik viszont megjutalmazták.

Kedd és péntek este a fehérnépek nem dolgoznak (rossz napok, dies nefas). Húsvétól pünkösdig csütörtöki napon nem fonnak és nem szőnek, hogy a jég el ne verje a határt.

Szentgyörgy napján a kapufélfához rózsafaágot tűznek (állítólag a keresztényüldözés idejéből származik), úgy nemkülönben az ablakokba csalánt és bazsalyikomhoz hasonló „lestyán“ elnevezésű fűvet, az utóbbit a jószágok egészségéért; megvan továbbá a szokásos locsolózás. Julius havában levő „Širizicie“ nevű kis ünnepen sárga virágból koszorút csinálnak s azt a ház tetejére dobják; a hiedelem az, hogy a kinek a koszorúja leesik, az rövidesen elhal. Március hóban levő „Szfincz“ (Mindenszentek) ünnepén a kertekben tüzet csinálnak, a melyet átugranak (régii juhász ünnepély) és éjfél tájban juhászgyermek csengővel és kolompokkal lármázva, végigmennek az utcákon, ez alkalomra alkotott szövegű éneket énekelve, (ünneplése a tavasz kezdetének). Pünkösd három napja a jég elleni proccessió ünnepe. Vallási szempontból vannak még szokások Nagyboldog-Asszony és Szt.-Tivadar napján, úgy nemkülönben Urunk színe változása napján is.

Népszokások, továbbá a mythoszhoz közel álló dolgok közül, amelyek rejtélyeit nehezen lehet kipuhatolni, igen gyakori a ráolvasás (deszkintálás), amely a betegség neve és a baj minősége szerint más-más. Betegség esetén a fazékban levő vízbe égő üszköt, illetve szentet dobnak, amely ha felszáll, jó jel és a betegnek abból kell innia.

Történeti emlékek: Van a községben a vásártér mellett egy domb, amelyben ásatás közben sok emberi csont található, állítólag a 13-ik században Pállos-rendű szerzeteseké volt, a kiket a közlakósság üzött el innen. Régi maradvány, amelynek azonban csak itt-ott látszanak a nyomai, a Székudvar felől jövő Traján-útja.

A jelenlegi gör. kel. templom állítólag szerb püspökségi székesegyház volt.

A község, még a 17-ik században is szinmagyar község volt, jelenlegi lakóinak legnagyobb része moldvai bevándorolt. Az 1600-as években a nyomorékok faluja volt s ugyanez időtájt egy kisebb szerű lázadás is volt, amikor „Gügye“ nevű birájukat a községi lakosok megölték. Nevezetessége, hogy majdnem ezen időtájba esik az itt megtartott „Partium“-ok országgyűlése. Ugyan csak Simánd egyike a legrégebb zsidó hitközségeknek, amelynek birtokában sok érdekes és értékes adat van.

A Szék-dülőben levő közlegelőn van egy domb, amelyet „Holumbu luidán“ elnevezése alatt ismernek, eredetét nem sikerült megtudni.

56. *Feltót.* (Taucz.) Tornovai járás. Területe 12678 kat. hold. Lakóai száma 2911. Tiszta román község. Magyarok kevés számmal laknak benne. Sík területen, a Csígér-patak mellett völgykatlanban fekszik. Földje sovány és terméketlen. Erdeje nagy (tölgy és bükk). A lakosok kevés zabot és kukoricát termelnek. Nagy szilvásaik vannak. A

községet három patak szeli át: Thimezes, Csigér, ezen régen kalló állott. (Fábián.)

A község régi neve Tótz, még régebben Feltót. Lakossága Erdélyből jött.

Topografiai nevek: Gonița, Satu bătrîn, Boaria, Cimerța, Boian, Parasina, Dimpul prunilor, Dimpul Rusuli, Jive novă, Thetrar, Lunca, Timova (dülők, hegyen fekszenek). Erdők: Medgyes, Mokra, Cimerța. Továbbá egyéb dülő nevek: Gavia, Coțobe, Tiregi, Boián, Curcubel, Firboi, Dealul Minis, Thetvăr, Cioca picului, Vurvu hegiurului, Vurvu Glam. Pusztá: Paránya.

Egyenes széles utcái vannak. Nevük: Fő-út, Ulița din Tiseli, Tomasosca, Duma Carni, Jirnova. A házak száma 475. Falurészek: Cot, Jirnova, Partea Cișului. Épületek: baptista imaház, g. k. templom, népiskola. Természeti emlék a négy akácfa, melyet a jobbágyság eltörlése emlékére ültettek (1848.). A községen kívül egy zárda romjai vannak. A község belső területén egy török vár romjai láthatók. Valamikor török úrnak székhelye volt. Magyar birtokosok régen: Toldy István, Petneházy, 1648-tól kezdve Rákóczi György lett. Később a Kovács-nemzetség birta.

Történeti emlékek: Ősi neve is Feltót volt s egyike a legrégibb aradmegyei községeknek, mivel már 1198-ban van említés róla, Imre király azon kiadványában, melyben a templáriusokat Feltót birtokában megerősítette, s ugyanez történt II. Endre alatt is. Mikor pedig V. Kelemen pápa 1312. márc. 2-án kelt bullájával eltörölte a templáriusrendet, Feltót is a johanniták birtokába ment át a többi templárius birtokokkal együtt, de hogy meddig birták teljes biztonsággal, meg nem állapítható, valószínű azonban, hogy 1523-ban megszűnt a johannita-rend birtoka lenni, mert rhodusi birtokukért a törökkel vívott ütközetben mind elesetek. Hogy azután kié lett, szintén nem tudható. A mohácsi vész után azonban a Czibak Imre kezébe került. A török inváziók folytán ez is elpusztult. Feltótból Tauc lett, amint ez III. Károly adomány leveléből 1732-ben kitűnik. Ez évben Raynald modenai herceg kapta.

Jelenlegi birtokosok: Gróf Königsegg Fidel, Wirt Antal, Pozsár Károly, Gerhardt Teréz, Gerhardt Antal, Sulkovszky József herceg.

57. *Galsa*. (Világosi járás.) Területe 5293 kat. hold. Lakóinak száma 2519. Román község, laknak benne magyarok és kicsi számban németek is — nagyobbbrészt munkások és vincellérek. A Hegyalján fekszik, részben a sikon, részben a hegyoldalon, az Acsev. vonala mentén. Határolják Világos, Ujszentanna, Erdőskerek és Muszka. Lakossága Erdélyből telepedett be. A lakosság szőlőműveléssel és földműveléssel

foglalkozik. Bora a hegyaljai borok kitünőbb fajtájához tartozik. A határt a Ritul cel Mare (Nagy-ér) szeli át.

Topografiai nevek: Jimboia (kaszáló és pusztá, mely a Bohusék birtoka), La fűntina togherici (szántóföld), La fűntina hardou (szántóföld), ez utóbbit *La Ulm*-nak is nevezik, egy nagy szilfáról (Ulm), mely ott állott. A szőlők végén van az ugynevezett *La Dealul cieres* (bokros legelő), Cunepiște, Dealu Jenaga, La Hordou.

Iparosság is van a községben: csizmadiák, kőmives, bognárok és kovácsok.

Az utcák hosszan nyúló, egyenes vonalúak. Alföldi jellegűek. A házak száma 550. Épületei közül az iskola és a régi megyei tisztilak emelkedik ki.

Birtokosság: báró Bohus Lajos.

Galsa már 1333-ban említve van; 1441-ben Brankovics György, ezután a Hunyadiak birták. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

58. *Garassa*. (Gross.) Máriaradnai járás. Területe 6926 kat. hold. Lakói száma 867. Tiszta román község. Fekszik részben dombon, részben abban a völgyben, melyben Alsódombró; a Maroskapronca-szlatinai út mentén, a Marostól mintegy 11 kilométernyire. Határolják: Mikószalatna, Alsóköves, Kisbaja, Alsódombró és Keszend községek. Szép erdőségei vannak. Földje hegyvidéki, sovány. Vannak nagy szilvái. A községet a *Părău Tocili* (köszörűkő-patak) nevű patak szeli át. A hegyekben fenkő és köszörűkő találatik.

Háziipar daróc-készítés és vászonszövés.

A határban következő topografiai nevek említettnek: *Țișa* (szántóföld), nevét állítólag onnan kapta, hogy a nép a patakot *Țișan*ak vette. *Dimpul oltoiu*, egykor gyümölcsös, (olt) most kaszáló, *Carpenie* (gyertyánfáról — gyertyános, *Carpenie*), *Blidu Tözului* (lásd Alsódombró), *Holumba cornului* (sompás erdő), *Dimpul Cucinilor* (lásd Alsódombró) *Vurvil Miculi* (a monda szerint egy *Mikula* nevű zsvány itt öletett meg, cserfás-bükkös erdőség), *La Tocila* (köszörűkő, rengeteg erdőség), *Părău Ciganului* (kaszáló, szántó, hajdan cigány-lakta), *Dimpul Gliganului* (Vad disznó lakta hely, kaszáló és szántó), *Tagu popi*, (rengeteg erdő; a monda szerint itt egy pap a bikkfára felkötötte magát, (Tag = bükk, popi = pap). Az utcák rendetlenek, a házak szétszórtan épültek. A házak száma 177. Csak egy utcának van neve: Fő-utca.

Birtokosság: a kincstár.

1904. óta aranymosás is folyik itt. Megkezdte a Garassai Aranyföld-társaság. 1574-ben Chross révén Bajazit spahi birta. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

59. *Garba*. (Gurba.) Borosjenői járás. Területe 6629 kat. hold, lakói száma 2355. Tiszta román község. A magyarság benne csekély.

Határolják Borosjenő, Sikula, Csermő és Seprős községek. Földje termékeny, erdeje sok volt, most már nagyon irtották. Határán átfolyik a Töz vize. A lakósok földmiveléssel és állattenyésztéssel foglalkoznak, régebben faszerszámot készítettek. Mig azok a nagy erdőségek megvoltak, Garbán nagyon elszaporodott a szegény legények száma. Ma már megfogytak. A lakósság — hagyomány szerint — nem dologkedvelő s hajlik az iszákosságra. De azért elég jómódú, mert a szomszéd uradalmaktól sok földet kaptak bérbe s munkát is kapnak náluk mindig. A garbai ember cselédnek nem áll be, sőt másoknál napszámos munkát sem vállal, pl. kerti munkát vagy favágást.

A lakósok Erdélyből és dél-Biharból telepedtek be.

Határa sík. Folyó vizei a Töz, Kis-ér, Nagy-ér, Jakab-ér patakok. Puszták: Vízник-pusztá, Tibor-major, Szászerdő, Hadanka-pusztá.

Topografiai nevek: Terina din joş, Terina din suş, Garba bătrînă (régebben itt feküdt a község), Setlecut, Homok (szántóföldek), Ritul Illi, Balta Rosului, Teheneşti (hajdan rétek, most szántóföldek), Vinicut, Sotutru (kaszálók), Jimbolo, Viteleşie (marhadelelő), Ticortia (legelő), Ladanca, Satlacut, Şaş, Virnic, Lunca (erdők), Nádas, Illiott, Horat, Ritul Corbului, Balta Cătră (nádas rétek).

Utcái egyenesek; rendszeresen telepített község. Utcanevek nincsenek. A házak száma 345. Falurész · Marjinar (faluszél). Nevezetesebb épületek az iskola, a templom és paplak, a községháza.

Birtokos: báró Solymossy Lajos; egykor Atzél-birtok volt.

60. *Gósd.* (Govosdia.) Borossebesi járás. Területe 1074 kat. hold. Lakói száma 513. Tiszta román község. Fekszik Szelezsény, Körösbő-kény, Borossebes és Parázs községek között, az Acsev. vonala mentén. Hegyes-dombos a fekvése. A lakósság földmiveléssel, állattenyésztéssel és szilvatermeléssel foglalkozik. Követ is fejtenek a határban levő erdős Pleşa-hegyből. Határát érinti a Körös. Néphagyományok szerint sok követről Kövesdinek is hitták. Lakói a Szelezsény községhez csatolt Kiskörös község feloszlásával költöztek be. Az Illika és Donccsaládok voltak a törzs-családok. A helyet, hol ezek gunyhóban laktak ma is gunyhónak nevezik (Pesty). Dülő nevek: Unghu (= köröm), mivel a Körös kanyarulata e földek körül *köröm* formát mutat. Bokszeg vagy Boksei (a Körös partját elmossa és beiszapolja). Prunişte (szilvás), Trevaş (= földtorlasz, a folyóvíz hordja ott össze,) Monaştire; mivel a monda szerint itt kolostor állott. Téglát és faragott követ találtak ott. A község utcái egyenesek. A házak száma 128.

Birtokosság nincs. A XVI. században a Losonczyaké volt.

61. *Gyorok.* (Régi neve: Gyarak, Csarak 1561). Aradi járás. Területe 2041 kat. hold. Lakói száma 2392. Túlnyomó részben magyarok, mintegy egyharmada román. A Kecskés-hegy tövében, hosszan elnyúló

község. Határolják: Aradkövi, Ménes és Szabadhely községek. A szántóföld kevés s így a lakosság túlnyomólag szőlőműveléssel foglalkozik. A bora világhírű. Már az 1862-iki londoni világkiállításon nagy éremmel tüntették ki.

Gyorokot elvértve ma is Gyaraknak mondják. A török idők után pusztá volt. 1727-ben a modenai herceg birtoka lett. 1736-ban királyi adományul Edelspacher Zsigmond kapta, ki benépesítette telepésekkel. A bevándorlók Erdélyből, a Székelyföldről, Csanád- és Békés-megyéből jöttek. A bevándorlottak ivadécai: Kiss, Juhász, Borbély, Mózes, Szikra családok ma is megvannak. Jöttek németek is hozzá: Leibl, Glück, Beller, Thum, Steiner, Schillerek.

Topografiai nevek: A mohácsi hegy (a mohácsi vész után állítólag ide menekültek a vidéki lakók), a Kecskés-hegy, mely a legmagasabb a Hegyalja hegyláncában s a kecskéknek jó legelő. A hegy igen magasán szőlővel van beültetve, csak a teteje kecske-legelő. Gyorok határát átszeli a *Száraz-ér*. Gyorokhoz tartozik most (1885. óta) az *almaszegi- és livádi*-puszta, mint kincstári birtok; továbbá: Urtelep-hegy, Városvölgy, Kisvölgy, Nagyvölgy, Haranghegy, Határhegy.

Az Edelspacher családról Gyorok Forray Andrásra szállott, ki vejére, Gróf Nádasdy Lipótra hagyta. A Nádasdy birtokrészt, Nádasdy Ferencz halála után, dr. Masznyik Márton vette meg.

Gyorok főutcáját egy hosszú, keletről nyugatra haladó fő műút képezi, melyen most a Hegyaljai Motoros Vasút pályája halad végig. Derékszögben metszi ezt át a Szabadhely felől jövő fő-út, melyen szintén a motoros vasút vezet, Aradtól Gyorokig terjedő vonalrészén. A két út találkozásánál van a gyoroki fő-tér. Ez a piac-ter, a Nádasdy-tér. Itt érnek össze a motoros vasút Pankota, Máriaradna és Arad felé szétágazó vonalai. A többi kisebb utca vagy derékszögben metszi a kelet—nyugoti főutat, vagy ívszerű hajlással, párhuzamosan mennek vele, míg össze nem érnek. Az utcák nevei: Aradi-út, Világosi-út, Magyar-utca, Demeter-utca, Ujtelep-utca, Kocsma-utca, Nyíl-utca, Könyök-utca, Temető-utca.

Gyorok az utóbbi években nagyobb-szerűen fellendült. Személy- és áruforgalmát a Máv.-on kívül nagyon emeli az új motoros vasút. Kora tavasztól késő őszig, szüret utánig s az új-bor első lefejtéséig, mindig zsúfoltak a vonatok. Arad értelmisége jelentékeny részének szőlőbirtoka lévén, Gyorok egyébként igen élénk nyaraló-hely is. Ujabban sok szép villa (kolna) épült és a régiek is elég diszesek. Híresebb épületek a Nádasdy-Kúria, mely most bank- és vendéglő-helyiség. Gazdaságilag különösen emelkedett Gyorok a filloxera-csapás után, a szőlők megújítása óta. Az új szőlőművelés több munkaerőt és több munkát vesz igénybe, ezért a nép keresete növekedett és csaknem állandóvá lett.

Mikor a hegyek közt, a tél zordonsága miatt a munka szünetel, megkezdődnek a pince-munkák és ojtvány-készítések.

Gyorokhoz tartozik és már egészen a hegység lábánál, síkságon terül el a *csángó-telep*. 1884-ben, május 23-án telepítettek ide 126 családot Bukovinából, nagyjából Istensegitsről. A telep három egyenes vonalú párhuzamos utcából áll. A középső utca közepe táján kiemelkedik az állami népiskola és óvoda. A csángó nép föld- és szőlőmunkából él. A föld, amit kapott, kevés ahhoz, hogy belőle megéljen. Egyébként enyészőben, lassan-lassan kihalófélben vannak: összeelegyednek másokkal és el-el szállingóznak. A leányok férjhez mennek másfelé vagy szolgálatba állnak, a legények szintén másfelé keresnek kenyeret. A csángó-jelleget, beszédmódot s némileg a ruházzkodást is, csak az éltesek őrizték meg. A tüdővész erősen pusztít közöttük, a pálinkafogyasztás nagyon elharapódzott.

A házak száma Gyorokon 475.

Birtokosok: Gróf Nádasdy, báró Andrányi, Domány, stb. (Lásd I. 257.)

62. *Gyulatő*. (Gyulicza.) Máriaradnai járás. Területe 4058 kat. hold. Lakóinak száma 1148. Tiszta román község. Fekvése a Maros jobb partján, az Arad-soborsini-út és a Máv. vonala mentén. Neve másként Zsulica, 1775-ben pedig Galica volt. Határolják Raj, Szarvaság, Alsóköves és Alsódombró. Földje sovány, kékes színű kövekkel kevert. Erdős hegyek övezik. A helységen átfolyik a Valea Baji (Bánya-patak). A lakosság földmiveléssel és gyümölcstermeléssel foglalkozik. Hires pogácsa almafajt termelnek.

Topografiai nevek: Pârâu Dumbrovița, Grinistie, Mocrü (erdők), Vlavoriți (erdő és kaszáló), Maghiura Cacarului (erdő és kaszáló), Fodinac, Cătrășu, Unghe (szántók). Dülők: Duleu liveji, Duleu popii, Vranica pună la Mures, Clai, Faghimal, Catrința, Balta forc, Circova, Dimpul de nuci, Tâncos, Székás, Bușoru, Pârâu Caprărului, Simighiș, Șcandura, Dimpul lui Marian, Pârâu cordoi, Piatră, Șcaunul, Vlavu, Fruntie, Babă, Sâșu, Plopet, Glană, Dimpul lui prunie, Dimpul cu coterile, Dimpul culestilor, Dimpul lui senge, Pârâu dolci, Pârâu murgului, Magurica.

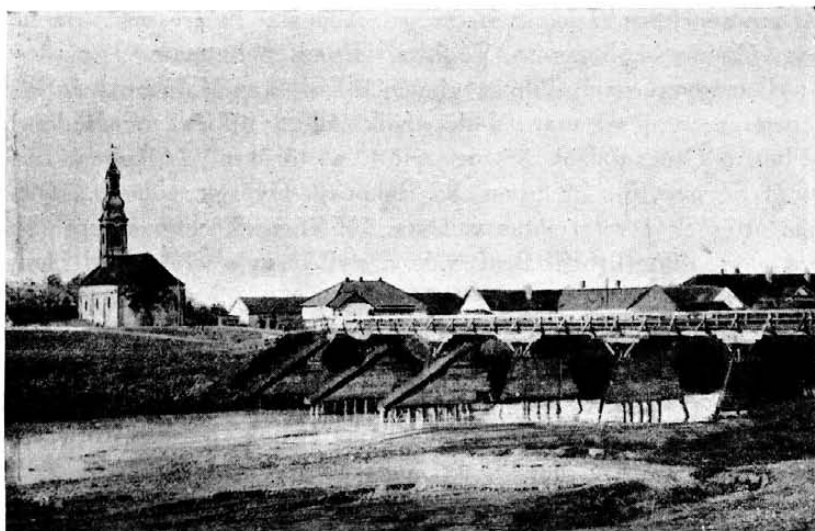
Utcái egyenesek, nevük: Drumu mare, Ulița lu Vank Mikulae, Ulița la Gabor Ghiorgița, Ulița la Popa Juon, Ulița Mocanița, Ulița la Popuca Vicentie, Ulița cătă Isbașă Juon, Ulița la Niagota, Ulița Popesti, Ulița la Gaboresti, Ulița pârâu bișerici, Ulița Tamsesca, Ulița Parhoniaști, Ulița Ciulescilor. A házak száma 268.

Birtokosság: Kir. kincstári erdészlet és a Kászonyi-család.

63. *Gyulavarsánd*. (Gyula-Varsánd.) A régi Zaránd területén. Eleki járás. Területe 8576 kat. hold. Lakói száma 2802. Többsége román,

mintegy egyharmada (654) magyar. Fekszik Nagyzerénd, Nagypél, Gyula és Gyulavári között, sík vidéken, a Fehér-Körös mellékén, noha nem közvetlen mellette, a Gyula-Simonyifalva helyiérdekű vasút mentén. A községet átvágja az alföldi állami műút. Földje termékeny. Van egy erdős rekettyés része : Gilvács. A lakosság földmiveléssel azután nád-vágással, méhkas és kosárfonással, cirokseprű kötéssel foglalkozik (Fábián). Nevét állítólag a gyulai vársáncokról vette. Az oláhok Erdélyből, a magyarok Hevesből jöttek.

Topografiai nevek : Ősi (a Fehér-Körös jobb partján ; egy templom fundamentumai láthatók itt), Gelváts (urasági puszta), Kutyahely, Debrecen (itt egy tanya van), *Csordás domb*, Bökér és Rózsa (legelők és ka-

Gyulavarsánd és a Körös-híd.

szálók), Duleu popilor, Duleu Cătră Ghiulani, Schweitzer, Nagy csóhos, Dumbești. Puszták: Jánosháza.

A *Farkas halom* nevű helyen ásatások voltak, találtak is régiségeket.

A községnek két hosszú és néhány kisebb utcája van Nevük : Nagy-utca, Kis-utca, Ulița Tinties, Ulița Usoriu, Buzsák-utca, Iskola-utca, Templom-utca, Ulița Boreasca, Ulița Bujiga. A házak száma 427. Mint épület kiemelkedik a régi birtokosok *udvarháza*, most paplak. A község két részből áll : Sușan és Joșan. A lakosság békés természetű, rendszerető és vallásos.

Birtokosok : régente a Névery nemzetség, ma Gróf Almássy Dénes, Wittmann János, Balázs Mózes, Páska János, Horpon János. Varsándról egyik legrégibb emlékezés, hogy 1329-ben Róbert Károly-tól Berenda

Márton kapta, aki a Basarád elleni harcban a király életét mentette meg (Márki, Anyaggyűjt. 1081. l.). 1558-ban a török Gyulavára ellenében erődöt épített. A XV-ik századig mindig Vorsyan a neve. Ugyan-e században a Czibakok bírták. A XVI. században Massay Imre, Nadányi Bebek és mások bírták. 1705-ben a rácok pusztították el. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

64. *Halmágycsúcs*. (Csúcs) Halmágyi járás. Területe: 4038 kat. hold. Lakói száma 1221. Tiszta román község. Részint dombon részint síkságon fekszik, Nagyhalmágy mellett az Acsev. mentén. Topographiai név: Gorgána-hegység. Dülők: La Maghiura, La Glumeie, La Cașoie, La Halocel, Heread, Hiriad, Valea Popiilor, La Sohadol La Cris, Mlaka, Hereduș, Șarcuțesc. A lakosság földmiveléssel és kőfejtéssel foglalkozik. Utcái nincsenek, a házak szerte-széjjel állanak. Falurészek: Sarcuțesc, Ingesc, Craincesd, Nicoresa, Poghita, Hiriad, Balintiesd.

Halmágycsúcsnak, mint véghelynek Erdély és Magyarország között, történeti szereplése volt. Védőpalánk állott itt és vámszedő hely. 1574-ben a Csúcs palánk őrsege rálőtt a törökre 1610-ben Bethlen veszi át Segnyeytől. 1658-ban II. Rákóczy György volt itt. 1648-ban oláhjai áttérnek a református vallásra. 1655-ben eltörlik a vámot. (Márki, Anyaggyűjt. 406. l.) Birták Brankovics György (1444.) és Hunyady János is.

65. *Halmágygoros*. (Gros.) Nagyhalmágyi járás. Területe 1066 kat. hold. Lakói száma 260. Tiszta román község. Dombon és hegyoldalon fekszik, Nagyhalmágy mellett. A lakosság földmiveléssel, állattenyésztéssel és gyümölcsstermeléssel foglalkozik. Dülők nevei: Cornu turci, Gruia Prisaca. Utcái nincsenek. A házak szét vannak szórva és fából épültek. Számuk 38. Falurészek: Maleșd, Roșesd, Mihuteșd, Lucesd. 1601-ben Toldy István kapta, 1764-ben a Bethlen-család bírta.

66. *Halmágymező*. (Pojenár.) Nagyhalmágyi járás. Területe 1318 kat. hold. Lakói száma 469. Tiszta román község. Részint dombon, részint síkságon fekszik, Nagyhalmágy mellett. A lakosság földmiveléssel foglalkozik. Határrészek: Olci, Ștrimba, Ciocosd. Utcái nincsenek, a házak szétszórtnak állanak. Számuk 78. Falurészek: Ducienesc és Bulesd. Halmágymezőt (Pojenár) 1764-ben a Bethlen-család kapta.

67. *Háromalmás*. (Almás.) Borossebesi járás. Területe 5585 kat. hold. Lakói száma 2035. Tiszta román község. Itt ültette Perecsényi Nagy László az első három szederfát (Fábián). Dombos területen fekszik. Tulajdonképpen három község — Lunca, Pleș (1812) és Plop (1818) — egyesüléséből áll. Szomszédos Al- és Felcsill, Bozós, Keszend, Rékes és Dèce helységekkel. Határát a Fehér-Körös szeli át. Földje részben termékeny, részben fehér agyagos; szilva-termelésük nagy. A belőle főzött pálinkának sajátos savanyúságot tudnak adni.

Aszalt-gyümölcsöt árúlnak és készítenek fa-szerszámokat. A Körösön kívül van egy patak is. A megyének itt régén tisztiháza volt.

Földesúr: Almai (előbb Wurm) nemzetség, mely a birtokot a kincstártól szerezte.

Valamikor magyar község volt, mert előfordulnak ilyen román családnevek: Farkas, Fehér, Buda, Csuda.

Topografiai nevek: Belső telek, Oravița la Lunca, Mora Lega-lășca, Hadă, Livada, Coteros, Pacă, Mora de Piatră, Timpești, Poiana, Intră Belț, Troiaș, La Valea, Jugui, Balta Niagră, Szlog, Dimpul Bișerici, Jăton, Javoiu Receșc, Părâu Filipesc, Ipitar, Paulești, Plopii, Javoi mare, Burtuc, Magura, Dumbrava, Jomota, Cier, Doșesti, Turiniara, Almăsd, Jomota Piatră, Pleștiara, Gruiu, Vurvu murêri, Ușoi Bunghiest, Hotărul Balatiasa, Valea Tomii, Vurvu Scurtului, Turciești, Valea Țariui, Băltuța, Ciintiască, Mocru Vurvu, Coste mare, Folciești, Bică-deal, Marinești Lunca, Mormintie Lunca, Banesești, Muștaia, Ogreseșc, Stupini, Festetier, Mlacă, Turtiinaș, Savu Rosu, Tomești, Grojesti, Ciocanița, La Pier, Rotundă.

Utcái szabályosak. Nevük nincs. Falúrészek: La Valea, La Lunca, Tempesti Criseniești, Ghiălani, Băltani-i.

1434-ben a Báthoryak bírták; 1601-ben Toldy István, 1732-ben mint elpusztult falút Raynald modenai herceg kapta.

68. *Holdmézes* (Hold-Mézes). Borossebesi járás. Területe 2001 kat. hold. Lakói száma 608, Tiszta román község. Sikságon, a Fehér-Körös mellett fekszik. Nevét azóta viseli, mióta véle mostani tulajdonosa Kornély nemzetiség által birt szomszédos Hold helysége egyesítettett (Fábián). Határos: Jászással, Körösfényessel, Bonczafalvával, Szerbbel, Alcsillel és Koroknyával. Megyei út vezet el rajta. Határa lapályos, vad és terméketlen. Erdeje kevés. A lakósok arató munkások.

Két községből alakult: Hold és Mézes. Hold-ban élt egy Szerb nevű nemzetség, ennek utódai jelenleg is élnek. Volt egy gesztenyés erdeje is.

Topografiai nevek: Hoduța, Pământul mea, Teletiu, La Hirad, Ciecieră, Pământăl truvie, Pământul Droboare, Östög, Șub, Vijî, Ardelean, Hiriad, Gropului, Prunea, Andea, Cimpul mare.

Utcái egyenes vonalúak. Nevük: Fő-utca, Bosnyák-utca. A házak száma: 124. Falúrés: Kekes.

1597-ben Kornis G., 1613-ban Kenderessy, 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

1804-ben határjárás volt, hogy Mézes a Kornélyeknek adassék; 72 mézesi nemes tiltakozott ez ellen, végre katonai erőket kellett a tiltakozók ellen igénybe venni, hogy a Kornélyek birtokukhoz juthassanak. A lázadó nemesek: Serb Józsa, Jós, Pécz, Lup és Istók voltak.

Birtokosok : Bosnyák József és Bosnyák Imre.

69. *Honczer*. (Honczisor, — Honczfalu 1607-ben.) Borossebesi járás. Területe 5283 kat. hold. Lakói száma 570. Tiszta román község. Két magas, erdős sziklabérc között fekszik, szétszórt házakkal, a völgy hosszában. Határolják: Bugyfalva, Preszáka, Raj, Boncafalva, Honctő. Erdős, sziklás, kopár vidéke földmivelésre és baromtartásra nem igen alkalmas, azért a lakósok másutt dolgoznak, aratnak, kapálnak és faszerszámokat készítenek. Két patakja van, rajtuk fűrész-malom és kalló volt (Fábián).

A község a régi Zaránd területén fekszik. 1746-ban csatoltatott Magyarországhoz.

Topografiai nevek: Jinejitore (szántó), Lunca (kaszáló), Pârâu Diligi (szántó), Teuș Cimpul, Cioresc valea lui nou (közlegelő), Pârâu Ristitoru (tisztás), Valea Vâci-i (folyó), Valea Bonton (hegyi patak), Pântru Mitru (hegy), La Poien (erdő), Vurvu Lamului (erdői tisztás), Urjic Hodobă, Thieiuș (írtások), Prișaca (legelő), Trihonț (hegyi-puszt), Runca crnitu Vărațicu, Vărațicu, Dimpul cu Goroni, Magura (hegyek), Fântină Paltien (forrás).

Házainak száma 119. Utcái rendezettek. Nevük nincs. 1650-ben a kincstáré volt.

Birtokos: özv. Boros Béniné és az Acsev.

70. *Honctő*. (Gurahonc és Gurohonc = szája vagy torka a kis-erdőnek.) Borossebesi járás. Területe 2398 kat. hold. Lakóai száma 997. Fele magyar (az értelmiség) és fele román. Fekszik a Fehér-Körös mellett egy dombon, az Acsev. vonala mentén, mely 1889-ben épült. Szomszédos Báltfalva, Zarándmegye Rasztócz nevű falujával, Honczérrel és Bonczafalvával. Jászástól a Fehér-Körös választja el. Földje aörös mellett valamivel termékenyebb, de hegyi részén sovány, kavicsos, sárga, agyagos. A lakósság földmiveléssel, arató munkával, faszerszámok készítésével és árulásával foglalkozott; ma már nagyrészt gyári munkások, a honctői híres cementgyárban dolgoznak. A gyümölcsösök bőven teremnek. Erdősége nagy volt, ma már nagyrészt ki van irtva. Van egy patakja, melyben régen *menyhal*-at fogtak. Egykor rézhámor is volt itt. Birtokos volt egykor (1821) a Remekházy (Reinold) nemzetség.

Gurahonc 1746-ben került Magyarországhoz (*Kozma Pál Zarándmegye Statisztikája*). Valamikor magyarok laktak. Régi család-nevek: Hajdú, Tréfás, Csók.

Topografiai nevek: Tarină de more (szántó), Copățel (legelő), Zovoi (kaszáló), Varatic (erdő), Lacú (tisztás), La pod és La Stan (csárda), Fehér-Körös, Valea Hontului (hegyi patak), Valea reș (hegyi patak), Gruiu (kopasz kőszirt).

Honctő vadregényes vidéken fekszik, völgy szorulatban. Élénk

hely, középpontot képező. Van nagy piaca, élénk forgalommal, vannak gyárai, nagy üzletei, intézetei.

Épületei közül szebbek a középületek és egyes villák. Az utcák egyenesek. Nevük: Vasúti-utca, Posta-utca, Templom-utca. A házak száma 156.

Birtokos: 1888-óta özv. Boros Béniné.

71. *Hosszúsór.* (Vosdocs, Voszdocs.) Nagyhalmágyi járás. Területe 570 kat. hold. Lakói száma 199. Tiszta román község. Fekszik Nagyhalmágytól északra, völgyben és hegyoldalon, erdős hegységtől körülvéve. Atmetszi egy Valea Lungsoni nevű patak.

A lakosság földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozik.

Az utcák rendetlenek, nevük nincs. A házak szétszórta állanak. Számuk 33. Falúrészek: Vașesti, Balavesti, Juonești, Gavrilești és Rușești. Nagyon szegény nép lakja.

1909-ben Lungsona nevű községgel egyesítették. Hosszúsór 1561-ben a Báthoryaké volt, 1764-ben a Bethlen-család kapta.

Lungsona mellett egy állítólag már a rómaiak korában művelt aranybánya volt.

72. *Ignafalva.* (Ignești, Ignești, Ágnafalva.) Borossebesi járás. Területe 1754 kat. hold. Lakói száma 425. Tiszta román község. Sikságon és domboldalon a Tyeuz- (Töz-) patak mentén fekszik. Valamikor a gróf Közigsegg-nemzetség sebesi majorátusához tartozott. (Fábián). Határolják Dancsfalva, Bajnokfalva, Borossebes, Kertes és Menyéd. Földje sovány, silányan terem meg rajta az őszi és tavaszi gabona. Szilvái vannak. Van nagy erdősége. A lakosok a földművelésen kívül faszerszám-készítéssel foglalkoznak. Különösen kaszanyelet csinálnak (Fábián).

Topografiai nevek: Dealul bișerici (egy kis domb neve, régen templom volt itt, most egy forrás van: Izvorul popii); dűlők: Balta Floreșc, Busașca, Brodanieșc. Erdők: Balta Balbad, Dumbrava.

Utcái egyenesek, név nélkül. A házak száma 70.

A községben sok a László családnevű egyén. Elrománosodott magyarok.

A község 200 éve létezik, Erdélyből jött be a lakosság. A XVI. században a Losonczyak birták, később a Kornis- és Kenderessy-család; 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

Birtokos: gróf Wenckheim Krisztina.

73. *Ilte.* (Iltyó) Máriaradnai járás. Területe 2453 kat. hold. Lakói száma 828. Tiszta román község. Fekszik az Arad-Zám-toki út mentén, a Máv. mellett. A község neve románul Ilteu = mocsaras tóról eredt. Valamikor a Bárány La Presti-család uradalmához tartozó román község volt. Határolják: Marosszeleste, Tok községek és déli részen a Maros folyó.

Földje hegyes, bérces és agyagos csak a Maros mellett jobb. A lakosság földmiveléssel és hajókészítéssel foglalkozik. A község régi pecsétjén egy zászlós hajó és egy csáklós ember van kivésve (Fábián). Mondják, hogy a község régen közel a Maroshoz egy *Perczok* nevű helyen feküdt és ez is volt a neve, de a Maros áradásai feljebb szorították a lakosokat. Mostani nevét az Iltyó nevű pataktól nyerte. Van határában egy hegy, *Coșta Ogurului*, hol 1812-ben rézbányát nyitottak, de abbahagyták. 1784-ben a Petrisen rabló oláh-paraszthad (Hora és Kloska lázadás) hamúvá égette az uraság minden épületét és gazdaságát s innen Tokra vonult, hol szintén dúltak. 1809-ben kilenc oláh haramia kirabolta az akkori birtokosnőt: Vojd Antóniát, nagyon megkínózták és magukkal hurcolták a Marosig.

Topografikus nevek: Hușna, Holdiele mare, Holdiele mică (szántók), Șelș (füzes), Boarie (marhalegelő), Șidiasca (= szigetből való legelő). Mureșu mort (= holt Maros), La cêrmiș (= téglakemence), Holdiule (kisdülő), Șcirteturele (a Maros mindig mossa). Erdősége nagy: tölgy és bükk, jávor és gyertyán. Erdőrészek: Draganișă, Jeduțu (őzikét fogtak), Cioacă, Petricană (kavicsos), Greniștie, Dimpul bniștului, Poiana mice, Vurvu feși, Ordas, Valea Ogurului, Suhaș, Dimpul Cotereși (itt disznóólak voltak), Vurvu Oprei, Calăie, Uj dülők: Hușna, Oștrov, Șcirtatura.

Utcái egyenesek. A házak száma 220. Az út mentén van a Herceg-forrás (Ișvorul Prințului). A vasút mellett van az Erzsébet-fenyves terület.

Birtokos: Herceg Lichtenstein Alajos.

Fentartotta magát a hagyomány, hogy Báró La Presti itt levő kastélya pincéiben vadállatokat tartott; hálósobájából sülyesztőn éjjelenként lejárt hozzájuk fáklafény mellett. Ugyanő fatalpú hegyi-vasutat épített.

74. *Irtásfalú.* (Lázur.) Nagyhalmágyi járás. Területe 5392 kat. hold. Lakói száma 877. Tiszta román község. Részint síkságon, részint dombon és hegyoldalon, patak mellett, Nagyhalmágy közelében fekszik. Lakói földmiveléssel, állattenyésztéssel, nyirfaseprű-, kapa-, kaszanyélkészítéssel és ölfa-munkával foglalkoznak. Dülők nevei: Gura mică, La Coișioc, La Cîmp, La Leușieșt, Gavoeșt, Coiest, Boșest, Lunca, Clifă, Negraia, Testiesel, Lașurale, Dimpul, Dîmvanu, Naița, Magura.

A község rendetlenül épült, utcái nincsenek. A házak szétszórtan állanak. Számuk 138. Falúrészek: Lepeseșt, Coieșc, Joneșd, Tamașesd, Boșesd, Trifeșt, Dealul Igneseșd, Clifa.

1441-ig Brankovics bírta, 1610-ben Bethlen G., 1613-ban Kendereșsy, 1659-ben gr. Tököly Istvánné, 1764-ben Bethlen gróf.

75. *Jószás*. (Népetimológia: jó úzás.) Borossebesi járás. Területe 727 kat. hold. Lakói száma 439. Tiszta román község. A Körös jobb partján, hegyen épült, kicsi szegényes község. Dülő nevek: Troaş, Corca, Cătră Boncesd, Curtie, Dealul.

A lakosság földmiveléssel és állattenyésztéssel foglalkozik. Az utcák rendetlenek. A házak szanaszét állanak; számuk 88. Utcanevek: Fő-utca, Zöldesi sor.

A XVI. században a Losonczyaké, 1597-ben Kornis G. kapta, 1633-ban Kornis Zs., 1732-ben Raynald modenai herceg kapta. 1821-ben kapják a Purglyék. Creminoşa nevű völgyében tűzkövet találni nagymennyiségben. (Márki Anyaggyűjt. 561. l.)

76. *Jószáshely*. Borossebesi járás. Területe 1529 kat. hold. Lakóinak száma 633. Tiszta román község. Fekszik a Fehér Körös mellett, Honctővel szemben. A Köröstől kezdődőleg körülbelül egy kilométer hosszúságban húzódik végig egy völgyben. A falú csak egy hosszú utcából áll, ezzel párhuzamosan folyik a Valea nevű patak. Az Acsev. vonala érinti és egy keskenyvágyú kis iparvasútja is van Zombrádig. A lakósok földmivesek. Nagyon nagy itt a szilvatermelés.

Topografiai nevek: Dealul boiler (ökrölegelő), Cassia Prihodi (erdős hegygerinc, rajta egy nyáron kiszáradó tó), Plopeu (nyárfás), Vurvu Misieşului (hegycsúcs), Gruiu Țîşeloru (erdős hegy), Vurvu Gropului (szántóföld) Dealul de Fényes, Dealul de Jószás (sziklás hegyek, legelők és szántók), Dealul rofi (erdős hegy), Ogretel, Moşiesd, Prosan Ptietriş, Vurvu Corniestului, Valea Grapului, Racova, Lazeşti (dülők.) Birtokosa volt Purgly János, kinek épületeit a nyegyvennyolcas években fejgyújtották. Egy hegytetőről mai napig is ellátszik a Purgly-kápolna. Ujabb birtokosok a Pollatsek-család. 1891-ben a község teljesen leégett, csak a templom és a községháza maradt meg. A községnek Vojkaháza felé eső határa volt a régi határa Magyarország és Erdély között. A vojkaházai határ felé eső 280 kat. hold sokáig vita tárgya is volt Magyarország és Erdély között. Végre egy bizottság eldöntötte és térképet készített.

Az utcának nincs neve. A házak szám 89.

Jószáshely 1732-ben Raynald modenai herceg birtoka lett.

77. *Kalodva*. (Kladova, Kalodvapataka, Kaladva). Radnai járás. Területe 12083 kat. hold. Lakói száma 830. Tiszta román község. Az Arad-zámi állami úttól 3 kilométernyire, gyönyörű regényes völgyben fekszik, a Hegyes Drocsához tartozó határhegy és a Buşeica Crişmi hegylánc között. Határolják az aranyági és solymosi erdők, Radna, Ópálos, Ménes és Gyorok határai. Nagy erdőségei vannak. A lakosság szőlőmiveléssel, földmiveléssel és erdei munkával foglalkozik. Régebben fácánokat tenyésztettek, erdejükben sok volt a vad. Két patak szeli át

a községet a Kladova és Kladovicza. A *Kladovai-völgy* mint vadregényes hely kedves kiránduló helye az aradiaknak. Benne régi mészkemencék nyomai találhatók. A hegytetőn a kladovai vár romjai láthatók, a völgyben a paulinus-klastrom enyésző omladékai. Kladován jó cseresznye terem.

Topografiai nevek: Ciatatuica (sziklás, cserjés hegy), Civaca dirlie (erdős hegy), Ornișca (erdős, tisztás hegy), Oloșu (erdős hegy), Dimpul olarū (erdős, szilvás hegy), Dimpul terșeti, Dimpul lui Filip, Dimpul Cotșinilor, Dimpul Colibiți. Keleten: Selestiniaca, Hodobae, mind erdős hegyrészek, Icrișu, Ușuiog, Dimpul Niamlului, Șalașu pacurarului, Hotaru bișerici (erdős, mezős hegyek). Nyugaton: Crișma, Dimpul de la Stan Varnița (itt mészkemencék voltak). Dimpul Sirianului, Cerșca, Hotarul Scinsci, Libanova, Dimpul Morți (erdős, cserjés hegyek), Liboca (szőlővel beültetett hegy). Delu, Dealul Vlaghiși, Stejeri (mind erdős hegyek).

A község szétszórott fekvésű és két részből áll: a fővölgyben levő Kalodva és a Kladoviczai-patak völgyében pedig Kladovicza. A házak száma 165.

Birtokos: a kir. kincstár. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta. A XV-ik század elején Brankovics György birtoka volt. Azután Hunyady János kapta. Egy 1761-iki és 1783-iki temesi térképen erős várnak van feltüntetve. Csak egy földalatti kapún lehetett belejutni. E bejárást 1813-ban megásták, de csak egy vaskos méceszt, gerendákat és egy vasrudat találtak.

78. *Kávna*. (Kavna). Tornovai járás. Területe 2353 kat. hold. Lakói száma 475. Tiszta román község. Határolják Lugozó, Köved és Feltót községek. Fekszik részint síkságon, részint dombon, a Csigér-patak mentén, mely el-elárasztja lapályos részeit. Földje a hegyen terméketlen, fehér agyag, a lapon szénatermő. A lakósok szegények. Kevés földmiveléssel, szilvatermeléssel és kerékgyártó munkával foglalkoznak. Sódarálót és köszörű-köveket is készítenek.

Bochdanovich-birtok. Ennek a családnak szép udvarháza van.

Topografiai nevek: Keleten Gurboșe és Cimpul mare (hegy), Pămuntul roșu, Dimpul perilor (erdő), Gura bremlor (dülő), Malaistie (dülő), Cănuțuța (szántóföld). Az utcák szabályosak, nevük nincs. A házak száma 96.

79. *Keresztespatak*. (Krisztesd). Nagyhalmágyi járás. Területe 1040 kat. hold. Lakói száma 248. Tiszta román község. Az egész község 40 házból áll. Fekszik hegy tövében. Átszeli a páfrányosi patak. A lakósok földmiveléssel és gyümölcsstermeléssel foglalkoznak.

Dülök neve: Mlaca, Valea Criștestilor, Medilor, Preluc.

Utcája nincs, a házak szétszórtnak állanak. Falurészek: Haiesti, Pagulești, Cimulești. 1764-ben a Bethlen-család kapta.

80. *Kerülés*. (Kerülés, régebben Kerellő.) Kisjenői járás. Területe 7516 kat. hold. Lakóinak száma 2192. Tiszta román község. Síkságon fekszik, termékeny földön, melyet annakelőtte nagy erdőség borított. A község nevét a románok Cerelus-nak (Cherelus) ejtik. Hagyományok szerint csak 1822. óta van a helység mostani helyén, azelőtt, t. i. szabályozás előtt, 1000 ölnyre arrébb feküdt, azon a helyen, melyet Vatrăsatului (falu helyé)-nak hívnak. Itt most szántóföld van. Ugyancsak hagyományok szerint a borosjenői török várparancsnok adott a románoknak engedélyt a betelepedésre Erdélyből és Bánságból. A nép 1834-ben görög katolikus lett. A szabályozás, lecsapolás előtt a vidék mocsaras, vízeres és erdős volt. Ma a Tőz — a Fekete Kőrös mellékfolyója — szeli át határát.

Topografiai nevek nagy számmal vannak: Ritul corbului (hollók rétje), Rét-Imre (szántóföld), Vatrăsatului (falu helye), Ariele (szérűhely), Rariște (ritkulás), Țarina (szántóföld), Ritul Lupilor (farkasok rétje), Ogreșile (kertek), Cronepiște (egy félsziget, melyet a Holt-Körös képezett; itt sok régi pénzt találtak), Jakab-ér (kiapadt ér, mely a vizet a Tőzbe vezette), Fulér (kiapadt ér), Menyér (ér), Szionda (kaszáló), Ritul de Olvegghi (kaszáló, régi nádas), Nagy hodály, Kis hodály, Rét Imre (majorok), Ritul ungurilor (magyarok rétje), Durdac (legelő), Ritul lui Kosó (személynévről, Kosó az első települő), Ritul csutér (nőstény szarvas ré), Ritul Sargeu (sárga ré), Ritul lui Martin (legelő), Eruga lui Jacoboie (Jakabné ré), Ritul Bușer (Busa ré), Hutta (hajdan falu, most romok), Olvegghi (hajdan falú, most is láthatók a romok), Olvegghi (alvág) romjai közt orosházi parasztok jöttek kincset ásni, egy beomlott kútnál, de a víz fölszökelt s hirtelen abba kellett hagyniok, azóta újra ástak s állítólag találtak is aranypénzeket. Ugyancsak Kerülés szomszédságában két falu romjait is találták: Víznök- és Harkályt. Romjaiknak ma is nyoma van. (Harkály Zarándhoz tartozik, ma gróf Gyulay birja). Tanyák: Retunye, Kistanya, Nagytanya.

A lakosság földmiveléssel foglalkozik, régebben kerékgyártó munkát végeztek; gyártottak küllőt, talpát.

Az utcák egyenesek, a község rendszeresen telepített. Az utcák neve: Sikulai-utca, Uri-utca, Hosszú-utca. A házak száma 432.

Szebb épületek a középületek: iskola, községháza, stb. Az Uri-utcában kőkereszt jelöli az egykori r. kath. kápolna helyét.

Birtokosság: 1732-ben Raynald modenai herceg kapta. Egykor Nagygeresdi Kiss Sándor és Nemeskéri Kiss Sándor bírták, előbbiről szállott a birtok a megye nagy szerepet játszott vezérférfiára, Váradi Török Gáborra. Most egy budapesti bank vette meg a birtokot és parcellázza.

81. *Kertes*. Borossebesi járás. Területe 7331 kat. hold. Lakói száma 890. Tiszta román község. Határolják Ignafalva, Sebes, Repszeg

és Bihar felől Káránd. Sík vidéken fekszik. Földje vízállásos, dombos. A lakósok azért aratómunkával és faszerszámok árulásával tartják el magukat. Szilvát, jó besztercei fajtát termelnek (Fábián). A hagyomány szerint Kofán és Ferestyán voltak az első települők. Népetimologia szerint nevét onnan vette, hogy erdővel volt kerítve.

Topografiai nevek: Cofanesc, Fereșc, Tomești és Halmajanieșc (dülők, ősi tulajdonosaikról elnevezve), Lunca (erdős hely, tölgyerdő), Stirpitura (= vizapadás, az összegyülemelő víz állítólag a föld alatt húzódik a Töz, Tüz vagy Tiöz-be), Ripul rosie (veres völgy, földje színe vörös), Mostiine (hegy), Toplița (meleg forrás bugyog fel, kenderáztató), Kádár (völgy), állítólag dézsakészítőkről vette nevét.

Rendes, egyenes vonalú utcái vannak. Nevük nincs, csak egynek: La butug. A házak száma 172.

Birtokos volt: gróf Rottenfels-Königsegg, jelenleg Wenckheim Krisztina grófnő bírja.

82. *Keszend.* (Kiszindia.) Borossebesi járás. Területe 14970 kat. hold. Lakóai száma 1915. Tiszta román község. A hegyes Drócsának északon kiszélesedő nyúlványaitól van körülkerítve és fekszik a Fehér-Körös balpartján kiszélesedő völgy déli részén, a Borossebesből kiinduló s Gubóig vezető erdei iparvasút mellett, részint a lapályon, részint domboldalon. Környezik a Coște Fireșului, Dumbravița, Ciciorița és Tufat nevű dombok. A község rengeteg erdőség közepett nagyon elszórtan feküdt. 1805-ben nagy üggyel-bajjal rendezték. A belső telkek között utcákat nyitottak. A külső, távoleső részek idővel külön községgé alakultak Pajsán név alatt. Három nagy völgyből három patak ered, melyek egyesülvén, Körösbökényen keresztül a Fehér-Körösbe szakadnak. Az egyik patak neve Huresi Pistrâng, a másiké Kletsova, a harmadiké Valea Prindului forrás. A lakosság földmiveléssel és állattenyésztéssel foglalkozik. Gyümölcse híres. Jó szilvát és kitűnő pogácsa almát termelnek, oly mennyiségben, hogy a szilvából főtt pálinka illata a szomszéd községig terjed. Régebben faszerszámot is gyártott a nép.

Topografiai nevek nagy számmal vannak: Țarina, Dumbravița, Dimpul Holgiilor, Cletsova, Dimpul viniilor, Voiana Vurvul Holgiilor, Prescuța, Dimpul merului, Vurvu Voinului, Valea grândului, Dealul plesuliți, Tufât, Valea hursului, Dimpul betii, Frișlop Țerbria, Lacu rosu, Valea Țoltului, Țolt, Dealul Iancului, Gligor, Dealul la fântina, Dusul mare, Criva, Cornuța, Delan; ezek mind dülők és kaszálók. Giteru (erdő), Selistia (kaszáló), Gubul (erdő), Jimbruiasca (kaszáló), Pârâu bûrascului (erdő), Vurvul busrotiocului (kaszáló), Vurvul Corobilor (kaszáló), La tîatră (kaszáló), Valea hegie (erdő), Dimpul oprit (erdő), Retița (kaszáló), fagu popii (erdő), Paltsuni (erdő), Capul voii (kaszáló), Holomot (kaszáló), Fătră tivestilor (erdő), Tiivet (kaszáló), Vurvul Cit-

sora (kaszáló), Fătră cornului (erdő) Funtină retse (kaszáló), Hautru (kaszáló), Dealul opadrii (erdő), Dobru (kaszáló), Rugatselu (erdő), Hurem (kaszáló, szántó), Dasul hurerului (erdő), Blidă roșu (erdő), Gruia Cosniggori (erdő), Lacu terbului, Burtalia (erdő), Poiana (kaszáló), Hotaru popilui (erdő), Valea reo (kaszáló), Grui hată făr (erdő és kaszáló), Palorse (erdő), Vurvul magura (erdő), Dealul nalt, (kaszáló), Tare țsuladului (erdő), Șlabită (erdő), Țsutacul (erdő-részlet). Még egy patak Valea Țsoltului. A patakokon malmok, fűrészmalomok és kállók állottak.

A hegytetőn egy tengerszemhez hasonló tó van, neve Coste Fereșului.

A község fő utcája hoszu, egyenes, neve nincs. Falúrészek: Fauresc, Subesc, Telhezia, Țsoltuista (vadölgy). A házak száma 335.

A gör. kel. templomban őrzik az *Antimis* nevű régi abroszt, mely állítólag a borosjenői püspök ajándéka. (Lásd Parecz. 15. l., Fábíán 181.)

Birtokosság: régebben báró Dietrich, utabban hg. Sulkowsky és Gáspár Miklós.

1574-ben Közönd néven Kurt bég falúja. Valamikor öt községből állott; Gavrány, Csolt, Valeare Habnolc, Pruné és Paisan. Utóbbit 1868-ban külön községgé alakították. 1601-ben Toldy István, 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

Régi temetkezéseknek kövekkel kör alakban jelzett nyomai vannak, melyek a hullának ülő helyzetben történt temetésére mutatnak. Régi bányászat nyomai is találhatók a község közelében.

83. *Kisbaja*. (Baja, Bája). Máriaradnai járás. Területe 4783 kat. hold. Lakóai száma 624. Tiszta román község. Határolják Mikószalatna, Farkasháza, Szarvaság, Gyulató és Garassa. Völgykatlanban fekszik, magas hegyektől körülvéve. Termel gabonát és van erdősége is. A lakosság földműveléssel foglalkozik és készít famunkát, régebben híres abroncskészítők voltak. Egy patak szeli át. Körülvevő hegyei közül nevezetes az *Omagu* és *Creminaru*. Utóbbin tűzkő található. *Jidovina* nevű részében egy háromágú beomlott régi bánya volt, állítólag aranybánya.

Nevezetesebb topografiai helyek: Dimpul blidă roșu, Grumi lung (erdők), Dealul Șirb (erdő), Dosi Plopiilor (erdő), Valea milă mare, Pârâu Grumpesti, Țsușului, Cornului, Ripă, Mărunți lui Avram Țsoltului.

Utcai egyenetlenek. Nevük nincs. A házak szét vannak szórva. Számuk 139. Falurészek: Ulița Jeriți, Pă Valea.

Nevezetesebb épületei nincsenek.

Régi birtokosok a Kászonyi-család. Most kincstári birtok, a m. kir. erdészeté. A történelemben Bajelesthfalva van említve 1464-ben mint

Báthory-birtok, 1479-ben Mátyás király Kislány és Nagylány községeket Rajkaynak és Czeczének adta.

84. *Kisfeketefalu.* (Nyágra.) Borossebesi járás. Területe 2243 kat. hold. Lakói száma 414. Tiszta román község. Hegyes-völgyes vidéken hegytetőn fekszik. Határolják Mikoszatna, Nádalmás, Menyéd és Bajnokfalva. Földje gyenge. Erdeje bőven van. A lakósok főfoglalkozása földmivelés, abroncs és nyírfaseprű készítés. Háziiparuk szövés, fonás és villanyél készítés. A helységet átszeli a Nyágra-patak. Gyümölcs, főleg szilva sok terem. Cseresznyeje híres.

Topografiai nevek: Codru (erdő), Funaț, Dealul popii (szántó), Petrici és Butatura (legelő).

Utcája egyenes vonalú. A házak száma 85.

Régebben szőlő is termett. 1807-ben 6 tőkén 12 akó (Fábián).

Régi birtokos gr. Königsegg. Jelenleg gr. Wenckheim Frigyes birtoka.

A XVI. században *Kysnagrá*t a Losonczyak, később Kornisok és és Kenderessyek birták. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

85. *Kishalmágy.* (Kis-Halmágy.) Nagyhalmágyi járás. Területe 5722 kat. hold. Lakói száma 1404. Tiszta román község. Fekszik Nagyhalmágytól keletre, ennek tőszomszédságában. Hosszan elhúzóódó falú; keskeny völgyben fekszik, hegyektől körülvéve. A lakosság a földmiveléssel és erdei munkával, továbbá gyümölcsstermeléssel foglalkozik. Háziipar: szövés-fonás.

Kishalmágy: Oláh udvar.

Körül veszik: Cornyest (hegy), Golești. Patak szeli át.

Topografiai név: Valea mare (vizmosás), Păreu Boilor (= ökör-
árok, szakadék). Erdőrészek: Tsotorie (= tuskós).

Utcái egyenetlenek. A házak szétszórtnak állanak. Számuk 231.
Kiemelkedő épülete dr. Maniu udvarháza.

Falúrészek: Murașesd, Colfești, Golești, Fonțesd, Codriniești, Gli-
goreșd és Bonțesd.

Birtokosság: Maniu dr.

Özv. Wéber Miksáné kastélya előtt régi építés és pilótázás nyo-
mai látszottak.

Kisjenő: A templom és a főhercegi kastély.

86. *Kisjenő.* (Kis-Jenő.) Kisjenői járás. Területe 5442 kat. hold.
Lakói száma 2821. Fele magyar, fele román, elenyésző csekely számú
német. Fekszik, hosszan elterülve a Fehér-Körös jobb partján. Vashid
köti össze Erdőhegygel. Az oláhok Kisenieunak hívják. Határolják:
Szinte, Ágya, Erdőhegy, Székudvar és Nagyzerénd. Eredetét a hagyo-
mány úgy őrizte meg, hogy a jenői (borosjenői) vár urának egyik
utóda kapta ezt a részt örököül s Kis Jenőnek nevezték el.

A lakosság javarészt földmiveléssel foglalkozik, van azonban nagy
értelmisége és szorgalmas iparossága is. A földmivelésre földje nagyon
alkalmas; területe egészen sík.

Topografiai nevezetességei: a Háda nevű fáskert, mely mint fő-

hercegi tulajdon most szépen van gondozva és kellemes sétahely. A község egyik forduló része a Sás-ér, egy másik része Bernodás (románul Brnott). Van a határnak egy része, a Korhán; nevét az itt átfolyó Korhán-értől vette. Nagyzerénd felé terül el a Hada dombi községi legelő, ettől nyugatra van egy tó, melyet *töltés*-nek hívnak. Székudvar felé esik a *Bezz és Bugyogó* határrész, továbbá erre van a Hevesi és Bököny. A monda szerint itt hasonló nevű falu állott; a templom alap-téglái ma is láthatók. A Bökönnel határos a *Tarpešin*-legelő, alkalmasint egykor híres kőris fáiról vette nevét. A községnek 1826-ban készült magyar köriratú pecsétje kettős templomot mutat és egy

Kisjenő : Egy magyar parasztgazda háza.

eperfát. Lehet, hogy epreskert helyen keletkezett a község. Egyéb dűlő: Sáséri dűlő.

Kisjenő már nyomát mutatja a városiasabb elrendezkedésnek. Egy fő-útvonal, (a nagy műút) vonul rajta végig, ezt szelik át keresztben a mellék-utcák. Díszes épületek állanak a főút mentén. Ezek közül kiemelendő a főhercegi lak, földszintes egyszerű épület parkszerű előrészszel. Ez épülettel szemben vannak a többi főhercegi uradalmi épületek: tisztii lakok és gazdasági épületek. A fő-úton észak felé haladva, meglátjuk a szép Kaszinó-épületet. A Kaszinó maga fényes berendezésével tűnik ki. A magánlakok, kereskedők házai Kisjenőn, noha csak földszintesek, kellő csinnal és modernül vannak építve. Díszesek a köz-

épületek, hivatalok és takarékpénztárak házai. A mellékutcák rendezetlenek, szabálytalanul szakadnak a Fő-utca. Nevük: Fő-utca, Szintei-út, Ardelean-út, Kender-utca, Templom-utca, Háda-utca, Toldy-utca. A heti piac a fő-út közép részén szokott tartatni. A házak száma 396.

Kisjenő határának legnagyobb része József kir. főherceg birtoka.

Kisjenőn valamikor messze híres jó sört főztek.

A Szabadhely és Pálos között elvonuló régi sánc a kisjenői határon is áthúzódik.

A város az Acsev. mentén fekszik. Ez emeli forgalmát.

A XVI. században (1561.) Kisjenő Pekry Annáé (Losoncy neje) volt s a borosjenői várhoz tartozott. 1732-ben mint elpusztult hely Raynald modenai hercege lett. 1807-ben megvette József nádor s ezután megvásárolta 1827-ig egész környékét, 11 községet.

87. *Kisles.* (Lestyóra.) Nagyhalmágyi járás. Területe 414. kat. hold. Lakói száma 256. Tiszta román lakosságú, két részre osztott község, melyeket egy hegy választ el. Az egyik rész völgyben, az Acsev. vonala mentén, a másik a vármegyei út mentén, egy dombon fekszik. Nyugati részén folyik a Fehér-Körös. A lakosság földmiveléssel és gyümölcsstermeléssel foglalkozik.

Dülönevek: Poeni, Cioare, La dealul, Lupină.

Utcái egyenetlenek. A házak száma 34. Két házcsoporthoz alkotja az egész községet: Mihiesti és Mothesti.

1477-ben Lyzthora Zarándban a Bánffyaké volt. A XVI. és XVII. században a Kornisok bírták. 1643-ban Hegyesi kapta.

88. *Kismagló.* (Magulicsa). Nagyhalmágyi járás. Területe 1781 kat. hold. Lakói száma 530. Tiszta román helység. Fekszik részint síkságon patak mellett, részint hegyoldalon. A lakosság földmiveléssel és állattenyésztéssel foglalkozik. Gyümölcsöt is termelnek. Készítenek nyírfaseprűt, kapa- és kaszanyelet.

Dülők neve: Overistie, Hereduț, Glumei, Livada, La Gruet, Dealul, Doș, Gruia, Ogore, Vetră, Poiana, La Crucie, Boitsașcă.

Utcái nincsenek. A házak szerte-széjjel állanak. Számuk 108. Falurészek: Rumănesd, Ighesd, Gilesti, Dealul.

Birtokos: A nagyhalmágyi uradalom.

1477-ben Maghoyca Zarándban a Bánffyaké volt.

89. *Kispereg.* (Kis-Pereg.) Magyarpécskai járás. Területe 2689 kat. hold. Lakói száma 1859. Tiszta magyar telepes község. Egészen sík vidéken fekszik. Határolják a csanádmegyei Battonya, Mezőhegyes, Németpereg, Magyar- és Ópécscsa, Szemlak és Nagylak. A lakosok csakis földmiveléssel és állattenyésztéssel foglalkoznak, vagy munkásnép, mely Mezőhegyesen szerzi be keresményét. Erdjük, folyóvizük nincs.

Topografiai nevek: Bánomföld, ez az a féltelek, melyet a kincstár ad a lelkésznek 10 frt. fizetés mellett. Nevének eredetét úgy magyarázzák, hogy akkor vesztette a község földje kétharmadát, mikor a lelkész azt a földet kapta. Kispereg, új telepítvény kincstári földeken, itt van e földeken a *Templom*-hely, hol most is találni még téglát.

Dülők: Első, Második és Harmadik forduló, Hereföld, Szőlőskert, Legelőföld, Nyolcadrész.

Kispereg rendszeresen telepített község, szép szabályos utcákkal, egyszerű, tiszta, csinos házakkal. Utcái egyenesek. A házak száma 391. Az utcák nevetlenek. Falurészek: Ófalú, Ujfalú, Ujosztás, Nyolcadrész.

Épületei közül kiemelkedik: a református templom, a lelkészlak, iskolák, községháza. Olvasó népkör és Gazdakör.

A község főterén, a ref. templom előtt az ezredéves ünnep emlékére gyümölcsfákkal beültetett emlékkertet létesítettek és benn díszes emlékoszlopot állítottak.

Pereg régi hely. A tatárjárás idején egy erődített Nagy-Perg nevű hely állott, hol a tatárok nagy vérengzést követtek el. Fegyverdarabokat, csontokat ma is lehet találni.

Kispereg 1787. október 18-án telepedtek le.

Népszokások közül különösen megemlítendő a díszes vőfélybot készítése.

A község eredete már el van mondva, L. 263. l.

90. *Kisróna*. (Ravna.) Borossebesi járás. Területe 4527 kat. hold. Lakói száma 478. Tiszta román község. Régen *Róna* volt a neve. Erdős, hegyes a határa. Lapályon, völgyben az Acsev. mentén fekszik. Művelhető földje kevés, a lakósok — Fábián szerint — szénégetésből és vas-hámorbéli munkából él. Egy patak szeli át, mely a monyászaival egyesül. A helység lakói egykor magyarok voltak és pedig református magyarok, most tiszta román. A helység a Józsa-család öröke, mely századokon át ott a hegyek rejtekén elvonulva élt. A lakósok nem nagyon régen tértek át a gör. kel. vallásra. Egykor nagy bányaművelést folytattak.

Topografiai nevek: Zară niagră (erdő), Varnița noști (szántó), Brătlan (rét), Cornitel (legelő), Oșoi, Ramnuță, Ramnișoră, Baltă és Veșurei.

Utcái egyenetlenek, nevük: Iskola-utca, Templom-utca, Fő-utca és a Józsa-utcája. Házai szétszórtak. Számuk 123. Határában van Soly-mosvár.

A lakósság szövő-fonó házi-ipart folytat és szőlőkarót készít. Büszke és rátarti nemesi cimerére.

Birtokos: gróf Wenckheim Frigyes.

A községet a Józsa-család lakja. Most tiszta román család, noha

eredetileg magyar család volt; Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem felhatalmazta Józsa Miklóst, hogy az ellene lázadó Miklósi Pált fogja el, vagy ölje meg, húzassa karóba.

91. *Konop.* (Neve szláv szó: Kender.) Máriaradnai járás. Területe 9051 kat. hold. Lakóinak száma 1116. Tiszta román község. A magyar és német lakósa elenyészően csekély számú. Fekszik a Maros völgyében és a Maros jobb partján, egy hegysor tövében, a Máv. vonala és az arad-soborsini-út mentén. Határolják Marosborsa, Odvos, Nádas és a Maroson túl, Temes megyében Kelmák és Hosszúszó. Földjének csak kicsi része sík, a többi hegyes és erdős. A Maros-mente sík és termékenyebb, a többi sovány, kövecses és bokros. Erdeje szép volt: bükk-, cser- és tölgyerdő, mely tűzi-, épület- és szerszámfát szolgáltatott. A lakosság kevés földmiveléssel, aztán ölfa-csinálással és tutajozással foglalkozik. Nagyon sok szilvát és másféle gyümölcsöt termel. A falun keresztül folyik az Urvics-patak.

Topografiai nevek: Duleu la Sebeshele (kaszáló), nevét állítólag a *Zuhanő*-tól vette, mely mellette van. Duleu ruptură la Trestior (szántó), Dulea la crucea roșu (szántó, neve egy vörös keresztől származik, mely ott áll, Duleu la sarlou Sarlanja (legelő), Duleu la Țsot (szántó), Duleu la Caleci (szántó), Valea Căpu (erdővölgy), Magura (= magas, állítólag az itt lakott tótok akarták a legmagasabb hegyet *magas*-nak nevezni, s így „magas” helyet Magurá-nak nevezték.

A község részben rendszeresen, részben szórványosan épült. Utcái Országút- és Patak-utca, Ulița Valea, Ulița mare. A házak száma 180. Falurészek: Valea șatului, Vroici és Aranyest.

Kiemelkedőbb épület: az uradalmi lak.

Birtokosok: Konopî Sándor, később Kintzig János.

Konopot 1410-ben Brandenburi György kapta, 1597-ben Jósika István bírta. 1848-ban Konop volt az oláh lázadás főfészke, emiatt Asztalos Sándor kilenc lázadót végeztetett ki.

92. *Koroknya.* (Krokna) Borossebesi járás. Területe 5144 kat. hold. Lakói száma 1010. Tiszta román község. Dombos fensíkon fekszik, a Borossebes-jószáshelyi községi közúttól egy kilométerre. Alsó- és Felső-Krokna név alatt két külön helység volt, de 1819-ben egyesítették. Határolják: Holdméz, Édeslak, Zombrád, Láz, Alcsill, Décse, Dézna és Biharmegyéből Kimpucz és Kolesty helységei. A földje szegényes, bérce. Lakosságának főkeresete régebben a vashámorokban (Zúgó, Restirák, Monyasza) való munka után volt. Szilvája sok terem. Ma inkább földmivelést űznek. Nagy erdője volt, vadakban bővelkedő. Határát a Fehér-Körös szeli át.

A község nevét állítólag a Kroknisora-pataktól nyerte, mely a községen átfolyik (Valea Crocneșoră).

Topografiai nevek : Vulpescu (= rókák tanyája, szántó), Negulescu (szántó, nevét hasonnevű családtól nyerte), Dumbrava (szántó, neve állítólag Dumbranic nevű erős illatú növénytől kapta), Coște Mare (szántó, neve meredek hegytől származik), Székás (kaszáló, száraz, kavicsos rész, innen neve), Șcutari (szántó, rossz, sovány föld, innen a neve), Magure (kaszáló, nevét Magurel-családtól nyerte), Neder (legelő, hajdan templom helye, ma oda mennek ünnepen táncolni), Scaună (erdős rész, magas hegy, pihenő hely), La Goroni (hegyes, erdős legelő, tölgyes), Verătec (hegyes, erdős legelő; régen gabonavetés, mikor zöldelt: ott is elérkezett a nyár. Innen a neve.), Prîn, Prelică, Vurvul Șcêrisori (magas hegy, létra alakú vágások vannak rajta), Meiașini (déli fekvésű hegy), Grohotu, Șmida, Runcu, Neveste, Ponoraș, Baișoră (vasbánya), Funtină Crucii, Valea racă, Șcêritse (kőszirtes meredek, rajt sziklába vájt lépcső), Camiță (vasolvasztó kemence), Vurvul Jugului, Părâu Jugului, Părâu mică, Dealul Șpinilor, Țetate, Purcari, Părâu Țerbului, Moment (halál-hely; a biharmegyeiekkel összeverekedtek határvillongás miatt).

Utcái szabályosak. Nevük: Fő-utca, Ulița Popa, Balsark, Jöbbsark, Tisza-utca, Ulița Marustiasce, Ulița Niegrască. A házak száma 235.

Felsőkorothna 1553-ban a Losonczyaké, 1597-ben Kornis G., 1613-ban Kenderessy, 1633-ban Kornis Zs. bírta. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

93. *Kovácsi.* (Kovaszinc.) Világosi járás. Területe 6917. kat. hold. Lakói száma 3848. Román község, magyarsága csekély számú. Határolják Világos, Aradkövi, Kalodva. A község a félköralakú hegység alján terül el és részben a síkságon. A lakosság földmíveléssel, de leginkább szőlő- és bortermeléssel foglalkozik. A hegyoldalokon feltűnedező szép és nagyszámú kolnák festői látványt nyújtanak. A község helyén magyar falú állott: Kovácsi. A hegyeken két várforma régi sáncok található, nevök Hindich és Tornya. Bent a helységben áll egy régi torony, Vurvul tornya, cukorsüveg forma, már romladozó. A község hosszan nyúlik el a Magura-hegy tövében, átvezet rajta a Pálosvilágosi törvényhatósági-út s most ujabban a motoros vasut vonala.

Topografiai nevek : Cinepistie (kenderföld), Bálint határ, Ritul Petrei (Péter rétje), Todoreștilor, Notareștie, Besereștilor, Gusului, Curtului, Funtină Boilor (ökrök kútja), Duleu popiilor (papok dűlője), Funtină Criștină Banului, Nășipos (homok-dűlő). Szőlők: Dealul golă, Dealul remeni, Dealul din Butz, Pagina, Dealul Crutsi (kereszt-hegy), Dealul Balta, Dealul Țsolgoi, Dealul Burnului (arany- és ezüstpénz-lelet volt itt).

Egyéb topografiai helyek: La piatră, Solgaia, Faur, Barnesti, Șeliste, Községi erdő, Kincstári erdő (dűlők), Magas csúcs.

Nevezetességek: Ócska torony, Bittó-forrás, két elhagyott rézbánya, a síkságon római sáncrész.

A fő-utca hosszú, hajlott alakú. Átszelik más utcák és *Valea*. A házak száma 947. Épületei közül szépek a kolnák.

Birtokosok: Muszkálai János örökösei, Horváth Imre és Magos Tódor.

A román népesség Erdélyből, Moldvából és Havasalföldről telepedett be.

Kovási néven már az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben szerepel. Birták Haraszy és Karsai Csorba Ferenc. Később a koronára szállott, vagyis Izabella királyné 1548-ban Petrovics Péternek adta. 1561-ben mezőváros volt. 1570—1612-ig Magócsi Ferenc birta, 1612-ben Báthory G. Sövényházy Móricnak adta. 1732-ben az elpusztult helységet Raynald modenai herceg kapta.

Az aradmegyei oláhok lázadása 1848. okt. 20-án itt tört ki; fel-törték a pincéket s kifolyatták a bort.

Egy mese szerint Kovászin elszülyedt templom van, melyben ásás közben egy koporsót találtak, benne szép török ember feküdt, aranyos ruhában, csillogó karddal.

Pálffy Albert „A fekete könyv” című regényében egy Digly nevű őrültet szerepeltet a kovászi templom romjaiban.

94. *Kőkaró*. (Kakaró.) Borossebesi járás. Területe 1374 kat. hold. Lakói száma 417. Tiszta román község, Almás és Körösbökény között, a Fehér-Körös balpartján, a Mikelaka—nagyhalmágyi törvényhatósági-út mentén, dombon és domb tövében fekszik. Két községből alakult, u. m.: Kakaró (melyet birtokosa önkéntesen Kőkaróra változtatott) és Ples. Lakossága földmíveléssel és erdei munkával foglalkozik. Kevés szőlőmívelés is van.

Topografiai nevek: Hodoleni, Cusora, Terties, Capuvoi, Scopet (hegyek), Tarina, Dealul Flore, Valea Pleș, Dimpul mare, Reștoca, Oșui.

Utcai egyenesek. A fő-utca a Körösbökényi-út. Utca nevek: Ulița la morminți, Ulița mare, Ulița Lustrurie, Ulița la Valea. Házak száma 73. Falurészek: Pleșeni, Valeni.

Birtokos: a Brassay-család.

Kőkarót 1464-ben a Báthoryék kapták, 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

95. *Körösbökény*. (Buttyin). Borossebesi járás. Területe 8668 kat. hold. Lakóinak száma 3632. Túlnyomó számban románok, a magyarság száma mintegy 500 lélek. Fekszik a Fehér-Körös mellett, a Nagy-halmágy-mikelakai törvényhatósági-út mentén. Itt szakad ki a Körösből a József Nádor-csatorna, A községet a kiszingyiai-patak hasítja át. Nagyobb erdőségek ma még Magura, Bárda, Cuntienit és a Patroniása-hegy.

Régi neve Bökény. Régebben egyesültek vele Száldobágy, Ujfalú, Szelestye, a XVIII. század harmincas éveiben Gros és Bárdá falúk, úgy hogy a község valójában hat község egyesüléséből áll (Fábián). Határolják: Borossebes, Gósd, Borosberend, Keszend, Köved és Barza. Egyes részeinek régebben Bogyis (= Szoldobogy), Buja és Valeni neve volt. Nevét, (Butyin), onnan származtatják, hogy a község középpontjában hordót készítettek; románul hordó = bute — és innen neve Butener vagy Buteni, ahogy a románok ma is nevezik. Határa négy részre tagolódik: *Valea mică*, *Valea mare*, *Boghis* és *Teșlu Turcului*. A Valea mică rész Zarándhódos felé esik; dombos, erdős rész. Ez erdőben van egy Inic nevű árok.

E tájon a következő topografiai nevek vannak: Mlacă, Șelibads, Șărătura, Morminți, Törnior, Valea șacu, Zaboii, Gura văii, Ștupeni, Unghi moritu, Slegutor, Thihoică, Naintea Gavosdie, Milăș Șelistie, Balta lungă, Popest, Cotu Popeștiilor és Adjăc — dűlők, legelők és szántóföldek. Valea mare Köved felé esik. E részen van a Câmpu Șavului (nevét egy Száva nevű települőről kapta) és Cuntienit — sovány dombos szántóföldek. Boghis Keszend felé esik; itt van a Șatu nou nevű szántóföld. Teșlu Turcului, Keszend és Kőkaró felé hegyes, sziklás, erdőrészt. Itt vannak: Magura, Valea Macșem, Valea osniitri, Blideriția, Turcuresiului, Varaticiu, Maturîșu, Câpu Voii, Vurvil Bőri, Petreniasa, Tsernaia, Lacu és Citsora, továbbá Miristie, Bărdon és Gros nevű szántóföldek. Erre van egy forrás: Funtină boiler (ökörítató, ökörkút). Ennek vize nyáron jéghideg, télen meleg, nem fagy meg.

A lakosság földmiveléssel foglalkozik, régebben túlnyomólag erdei munkások voltak. Iparossága is van.

Az utcák rendszeresen vannak kiépítve. Nevük: Fő-utca, Erdei-utca, Köved-utca. A fő-tér: Dr. Baross Ferenc-tér. A házak száma 650. Kiemelkedőbb épületei a középületek, régebben egy megyei tiszti lak.

Birtokosok: régebben Br. Dietrich, Br. Remekházy Josefa, utjabban a község maga, Mahler Tamás, Metal Náthán, Baumann Lajos és Poszert Ferenc (nagy vízi malmaik vannak).

A XVI. században Bekeny, Beken, Buchyn zarándi falu a Losonczyaké volt. 1597-ben Kornis G. kapta; 1732-ben Raynald modenai herceg birtoka lett.

Itt született Fáy Szeréna színművésznő.

96. *Köröscsente*. (Csintye.) Kisjenői járás. Területe 5957 kat. hold. Lakói száma 1781. Tiszta román község. Sík vidéken elterülő helység. Határolják: Kisjenő, Alsó- és Felsősimánd, Ujvarsánd. Határát átszeli a Fehér-Körös és a Pogány-ér. A földje itt-ott szikes. Lakosai földmiveléssel foglalkoznak. Lakossága magyar volt, a község régi neve is Csente volt. A magyarok a Pero-lázadás idején a sok zaklatás miatt

kivándoroltak, nagyobb részük azonban az erdőhegyi csatában elesett. Erről fennmaradt román nyelvű feljegyzések tanuskodnak. (Pesty.)

Topografiai elnevezések: Henşa (szántóföld), La Hoduţa (rét), La Couptor (szántóföld), La Perlotse (kaszáló), Şiti Omului (szántóföld), Şiciu cel mare (legelő), Selistie (szántóföld), La Faita (kaszáló), La Ogreada, Vişelarului (kaszáló), La Kis-ër (közlegelő), Puszták: Kisérpuszta, Kis László tanya, István-puszta. Szőlőnevek: Toldás, Ritul neamţului, La Țsonc, La tinşini, La tieriş, La Râiul, La Crucie, Intrăbeţ.

Az utcák rendszeresen vannak építve. Nevük: Fő-utca, Körös-utca, Balta-utca és Menyország (Râiu)-tér. Falurészek: Ardeleani, Braşcări, Baltieni Buzsák. Kiemelkedőbb épületek a középületek. Régen tisztí lak volt itt.

Birtokos: József kir. főherceg. 1561-ben Csencse néven Zarándban feküdt s a gyulai vár tartozéka volt. Birtokosai akkor Vida Márton, Erdőhegyi György, Zalay Albert, Sárközy Gábor és Erdőhegyi Benedek voltak. 1732. december 11-én Raynald modenai herceg kapta.

97. *Körösdombro*. (Dumbráva, szláv szó = liget, berek.) Nagyhalmágyi járás. Területe 1426 kat. hold. Lakói száma 368. Tiszta román község. Fekszik a Fehér-Körös balpartján, az Acsev. vonalától és a törvényhatósági úttól 1½ kilométerre, hegyoldalon. Határolják Rosztócs és Bugyfalva. A lakosság földmiveléssel és gyümölcsstermeléssel foglalkozik. Űzik a szövő-fonó háziipart is.

Dülői: Țsetaţi, Ugara, Hanculaşca.

Utcai rendetlenek, a házak szétszórtan állanak. Számuk 62.

Görög-keleti fa-templomában le van festve az utolsó ítélet. Az Isten egy nyitott szájú sárkány torkába küldi az elítélteket, míg egyeseket fekete farkú ördögök cipelnek a hátukon.

98. *Körösfényes*. (Fényes). Borossebesi járás. Területe 892 kat. hold. Lakói száma 455. Tiszta román község. Határolják Józászhely, Zarándpatak, Holdmészes és Józászhely községek. A község részét fekszik egy domb oldalán. Átszeli egy Valea Şelistei nevű kis patak. A lakosok, noha földje szegényes, földmiveléssel és gyümölcsstermeléssel foglalkoznak.

Topografiai nevek: Liniă Domnească, Liniă Plopet, Liniă Urducesc, Dealul Iovucesc, Țsihera.

Az utcák egyenes vonalúak, nevük: Fő-utca, Templom-utca és Iskolaköz. A házak száma 86.

Birtokosok: a Nosztradini-nemzetség és utóbb Purgly János.

1574-ben Fényes néven Bali spahi faluja volt. Fenes néven a XVI. században a Losonczyaké, később Kornis G. kapta; azután Kenderessy és Kornis Zs. tulajdona volt.

99. *Körösivánd.* (Juonesd.) Nagyhalmágyi járás. Területe 942 kat. hold. Lakói száma 375. Tiszta román község. Fekszik a Déva-vaskői törvényhatósági út mentén, a Fehér-Körös mellett hosszában, mély völgyben. A község három részből áll, u. m.: a község zöme a Körös jobb partján, a mellette álló hegy oldalán terül el; a Körös balpartján, az Acsev vonala mentén, egy felső nagyobb *Ptierras* és egy alsó kisebb *Guravoi* rész fekszik. A templom mint különálló épület a község jobb oldalán elvonuló hegy legmagasabb ormára van építve. Ez igen festői látvány. A lakósok földmíveléssel, állattenyésztéssel és gyümölcstermeléssel foglalkoznak.

Dülők: Troiăș, Drumul cel veș, Junca, Barc, Țori, Bîndar, Ptietra, Teoroi, Hadă, Lași, La vurvul fîn, Față bumboi.

Az egyik résznek utcája rendes, egyenes vonalú, a Körösön túli részen a házak szétszórta állanak. A házak száma 70.

1764-ben Juonesztet Bethlen Gábor kapta.

100. *Körös-kocsoba.* (Kocsuba). Borossebesi járás. Területe 255 kat. hold. lakói száma 112. Tiszta román község. Határolják: Rékes, Kőkaró, Borosberend, Szelezsény falúk. Fekszik a Fehér-Körös jobb partján, a Borossebes-jószáshelyi községi út és az Acsev. vonala mellett. Nagyon kicsi község. Földje termékeny. A lakósság földmíveléssel foglalkozik.

Topografiai nevek: Drumul (drumul = út), Gropul (= gödör), Niegreșt (= személy névről, itt állt az első ház), Moară (= vizimalomról). Határrészek: De cată Drumu, Livada, Gropi, Peșcală, Lașarului, La Podu Niegreștilor, La moară, Dealul Niegreștilor.

A községi úttól jobbra esik egy sor ház. A házak száma 24. Birtokosai: régen a Tibold, ezután a Varga-nemzettség.

A lakósok Erdélyből jöttek. Első települők a Niegru és Gombos-család. Neve *Köcsoba* népetimológia szerint Köcsupa-ból lett.

1574-ben *Kazoba* néven Hassan spahi birtoka volt. A XVI. században Krcsoba (Krchyoba) a Losonczyak birták, később Kornis és Kenderessy kapta.

101. *Körös-vajda.* (Vojvogyen). Borosjenői járás. Területe 1255 kat. hold, lakói száma 331. Tiszta román község. Fekszik a Mikelaka-nagyhalmágyi törvényhatósági út mindkét oldalán, a József-nádor csatorna balpartján, egy dombon. Kicsi falu. Határolják: Monyoró, Repszeg, Áldófalva és Zarándhódos községek. Földje sovány, erdeje kevés. A lakósok földet művelnek és állatot tenyésztnek, régebben faragó munkával foglalkoztak: kereket és kocsioldalt gyártottak. A falú régen hírhedt tolvaj és haramia fészek volt, de e gonosz híre elenyészett. Mostani lakói józan és szorgalmas emberek. (Fábián).

Dülők: Mormiș, Ghiemisoc, Beșerici, Ștupilor, Cretiei, Camarasca,

Dealul roșu, Părâu de Colib, Părâu de mogoș, Părâu de boieniică, Șitin mică, Codrisorile, Șitin mare, Cotu găgi, Ștrana, Cotu medri.

A falúnak szép egyenes utcái vannak. Nevük: Ulița Socovaț, most Drumul cel mare; Ulița Joșisoc, most Drumul beșerici; Ulița Fabrică, most Ulița Moară; Ulița Mahală, most Ulița Marjină vagy Buzsák; Ulița Morminilor most Ulița Tarinii; Ulița Cosiților, most Ulița Domnieașca, Az utóbbi utcában lakókat *Ulicer*-nek nevezi a nép. A házak száma 59.

Régi birtokos Álgjai (Kardekker nemzetség), most Barkassy Kálmán örökösei az uradalom.

1553-ban Vajdafalva névvel a Losonczyaké volt.

102. *Köved.* (Kujed). Tornovai járás. Területe 5636 kat. hold. Lakói száma 1723. Tiszta román község. Ez érdekes község fekvését és jellemző sajátosságait Fábian (III. 175. l.) 1835-ben következőképpen írja le:

„E helység, melyet keletről a butyini, délről a vaszójai és felmènesi, nyugatról a kavnai, északról a hódosi határok vesznek körül, nevezetes a megyében arról, hogy a maga eredeti rendetlen alakját, mely benne egy amerikai vadonban most képződő ültetvényt mutat, mai napig fenntartotta. A házak t. i. a falu nagy határának egész kiterjedésében, hét halmon, mint Róma, egyes majorokként oly távolságban vannak egymástól elszórva, hogy sok lakótársak, sőt néha szomszédok is egymást nem ismerik; a honnét róluk példabeszéddé vált, hogy a kujedi embernek, ha szomszédját vagy a templomot meglátogatni akarja, rakott tarisznyával kell megindulnia. Templomukba azonban, mely a falu egyik oldalán a határszélen áll, kevesen és ritkán szoktak egybejönni s papjuknak majd úgyszólván csak születés és haláskor, keresztelezésre és temetésre veszik hasznát. A helység házához völgyenként, melyek a falú külön distriktusait formálják, szoktak összehívni. Minden gazdának egész ősves birtoka, u. m.: szántóföldje, kaszálója, legelője s roppant szilvása lakóháza körül van egybepontosítva. E birtok *Mosia*-nak (örökség) hivatik, s némelyik nem is gazdájáról, hanem a völgyről vagy hegyről, melyen fekszik, neveztetik s egyszersmind Irtás nevet visel s hozzá az első ültetvényes irtónak maradéka szinte sajátosági just tart magának. Semmiféle közös nyáj-, pásztor a faluban nincs, hanem barmainak kiki maga viseli gondját.“

Ez az ős-állapot azóta sokban változott. Őserdei azóta elpusztultak s a földmivelés a nép foglalkozása a gyümölcs (főleg szilva) termelése mellett. A föld termékeny. A község régibb neve, hagyományok szerint, Köhegy volt.

A határban előforduló topografiai helyek: Budilla (hegy, jó bor terem rajta), Balia (dombos hely, legelő), Farkaság (dombos hely, régen farkasok tanyáztak ott), Valea mare (hegyes, völgyes föld, több forrással) Dompei (kavicsos szántóföld), Cleciova (erdő és legelő),

Părâu roș (hegyes-völgyes erdő, benne patak), Stirna (erdős, gyalog fenyős, hegyes erdő), Gogă (hegyes-völgyes cserjés erdő), Borság (legelő és erdő), Bremnia (erdő és szántó föld, volt benne két mézskemence), Sobaniesc (uradalmi kaszáló), Csurli. Van határában két összefolyó Zarándhódosnak tartó patak.

Az utcák ma rendesebbek. A házak száma 337. Épületei közül kitünőbb a jegyzői lak. Falurészek: Dealul tolvai, Carpiu, Negulest, Spatareșt, Budaieșt.

Földes urak: a Nákó-nemzetség; ujabban Korek Kálmán és Korek István.

Lakossága Erdélyből jött.

1553-ban Felső-, Kys-, Pap-, Dragan-, Keved és Keved-Kápolnás a Losonczyaké volt. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

Érdekes régiséget találtak itt: egy 19 tollú vasbuzogány fejet. A temesvári múzeumnak adták. 1827-ben Aradmegye tiszttviselői felterjesztést juttattak a király elé, melyben Kujedet adományul a maguk számára kérték. Elutasították őket. Dobra került s a Korek-család vette meg. (Aradi Közlöny 1886. 190.)

103. *Kurtakér.* (Tornovai járás.) Területe 4564 kat. hold. Lakói száma 2192. Tiszta román község. Fekszik a Jordán-patak mindkét partján, az Acsev. vonala mentén, a Csígér-patakhöz közel, a Dumbráva-domb alján. Határolják Selénd, Dúd, Tornaova, Marót és Apatelek. A nép régebben (alkalmasint csak tréfából) Kurva-Kérnek hívta. E csúfnévhez az a monda fűződik, hogy a borosjenői basa innen hordatta háremébe a leányokat. A határban két patak folyik a Csígér (a zarándnádasi erdőből eredve) és ennek mellékfolyója az Aranyág (Doroszlófalva felől). A földje jó. A lakosság földmiveléssel foglalkozik. Háziparul a szövés-fonást űzi.

Topografiai nevek: Țarina (szántó, itt egy dombon egy régi épület romjai vannak), Bărdur (szántó), Peste Țiger (szántó), Rituril (szántó), Mostihăș (sík, jó legelő), Dumbrava (szántó; itt egy régi kolostor vagy vár romjai találhatók), Luptaia (uradalmi szántó), Peste la Mlaca (erdő).

A község rendszeresen telepített. Utcái egyenesek. Nevök: Templom-utca, Tornovai-út, Patak-utca. A házak száma 386. Kitünőbb épület a községháza.

Kurtakér Cameralis birtok volt. A Camera eladta Stipsics tábornoknak, ez tovább Ulmannak, azután a borosjenői Aczél János birtokába jutott; jelenlegi birtokosa báró Solymossy Lajos. Az 1732-iki adománylevelben is így van. (Fábián II. 209. l.) 1561-ben Kis-Kér néven az aradi káptalané volt. 1732-ben Raynald modenai kerceg kapta.

104. *Kürtös.* (Kurtics.) Aradi járás. Területe 21,220 kat. hold. Lakóinak száma 8298. Kevert népű község; lakják magyarok, románok,

csekély számban németek és cigányok. Határolják Nagy- és Kisujfalu, Ötvenes, Sofronya, Nagyiratos, Kutas-pusztta és Mácsa. A község roppant nagy területen fekszik. Földje termékeny. A lakosság túlnyomó részben földmiveléssel foglalkozik, de van jelentékeny számban iparosága és sok betelepített cigánya, kik legnagyobbbrészt kupeckedéssel foglalkoznak. A lakosság háziipara szövés-fonás.

Határában sok a topografiai elnevezés. Ilyenek: Tsurcă (surhê (legelő), Băca (homokos szántóföld), Homoca (ugyanaz), Libalo (közlegelő), Gropui (szántó, gropui = gödör), Fűnaț (régén kaszáló), Șuat (ökörjáró legelő), Cocă (szántó), Sâbrân (Marcibányi birtok), Pădurișă (kis erdő, kedves sétahely), Boros-dülő (szántó), Nagyhalom, Kishalom, Socăci (személyről: Szakács, elnevezve; szántóföldek), Părloj (egykor parlagföld), Kenderhalom (birtok), Almás-Iratos (kertész község), Ken-

Kürtös.

deráztató, Nádas-Bodor (személyről elnevezve), Verzár-halom (személyről elnevezve), Tombor-alja, rövid rét, Herman-halom. Beșericușă (szántóföld, itt állítólag valamikor templom állott, a romok megvannak), Csúcs (ékalakú föld), Tapasztó, Bibolăru, Udvarmező, Székespusztta, Hosszúrét. Récze (mocsaras hely), Kis-Szt.-Pál, Nagy-Szt.-Pál, Hosszú-dülő. Ide számították régebben Sofronyát, Ötvenest, Zimándot stb.

A község régibb nevét Curtii-a nevű úrilaktól származtatják a hagyományok.

Kürtös utcái egyenesek, szélesek, roppant hosszúságban vonulnak délről északra, Rövidebbek a kereszt-utcaék keletről nyugatra. Kiemelkedőbb épületei a középületek és a birtokosok kuriái. Falurészek: Friebeisz-rész, Vörös-rész, Marcibányi-rész, Gödrök, Ujtelep.

A község határában több kúnhalom van. A községtől nyugatra, az erdőn túl volt régen az Almási grófok jobbágy községe. Szín magyar hely, de egészen elpusztult. A lakosság Kisiratosra és Domb-

egyházára költözött. Ez egykori Almás-Iratos helyét a nép Ponyvahát-nak nevezi.

Kürtös fele részét 1751. Kászonyi András szerezte meg Horváth János határőrségbeli ezredestől, ki Oroszországba vándorolt ki. A Kászonyiaktól Friebeiszek örökölték. Birtokosok voltak még a Marczibányi- és Vörös-családok. Ujabb birtokosok: gróf Almássy Dénes, Mocsonyi Antal, Purgly László, Friebeisz Miklós. Kürtös a Máv. vonala mentén fekszik. A községet törvényhatósági műút, szeli át. Az utcák nevetlenek. A házak száma a belterületen 986, a külterületen 146.

A lakosság Erdélyből jött: Zsulyicáról és Tövisről. Ősi családnév a Zsulyán és Faur.

A kürtösi kis erdőben rejtegették a dollár-összeesküvés idején a dollárokat és az egybegyűlt pénzeket. Csomortányi erdei hajlékában voltak az összejövetelek. Maga Csomortányi lett utóbb az ügy Ephialtese.

105. *Lugozó.* Tornovai járás. Területe 1891 kat. hold. Lakóinak száma 608. Tiszta román község. A Csigér-patak és a Muszka-Körös-bökényi törvényhatósági út között terül el nem tágas völgyben, hegyektől körülvéve, domb határán. Határolják: Ujárkos, Köved, Feltót és Selénd. A lakosság kevés földmíveléssel, leginkább azonban szőlőmíveléssel és bortermeléssel foglalkozik. A bor jó minőségű.

A község határában előforduló helyek nevei: Scrobești (hegy), Șeghis és Iepurina (szőlőhegyek), Veșurinie és Intră belt (mocsaras helyek), Iliț (kaszáló), Funaț, Țercuț-patak, Nyúlhegy, Kiserdő, Hotăr, Jigovân-völgy, Tuskós, Nagyerdő.

Az utca egyenes. Neve nincs. A házak száma 80. Falurész: Pipagyár, szegény 2—3 holdas gazdák lakják, kik a Népszavával kezükben elpipáztatják az időt.

A községet 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

106. *Madarsák.* (Madrizest). Borossebesi járás. Területe 5697 kat. hold. Lakóinak száma 620. Tiszta román község. Fekszik Mosztafalva, Solymosbucsa, Alsószakács és Pernyefalva szomszédságában, körülvéve nagy hegyekkel, melyek között csak a solymosbucsai völgy nyílásán egy keskeny szekérúton lehet a faluhoz jutni. Fehér és sárga agyagból álló bérces földje terméketlen és hideg, úgy hogy a gabona nehezen érik meg rajta. Erdősége nagy: nyír- és bükkfa. A lakosság kevés földmíveléssel foglalkozik és másutt keres munkát.

Topografiai nevek: Oltoia Pleș (szántó), Dirmină (kaszáló), Tiisoră malaiște (legelő), Dimpul Micoreși (cserjés), Valea Șegisor (folyó), Butsevița (hegyi patak), Hurducu (vízmosás), Vărvul bréri, Spină, Magura (hegyek), Deșescu dos în porcului (erdő), Funtină Purcereștiu (forrás).

A községet hasonló nevű patak szeli át.

Utcái egyenesek. A házak száma 118.

Madarsák 1746-ban szakítottatott el Erdélytől. Régi neve állítólag *Madaros*. A lakosság Erdélyből jött, magyarok is voltak eredetileg a megszállók. A fennmaradt családnevek: Katona, Osváti, Botár, Bolond, Marjás magyarossága utal erre.

Épületei közül kiemelkedik a gróf Potoczky-féle tisztilak.

Birtokosok: régebben Nikolics Czirill, ujabban gróf Potoczky-örökösei.

Arad megye történetének egyik részlete fűződik Madarsákhoz. Mikor 1784-ben oláh rablók Forray András alispánt elrabolták, útjukban Madarsákon ebédeltek és innen Alsódombróra mentek.

1441-ben Brankovics elkobzott birtokai közt Madarsák néven szerepel; 1552-ben Losonczy birta *Madárszeg* neve alatt, 1696-ban is ily néven említik. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

1891-ben Madarsákon egy 120 éves oláh ember élt. (Márki, Anyaggyűjt.)

107. *Magyarád*. (Világosi járás.) Területe 3771 kat. hold. Lakószáma 3848. Román község, a magyarok száma elenyészően csekély. Szomszédos Világos, Almászegres, Muszka és Torna községekkel. A község fekszik a Drócsa—Hegyes hegylánca között, dombokon és részben lapályon, a Világos—körösbökényi út mentén, közel az Acsev. vonalához. Átfolyik a községen a Valea-Mare nevű kicsi patak.

A lakosság kisebb részben földmiveléssel, leginkább azonban szőlőmiveléssel foglalkozik. A magyarádi bor világhírű, a legjobb terem a Kisúri-hegyen.

Topografikus nevek a következők: Kis úri-hegy (sedişcu), Nagy úri-hegy (Dealul mare), Dealul Mûti, Thigeieş, Funtiniară, Groşaveşti, Moldovanii. A határban levő helyek: Işvoară, Hodobăna, Bocrăta, Dusiţa, Perloaje, Jimboia. A hegyen levő helyek nevei: Poiana şcoarului, Vurvul petrului, Pârâu Merilor, Vurvul tsereşului, La vurvul Ţsoacă, Dimpul stiubelului, Poiana Mîscî, Poiana Popii, Dealul mic, Dealul mare.

A község rendes telepítés. A házak egyenes sorban állnak, számuk 637. A hegyoldalokon gyönyörű kolnák emelkednek ki. Híres az Aczél-féle.

Birtokosok: régen báró Dietrich, ujabban herceg Sulkowsky.

A név eredete: Magyarád = Magyarhát (Parecz).

Templom állítólag már a törökök idején állott.

1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

108. *Magyarpécska*. (Magyar-Pécska) Pécskai járás. Területe 15195 kat. hold., lakóinak száma 8066. Magyar község, a románság elenyészően csekély számú. A megye nyugati részén délről északnyugati irányban hosszan elnyúlva, délről a Marostól, északon Ópécskától határolva fekszik Magyarpécska. Határos még Szemlakkal és a csanád-

megyei részekkel. A község lapályos helyen fekszik, északi szélén egy fensík határolja, mely szőlővel van beültetve (mintegy 150 kat. hold). Északon átszeli a Kiszombor-aradi állami műút és az Acsev. vonala.

A község multjáról több helyen beszél Márki Sándor (I. r.) és mások is (Arad és Vidéke 1910. dec. 28.). Azon a helyen, ahol addig az Oroszországba kivándorolt rác határőrség volt elhelyezve, 1753-ban új telepítés történt. Mária Terézia 1753. január 29-én kelt rendeletében *Piecska* nevű kameralis helység letelepedett és még odajövendő magyar népének tudtára adatik, hogy a történhető károknak és egyenletlenségeknek eltávoztatására nézve Piecskán letelepedett jövevény oláhság, mihelelt üdő engedi, más oláh helységben tétessék, sőt ha a

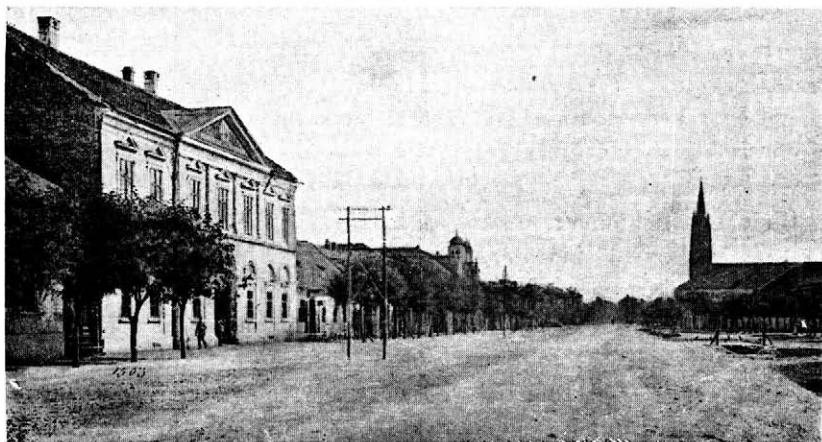

Magyarpécska: Fő-tér és a róm. kath. templom.

pápista magyarság annyira gyorapodik, az odavaló ráczok is más alkalmas rácz helységben által tétessenek. 1766-ban a rác és oláh nemzet-től területileg és közigazgatásilag elválván, egyik község Magyar-Pécska a másik Rác-Pécska nevet kapott (Pesty). A telepítésnél nagy érdeme volt Lovász Mihály és Konsprugh kir. biztosnak. 1780-iki megállapítás szerint a város egész határát Irinta, Csócza, Szent Miklós, Alsó- és Felső Gödös, Látrán, Abán és Babos nevű dülők és puszták képezték. 1799-ben a Kamara a magyarpécskai lakósokkal az úrbériségre nézve örökös szerződést kötött, melynek főbb, igen kedvező pontjai közül legnevezetesebb az, hogy a *füstpénz* 427 háztól jár örök időre, akár-hogy is szaporodik a házak száma, továbbá a robotból csak 1500 napot tartoznak szolgálni, a többbit megválthatják 7 krajcárjával.

Magyarpécska nagy területen fekszik és határa messze kiterjedő. A tanyai gazdálkodás ép ezen oknál fogva a megye összes községei közül itt a legfejlettebb. Hangyaszorgalmú, munkás nép lakja, takarékos és vagyonra szert tenni törekvő. A tanyai gazdálkodás mintegy magával hozza ezt. A tavaszi, nyári és őszi munkaidőben hónapokon át nem jön be a gazda és családja a községbe, legfeljebb ha élelmi- vagy házikikket kell beszereznie, ami munka- és időnyereséggel jár. Télen a *városban* laknak. Ilyenkor valamivel pazarabb a költsékezés: a bálban, kávéházban stb. A jómóduság az igényeket megnöveszti. A ház díszesen, modernül épül, kényelmes úri berendezéssel hivatkozik, az öltözködés az úri divathoz közeledő.

A nép foglalkozása kitünőleg a földmivelés, mellyel ma gyakor-

Magyarpécska : Petőfi-út.

lati érzékkel összeköt mindent: állattenyésztést és főképen baromfi-tenyésztést. Az iparosság is elég számban van képviselve.

A messzeterjedő határon topografiai nevek meglehetősen számban szerepelnek. A fentebb felsorolt pusztákon kívül említhetők: Gedus (Gödrös), Remeteág, Hitlánya kincstári erdőrészek. Van egy szárazere, melyet Csehérnek neveznek.

A község jól elrendezett község. A házak egyenes sorban állanak. Az utcák a Templom-térről ágaznak szét sugáralakban és haladnak ív-alakúan. A templom (díszes gót stílusú, tisztán téglából épült, vakolatlan) a Fő-tér közepén áll. Körüle van a piac. A Fő-utca, mely a vasútra vezet jól kövezett; gyalogjárói aszfaltosak. Felső végén kis sétakert is van. Az utcák újabb időben nevet kaptak: Kossúth-, Petőfi-, Árpád-, Erzsébet-tér stb. Népi utcanevek: Marospart-utca, Pacsirta-utca, Lovász-

utca, Templom-tér, Sziget-utca, Templom-utca, Kereszt-utca, Laposi-utca Tó-utca, Uri-utca, Pósta-utca, Iskola-utca, Virág-utca, Mocsár-utca, Árva-utca, Nefelejts-utca, Hajó-utca, Szarka-utca, Bűgepart-utca, Cseh-utca, Bűge-utca, Zsák-utca, Hosszú-utca, Attila-tér, Vezér-utca, Vásár-tér, Keleti-utca, Zöldfa-utca, Borona-utca, Temető-utca, Angyal-utca, Vásár-utca, Vágóhid-utca, Varjú-utca, Választó-utca, Rigó-utca, Czigány-utca, Könyök-utca, Epres-utca, Ótemető-utca, Magyar-utca, Déli-utca, Báthori-utca, Hunyadi-utca, Szent Háromság-utca, Sáros-utca, Görbe-utca, Álmos-utca, Városvég, Lajcsi-utca, Kutyaszorító-utca, Nagy zsidó-utca, Pendel Jankó-utca, Pernye-utca, Pásztó-part. A község egyes részeinek népi elnevezése: Alvég, (a templomtól délre), Felvég, Cigányvég, Ujtelep, Tótok-falva, Friedmann-falva, Kertek, Kabátfalva, Kokova (cigányrész).

A házak a mellékutcákban a régi paraszttépitkezés jellegét viselik, a fő-utcákon a modernség uralkodik, mely mindinkább terjed befelé is. Tükör-ablak, nagykapú, kapualj, mely a házat két szárnyra osztja: egyik szárnyon a 2—3—4 szobás lakás, a rövid szárnyon kamara vagy gabonaraktár. Iparkodnak nem a telek mélye felé, hanem az utca-homlok rész hosszában építkezni. A házak diszesek. Feltűnőbbek: az emeletes községháza, a vendéglő és egyéb középület.

Birtokosságát nézve, inkább a kis és közép birtokos-osztály uralkodik. Főbirtokos a kincstár, azután Bolyos Mátyás, Dítári István, Katona Mihály, Kurunczi Sándor, Rohács András stb.

Érdekes hagyománya a multnak, mely mai napig is fennmaradt, a pécskai cselédvásár. Itt fogadnak házi leány-cselédek és gazdasági férfi-cselédek. Kétszer tartják egy évben, újévkor és Szentgyörgy napján. A vásár színhelye a nagyvendéglő előtti térség.

Magyarpécska szép gótstílusú templomát a mult század 80-as éveiben építették, 1887. november 13-án szentelték fel; 70 ezer forintba került. Ehhez hozzájárult Bonnáz Sándor püspök 20 ezerrel, a község 20 ezerrel, a többit a kincstár mint kegyúr adta. A képeket Gyöngyössy Rezső festette, kitűnő szerkezetű toronyóráját Kövér Gábor állította össze. Pécskán sok régiségi leletre akadtak.

109. *Maroscsicsér.* (Csicsér.) Aradi járás. Területe 3120 kat. hold. Lakóinak száma 971. Tiszta román község. Fekszik az Arad-radnai út mentén, mely a községet átszeli. Határolják: Szabadhely, a Maros, azontúl Temes megye és Ujpanád községek. Egykor Mondorlakkal egy községet képezett, de úrbéri rendezés következtében elkülönítették. Egy része annak a szigetnek, mely a bizerei apátság helye volt, régen Csicsérhez tartozott, sőt az a rész, hol az *apátság romjai* és faragott kővel kirakott *kútja* fennmaradtak, most is hozzátartozik s Monostor-nak (monostor) hívják.

A község síkságon fekszik. Földje termékeny. A lakosság csakis

földmiveléssel foglalkozik régebben kosár-fonással, kocsikas-fonással és sószállítással foglalkoztak. A lakósok a régi határőrök ivadéakai, részint Temes megyéből és Arad megye más községeiből vándoroltak be. A község nevét egyik verzió szerint „Csics“-értől vette. A románok Tsiisir-nek nevezik.

Topografikus nevek: Işlaş (legelő), Perlaga (szántó), Şoci (homokos terület), Dimpul grecu (szántó), Pagina mare, Pagina mică (szántó föld), Vişleria (szántó, tulajdonképpen borjúlegelő) Segiăsca (futóhomokos szántó), Cottū (= sarok, zúg, káposztásföld a Maros mellett), Şeghiş (ültetett tölgyerdő), Cimpul monaştiri (apátság helye, legelő, mező). Traian római sáncainak nyoma megvan a falu határában, a Maros mellékén.

A falu utcái egyenesek; a fő-utcát derékszögben metszik a párhuzamos mellékutcák. A házak száma 218.

Birtokos: a lippai erdőkincstár.

Maroscsicsér régebben nem ott állott, ahol ma. A régi falu, Ócsicsér, a mostanitól délkeletre, a Maroshoz közel feküdt. Ez ó-faluból a lakósok 1823-ban költözködtek ki közelebbre az országúthoz. Elsőnek a jegyző, Ortotay János, építette fel házát az országút mellett. A ház máig is áll. A Maros medre távolabb volt a falutól, mint ma. A folyó szigetét képez, neve: Hăda. Egyik régi meder neve *Jeruga*, a másiké *Balta Neagra* (fekete mocsár). A Hăda-szigetet a falubeliek Colţ-nak (= szeglet-nek) nevezik. A szigeten romok vannak: egy zárdáé és egy kúté.

110. *Marosborsa*. (Berzova.) Radnai járás. Területe 9015 kat. hold. Lakóai száma 1813. Román község, a magyarság száma jelentéktelen. Határos Marosmonyoróval, Konoppal, Zarándnádassal és a Krassósözörénymegyei Lalasinnal. A község hegység alján, a Maros mellékén terül el. Átszeli déli irányban a berzovai patak, melyben régen aranyat mostak. A lakosság földmiveléssel és erdei munkával foglalkozik. Rengeteg erdőségei voltak; ma ki vannak irtva. A szilvatermelés ma is virágzik. Fábián dicsérőleg említi, hogy itt tenyésztették Arad megyében a leg szebb címeres szarvasmarhát.

Topografikus elnevezések határában: Duleu la gârd (kert-dűlő), Dimpul guranului, Ciaocă fetilor, Dimpul Jarului, La Țarina (szántó és kaszáló), Duleu lângă locu Popiilor (dűlő a papihely, lelkészi föld mellett), Duleu la Dojit, Şigiască, Unghiu, Cimpul din şuş, Iarbă ferii, Capul şatului, Duleu la Pagina, Duleu la Şivărca (szántóföldek), Duleu la cornugului (szántó), Ruptură, Moştăeşti, Duleu la Ocroviţa, Duleu la Goş, Duleu la Cimpul cu Fráj (epres, mezei dűlő), Valea la Calats (erdő-völgy, közepén patak), Valea Berzovi (a községen átfolyó patak), Valea lubeniştiilor (irtáshely, dinnye-föld).

Az utcák egyenes vonalúak. Nevük: Ország-út, Patak-utca, Fő-utca, Ulița la Valea Tujoi, Ulița Jarul, Ulița Valea és Ulița Tujoi. A község három részre oszlik: Valea (ös-Berzova), Tuja (bureștiilor- és Bolbacă-utcákkal) és Cotu. A házak száma 300. Kiemelkedőbb épületek a középületek. Van egy ligete is, Erzsébet királyné emlékére ültették (Erzsébet-liget).

Birtokosok: egykor a Kászonyi-családé volt Marosborsa, ennek kihaltával a kincstárra szállott a birtok. Birtokos még a Seidner-család.

Marosborsa 1604-ben Feltóthyé volt; 1784-ben feldúlták a lázadó oláhok.

Marosborsa.

111. *Maroshollód.* (Korbest.) Máriaradnai járás. Területe 3487 kat. hold. Lakói száma 711. Tiszta román község Marospetres szomszédságában, a Huzna-völgyben a petrési-patak középfolysánál. Határos az erdélyi Almasel helységgel és az Almás-patakkal, továbbá Marospetres-sel és Rósá-val. Határában nagy erdőség van. Mivelhető földje kevés van. Hegyek környezik, ezek közül egyik a Moșterioia, melyen rézbánya van. A lakósság földmiveléssel és erdei munkával foglalkozik.

Topografikus nevek: Druja (erdő), Dealul Corbesc (szántó), Holja (hegyi szántó és erdő), Valea Corbasca (szántó), Dimpul Bișerici (szántóföld), Imbru (hegyi kaszáló), Valea Mestieroi (irtásföld), Colibița, La Preșest.

Rendes, hosszú utcája van, a patak hosszában. A házak száma. 135. Kiemelkedőbb épülete nincs.

Birtokos: régen a Szalbek-család, jelenleg gróf Zoltowsky-testvérek.

112. *Maroskaproncza*. (Kaprucza). Máriaradnai járás. Területe 2839 kat. hold, lakóai száma 852. Tiszta román község. Fekszik a Maros mellett, a Máv. vonala mentén, hegyoldalon. Keleten és északon erdőséggel borított hegyek veszik körül. Határolják: Marosmonyoró, Alsódombró, Alsóköves, Bátyafalva. Három patak folyik itt össze: Vostiini, Șovăța, Dibosția és Bicăci, ezek képezik a govosdiai-patakot. A községen keresztül megy az Arad-soborsini állami út. A föld hegyes-völgyes és sovány lévén, a lakósok gabonát keveset termelnek. Keresetük főága az erdei munka, faszerszámmal folytatott kereskedelem és tutajozás. Szilvát is sokat termelnek.

Topografiai nevek: Șovăța (legelő, nevét száraz malomtól nyerte), Vécină (legelő, = szomszédos), Vurvil Ștupină (hegyes-, bokros legelő, értelme: méh-tenyésztő hely), Reșită (rekettyés hely, legelő), La Deal (hegyes kaszáló), Battă (szántó, neve a szomszéd falutól), Dalbocia (szántó, neve: tó), Plope (kaszáló, nyárfáról), Unghiu (szántó és homokos hely a Maros mellett; értelme: köröm), Hăda (szántó, értelme: sziget), Clocă (szántó), Țarină de la Deal.

Utcai rendetlenek, nevük nincs. A házak szétszórtan állanak. Számuk 181. Épületei közül említésre méltó a jegyzői lak. Előtte állnak az Erzsébet-fák.

Birtokos: a kincstár, melynek itt sok tölgy, cser és fenyves erdeje van. Régebben a Kászonyi-család birta.

A XVI. században az Ábrahámffyak birták, 1608-ban a Kapronczay családjé volt. 1784-ben a lázadó oláhok dúlták fel. Híressé teszi nevét a gyermekdal:

Gyi Tordára, Boronára,
Onnan megyünk Kapronczára,
Onnan hozunk oláh fátát,
Járjuk vele a zsokátát,
Hopp, hopp, hopp!

113. *Marosmonyoró*. (Monorostia.) Máriaradnai járás. Területe 4555 kat. hold. Lakói száma 423. Tiszta román község. Fekszik hegyoldalon, a Maros mellett, északon erdőséggel borított dombok veszik körül. Az Arad-soborsini állami út szeli át. Határolják: Marosborsa, Zarándnadas, Vészalja, Alsódombró és Maroskaproncza.

Földje sovány. A lakósok földmiveléssel és gyümölcsstermeléssel foglalkoznak. Fábián említi méhészetüket.

Topografiai nevek: Coșută (kopasz domb, legelő, sută = kopasz), Vurvil Izvor (izvor = forrás, legelő hegy tetején), Strumția (erdő, kes-

keny patak folyik át rajta), Rossia (erdő, patak folyik át, benne vörös kövek), Berșovița (kaszáló, a hasonló nevű patakról), Țarină (kaszáló, țarină = szántó), Prondul (szántó, vízholdásos, prondul = vízholdás), Mogiță, Dogăș, Țservenieș, Velica, Bogdanova, Ruđjevița, Libșciș, hegyes erdőrészek. Dimpul Cossuth (Kossuth-dülő, alkalmasint azonos a fentebb Coșută = kopasz dombbal), Babină, Jabrăn, Dimpul cel mare, Plapești, Dumbrava.

Az utcák rendetlenek, a házak szétszórtaan állnak. Számuk 102. Egyik utca a fő-utca.

Birta egyszer a Kászonyi-család; jelenleg kincstári birtok.

1609-ben Toldy István kapta, 1732-ben Raynald modenai hercegé lett.

114. *Marospetres*. (Petris, Pétherfalva.) Máriaradnai járás. Területe 7261 kat. hold. Lakói száma 1270. Tiszta román község. Fekszik a Maros mellett, a petrisi völgyben. Határos Zám, Cserbia, Poganyest, Almasel, Maroshollód, Marosszeleste, Tok és Torjás községekkel. Neve Petris = Kövesdet jelent. Földje sziklás, erdős és agyagos. A falun keresztül folyik hosszában a Huzna-patak. Petris neve Petrics és néha Petriș.

Petres — Fábián szerint, ki a hagyományokra hivatkozik — 1700-ban keletkezett. A török elől menekült románok alapították. Igazolni látszik ezt egy régi templomi könyvnek eme írása: „Popa Juon, első petrisi pap, 1709.” — 1784-ben a Hóra pórhadából néhány cinos itt is fellázította a lakosságot, mely a földesúr minden vagyonát feldúlta. Később a csinos kastély újra felépült és a díszkertet is helyreállították. A lakosság földmiveléssel és állattenyésztéssel foglalkozik. Néhány iparos is él közte (ács, bognár, kovács, stb.).

Topografiai nevek. Legelők: Valea Omii, Tarniță, La Bumbă, Valea Mesteroi, Prunie Grețului, Idū és Valea mare. Szántóföldek: Luncă cătră Șelistie, La cimpul cel mare Henț, Fundul nășipului, Almăș, Puclisă, Luncă cătră Dealul, Bumbă Dragoi, Magură, Valea Șintiască. Kaszálók: Cimpul cel mare Goica. Erdők: Citsera, Raciță, Cărunța, Vurvul Suri, Dealul Lupului, Breșaia, Magură. Folyók: Mureșu, Șintiască-patak, Valea Oberii-patak és Valea Burdișeu, előbbinek mellék-patakja. Ujabbak: Buruga, Burdusiani, Valea Toaci; Petrishez tartozott még a Mușa-erdő.

Az utcák egyenes vonalúak. A házak száma 300. Kiemelkedőbb házak a középületek. Van egy Nepomuki szent-János szobor a község-háza sarkán és az út mentén egy kő-kereszt.

Birtokosság: egykor Szalbeck-birtok volt, most gróf Zoltowsky-testvérek, 1784-ben az oláhok felégették.

115. *Marossalatna*. (Maros-Szlatina.) Máriaradnai járás. Területe 7010 kat. hold. Lakóinak száma 561; e között 163 magyar és 157 német van. A többi mind román lakos. A szegényes község minden oldalról hegyektől van körülvéve. Bekerítik a soborsini, bonczafalvai, mosztafalvai, bogyafalvai, halmágygorosi, keszendi és kisbajai magas hegyek és a muzsai puszta. Rengeteg erdősége van, melyben régebben hamuzsirt főztek.

A lakosság földet mivel, új házi szövő-fonó ipart, készít fa-szer-számot, favillákat és dolgozik a Munk-féle fűrésztelepen.

Topografiai elnevezések: Dealul Dopca (szántó), Holumbă pacuraru lui (legelő), Togu popii, Vurvul Bodiesdi (szántó); Holumbă ungurilor (magyarok szántója), Forray Drocsa, Salbec Muşa (személynévtől elnevezve), La Grohod (erdő, Grohod = rengetegerdő), Holumbă Muştesd (erdő), Vurvul Secăts (Wickenburg-birtok), La Dimpul Troias (trojási határszélen; Forray- később Nádasdy birtok). Egyéb újabb nevek: Herto pile (erdő), Popesti (szántó), Ispăţesti (rét), Dealul oii Ungerle, Huhurusti.

Az utcák egyenesek, nevük nincs, a házak száma 99.

Birtokosok: régen Nikolics Cyrill, Forray, Nádasdy gróf; ujabban gróf Wenckheim Frigyes. A XVI. században a Losonczy-családé, 1633-ban Kornis kapta, 1732-ben Raynald modenai herceg tulajdona lett.

116. *Marosszeleste*. (Szelistye, Zeleste.) Máriaradnai járás. Területe 2656 kat. hold. Lakói száma 374. Tiszta román község. Fekszik a Maros mellékén, a petrési-völgyben. Határos Marospetressel, Iltóvel és Tokkal. Délen a Maros érinti határát. Földje a Maros mellékén lapos, homokos; a többi része egyenetlen, köves, agyagos. Vannak szép szilvási. A lakosság földmiveléssel foglalkozik.

Topografiai nevek: Țarina de Feu, Intrê Ruj, Păstă Valea, La Pründ, Holdie la Șeleș, Lanțuri de Lung, Lanțuri de Scurt, La Vădul, La Ritul, La Pêri, Jatroi, Draganișă, La Lasarului, Mihulești, Ișlaș és Plêș. A Draganișă-hegynek tövében egy jó forrás csurog le.

Utcai egyenes vonalúak. Nevük nincs. A házak száma 94.

Kiemelkedő épülete alig van. Temploma 1755-ben épült.

Birtokosa: báró Lo Presti. Ujabban herceg Lichtenstein Alajos. 1574-ben Ferhát vajda volt. 1553-ban a Losonczyak bírták.

117. *Marót*. (Moroda.) Borosjenői járás. Területe 2302 kat. hold. Lakóinak száma 1602. Tiszta román község. Sikságon fekszik. Szomszédos Apatelekkal, Kurtakérrel, Tornovával, Pankotával, Csigérszöllős és Csigérgyarmatával. A Csigér-patak szeli át a falut. A földje termékeny. A lakosság mezei munkával, házi iparként pedig kosárfonással foglalkozik. A lakókat a XIX. század elején a kincstár telepítette oda. Nevét állítólag egy Morodán nevű első telepítőtől kapta.

Topografiai nevek : Perlage, Cimpul mare, Podut, Maliniştie de la Rugă, Gelnitë Imparatului, La Holumbu Oltoi, Livada, La Şipini, Părâu Niamtilor, La Fûntină, La Furciş, Şelistie, Pădură mare la Bard, Gîrlă, Ritul mic, La Părâu, Vraniie, Tirsul, Morghiţa, Cimpul Maţului, Balta şaliă, Funtîna lui István, Cinepistie, Şicasto, Daica. A határon átfolyik a József nádor malom-csatorna, mely Gyulavarsándnál szakad a Fehér-Körösbe.

Tanya : az Ipsilanti-tanya.

A község utcái egyenetlenek, keskenyek. A házak szétszórva állanak, számuk 251. Feltünőbb épülete a községháza.

Birtokos : régen a Derza-család, mely a kincstártól kapta ; ujabban az Ipsilanti-család, melynek uradalmát a község vette meg.

1508-ig az Ábrahámffyak bírták, 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

118. *Mártfalva.* (Czermura.) Nagyhalmágyi járás. Területe 767 kat. hold. Lakói száma 422. Tiszta román község. A Fehér-Körös mindkét partján, hegyoldalon elszórtan fekszik, Nagyhalmágy mellett. A lakosság földmíveléssel, állattenyésztéssel és gyümölcstermeléssel foglalkozik.

Dülő nevek : Şucrişt, Dumbrava, Guravoi, Grui.

Utcai nincsenek. A házak szétszórtan állanak. Számuk 63. Falurészek : Şucrişt a hegyoldalon, a Körös-parti rész és a Termură păstă Crişu.

119. *Mácsa.* Aradi járás. Területe 8316. kat. hold. Lakói száma 4193. Kevert népű község. Többsége román ; lakják még magyarok és németek. Sikságon fekszik, a Kürtös-aradszentmártoni törvényhatósági út mentén. Határolják : Ujfalu, Lökösháza, Kutas-pusztá. A lakosság Erdélyből Szatmár és Máramaros megyékből telepedett be, a németek Aradszentmártonból. A község véneinek állítása szerint a mai oláhság református magyaroktól származott, akiknek utódai eloláhosodtak és elkereszteltettek. Ezt igazolják a következő román családnevek : Borbics (Borbás), Fodor, Deák, Váczi, Juhász, Karán, Kádár, Kozma, Madarász, Pelyhes, Szabó, Székely, Tamás és Sándor.

A lakosok tisztán földmívelő nép. A helyi szükségletnek megfelelően vannak iparosok is.

A határban előforduló topografiai nevek : Cinepistie, Fakli, Funat (szőlők), Nyomás (faluszéli legelő), Şiti (legelő), Kutas (puszta), Şelistie és Szöllös. Puszták : Ábrány (Zabrăn), Livalo, Topilă, Prerită, Pă Joţi, és Csernovics-Ujfalu. (Csernovics-féle telepítés, dohány-kertészet céljából.)

Történeti emlék a határban : Tatárhalom (állítólag a tatárok idejéből), az Arad-szentmártoni úton római sánc. Az urasági nagy parkban Damjanich és Lahner vértanúk hamvai pihennek.

Mácsa feltűnő szabályosan épült. A község szabályos négyszög-alakú, az utcák egymást szabályosan keresztezik derékszögben. Nevük: Gyulai-utca, Fodor-utca, Ottlakai-utca, Pelyhes-utca, Tulkán-utca, Krisán-utca. A házak száma 650. Nevezetesebb épülete más nincs, csak a fényes Károlyi-kastély, melyet gyönyörű park övez.

Birtokosság. Régiek: gróf Károlyi György és János, Csernovits Péter, ezek révén Tököly-, Putnik- és Somogyi-családok, Bittó Ferencz, jelenleg gróf Károlyi Gyula.

120. *Máriaradna.* (Mária-Radna, Radina, Paszita.) Máriaradnai járás. Területe 4218 kat. hold. lakóai száma 2858. Kevert nyelvű község, nagyobb része román, kisebb része magyar és még kisebb német. Kincstári terület volt. Lippával szemben fekszik, szép vashíd köti vele össze. Határolja délről és keletről a Maros, nyugaton a pálosi szőlők, északon a kladvai-erdő. Egyik része dombok alján, másik része domboldalon terül el. Impozánsan kitündöklök regényes fekvése fölött a hatalmas kolostor-épület és templom.

A lakosság földmiveléssel és bortermeléssel foglalkozik. Van szép számú iparossága is.

Topografiai nevek: Dealul Popiilor (erdő), Dealul Goală (legelő), Dealul mare, Dealul Fraşinel, Dealul mare la Seghiş (szőlők és legelők), Dealul Şoros (fiatal erdő), Baraţa, Hăda, Buzsák, Hadarac, Tsairă, Săuţ, Ritul mare (szántók és kaszálók), Dealul morăş (legelő, sziklás-fényű), Dimpul Gropii (legelő), Joşif-Gropii, Dimpul Drenovăţ mică, Dimpul Drenovăţ mare (kincstári erdők és legelők), Dimpul Cucotsin, Dimpul Taghiat (kincstári erdő), Dimpul cu Stinş és Serinăgului (kincstári fiatal erdő) Dimpul Sindroi, Păreu Sindroi, Dimpul Iătü (kincstári erdők), Lupistie (sziklás hegy, kecske-legelő). — Ujabbak: Kereszt-sánc, Községi erdő, Papok erdeje, Kincstári erdő. — Egyéb dülő nevek: La Irtăş, La Hodaia, La Ruga, La Petrosa, La Szt.-Anna, La Iclü.

A község utcái egyenetlenek. Észak-déli irányban átszeli a községet egy mély medrű patak: a *Vad-patak*. A főbb utcák nevei: Aradi-út, Patak-utca, Erdélyi-út, Kossuth Lajos-utca, Kossuth Lajos-tér, Mész-utca, Kert-utca, Templom-utca, Szőlő-utca. Falúrészek: Máriaradna, Radnuca, Radna-Baracka.

A házak száma 600.

Máriaradna eredete a török hódoltság idejére vezethető vissza. — Első lakói a szomszédos Lippa, az időbeli mezővárosból, kerültek ki. Lippa mezővárosban ugyanis Nagy Lajos király Nagyboldogasszony tiszteletére templomot és zárdát alapított, melyben asszisi szent Ferenc-rendi szerzetesek telepedtek meg. Lippa 1551. évben török kézre jutott. A hatalmas Szokoli Mohamed pasa azután feldúlta a templomot. A

templomőrző Ferencrendi-atyák híveikkel együtt átszorultak a Maroson Radnára. Itt újból összeszedelőzködtek s csakhamar felépült két öl szélesen, négy öl magasan az első radnai templom. A pogány török azonban csakhamar neszét vette a dolognak s Janich András szerzetes atyának megtiltotta a szentmise kiszolgáltatását. András atya azonban, a török tilalom ellenére, a szent mise-áldozatot egyes jámbor keresztények házában mégis bemutatta. A végromlásnak induló kápolna megújítását is tervbe vette. Szándékában és annak végrehajtásában azonban a törökök által megzavartatott. A törökök rájöttek a kápolna megújítási tervére, azért elfogták, a kahdi elé hurcolták, ki 50 talp-verésre ítélte. A kegyetlen ítélet végrehajtása következtében a derék szerzetes eszméletét veszítette, de mindez nem hatotta meg kinzóit, tehetetlen

Máriaradna.

állapotában a szemétdombra lökték. Innen a hivek szedték föl s vették ápolás alá. Fölépülése után a keservesen kuporgatott aranyakkal, egyenesen Isztambulba, a szultán elé ment. Négy hónapig tartó fáradságos utazása eredményeként magával hozta az engedelmet. Szabad volt újra templomot építeni, de csak egyet.

Sok zaklatás után békés idők következtek a radnai hivekre. A hivek szabadon gyakorolhatták vallásukat, miáltal gyarapodott is az Isten háza. A szegényes hivek tehetségükhöz mérten, hordták össze diszeiket. Így került, úgy az 1668. évben, a mai kegyelemkép is oda. A „Remondini de Bassanó“ régi olasz kép. A kármelhegyi Boldogasszony szokásos ábrája; a szent Szűz anyai szeretettel teljes arkifejezéssel hajol a jobb karján ülő kisdied Jézus fölé, ki ölelésre nyújtja karjait. Az anya és gyermek feje koronával van ékítve. A kép alatt a

tisztító tűzben szenvedő jámbor lelkek láthatók, kik összetett kezekkel a szent Szűzhöz fohászkodnak, segítségét kérve.

A csendes békés idők azonban nemsokára elmúltak. — Új hírek érkeztek. Ős-Budavára ismét a magyaroké lett. Zalánkeménél megdőlt a török hatalma. Erdély záváriját azonban még erősen tartotta a török, annak pedig Lippa volt a kulcsa. Nehéz idők szakadtak Radnára. Az ellenség kis területre szorult és rabló ökle legközelebb a radnai egyházat érte. Nem átallott a török fegyverrel törni a templomra. — Egyik vezérük meg épen lovastól akart berontani, ámde a sziklába gyökerezett be lovának a lába. Aminthogy a pata vágta kő ma is látható a templom belsejébe befalazva. Felette a falon festve van az esemény, alatta a magyarázó vers:

„Im e török lovagolva e helyre bejutni akarván,
Ménje patája nyoma megörökölt e kövön.“

Nemsokára a törökök felgyújtották a kis templomot. A röpködő, lobogó zsendelyek a Maros folyón keresztül a török táborba hulltak alá az égő templom lángjaiban gyönyörködő mohamedánok közé. A kaftánok, turbánok tüzet fogtak, sokan közülük kinosan elvesztek. Mások megfutottak a folyóba, hol örökre lehűtötte őket a Maros árja. A lángok folyton dühöngtek, míg a tettes fölfedeztetvén, kivégeztetett, amikor a tűz is elaludt. Az istenítélet nyomban a tett elkövetése után, megtizedelte a török népet.

A romon, hamvakon kesergő magyarság pedig csodát látott. Ott hevert az izzó zsarátnokokon sértetlen a papiros oltárkép, barnán bevonva az égés patinájával. Ez időtől fogva a csodálatos tények kegyképpé avatták a Bassanó-nyomda-Copiát.

A kegykép csodálatos megmentése mind nagyobbszabású búcsújárót vonzott Radnára, kik a szent Szűz iránti hálájoknak adóját kegyes adományokkal rótták le. Ezen adományok lassankint igen megszorodtak. A szentkép pedig mindenféle értékes tárgyakkal felékesített. Sok csodának híre fűződött hozzá.

Igy pl.: 1718-ban egy köszvényes radnai lakos, ki jární, mozdulni sem tudott, ágyastul a templomba vitette magát, Máriához folyamodott s pár nap alatt meggyógyult. 1724-ben egy Jung Regina nevű aradi asszony, kinek jobbkeze teljesen össze volt zsugorodva, a templomban imádkozás közben meggyógyult, mely esetet Arad város tanácsa is írásban bizonyította. Ugyancsak bizonyította azt is, hogy 1732. július 28-án, midőn Aradon az ugynevezett gugás dögghalál dühöngött, Bummer Anna Mária, egy Heister-ezredbeli katona felesége, álhalálából egy pillanatra föleszmélve, kijelentette, hogy a csapás addig el nem mulik a lakosságról, míg bucsújárással a radnai kegykép elé nem zarándokol-

nak. A polgárság fegyveres kíséret mellett el is zarándokolt és a járvány attól fogva enyhült s nemsokára el is maradt.

Az 1738-ban kitört pestis igen sok áldozatot szedett, amikor az aradiak fogadalmat tettek, hogy évenként elzarándokolnak Radnára. Az első bucsújárásukat 1742. július 28-án tartották meg. Diszbe öltöztetett 24 gyermek tálcákon sok ékszert, aranyat és ezüstöt helyezett el a főoltáron. Éjjel is imádkozva és énekelve négy napig tartott a zarándoklat. Azóta, különösen a glogováci, szentannai, ujanádi, ujaradi, lippai, hidegkuti, stb. svábok árasztották el a kolostor folyosóit olyan képekkel, melyekben betegségükből való fölépülésüket ábrázolják egyes falusi piktorok. Ezen képeknek egy része, napjainkban is látható.

A zarándokok száma nagyon változott. 1753-ban máshonnan csak 1310, 1767-ben már 12,000 jött és csakhamar 20—30,000 közt változott. A jelenlegi szép barok-stylben épült templom a régi helyén, a hegy tövében áll s 1767-ben épült. Szélhossza 63 m., szélessége 15 m., magassága 21 m. Dél-keletre tekintő homlokzatát két torony disziti. A templomhoz fel Papsó Dániel atya kőlépcsőzetet építtetett, a másik 1887-ben készült. A templomban kilenc mellékoltár van. A kóruson a templommal arányban levő pompás orgona, a legujabban kiépült Erzsébet-kápolna és a sekrestye egészítik ki a templom belsejét. A régi barok-stylű főoltár helyén áll a karrarai fehér márványból készített jubileumi főoltár.

A radnai templom menhely is volt s 1774-ben is ezen jognak örvendett.

A kegykép 1770-ig egyszerű fakerettel volt ellátva, 1910-ben a hívőktől ajándékozott értéktárgyakból és pénzadományokból készült Bécsben a jelenlegi ezüst-keret, melybe a szent-kép Péter és Pál napján elhelyeztetett.

A búcsús híveknek Radnára özönlése leginkább az időtől növekedett, mikor XIII. Kelemen pápa 1767. május 16-án teljes búcsút adott mindazoknak, kik a zarándoklásban résztvettek.

A radnai búcsúk ellen óvatosan bár, de fellépett a vármegye. 1775-ben a helytartótanács azt szabályozni kívánta. Békésmegye pedig egyenesen be is tiltotta a zarándoklatokat.

1817-ben a szeptember 8-iki búcsút az inség miatt a csanádi püspök betiltotta, mégis 6000 ember gyűlt azon napon egybe, hallgatva a szónoklatokat. 1831-ben augusztus 15-én a kolera miatt elmaradt ugyan a bucsújárás, ámde 1836-ban szeptember 8-án a kolerától való félelem következtében csak úgy özönlött a zarándoknép Radnára, úgy, hogy ezen a napon 15,000 ember lett megáldoztatva. A búcsúkkal együtt terjedtek a hiedelmek, a csodahírek. A XIX. században beszéltek egy öreg koldusról, ki Szegedről jöve, a Marostól térdencsúszva a

szájában hordozott vízzel addig öntözgetett egy templom elé fúrt hordót, míg az kizöldült, amikor is bűnei bocsánatát megnyerte.

1889. január 9-én a földmivelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterium a radnai búcsúvásárokat eltörölte, sőt még a radnaiaknak sem engedte meg a mézeskalácsok, szentképek, olvasók stb. árulását, mindamellett a zarándokok száma emelkedett. A radnai búcsújárásoknak immáron kétszázados múltja van.

A nevezetes búcsúnapokat VI. Pius pápa 1776. április hó 27-én kiadott brevében szt.-Péter és szt.-Pál napjára, karmel-hegyi Bold. szűz napjára (jul. 16.), Mária nevenapjára, szt.-Anna napjára (jul. 26-án), július hó 10-én egy évenként a megyés püspök által megállapítandó napra tűzi ki, azonkívül július hó 19-én, Áldozó csütörtök, Keresztelő szt.-János, Nagyboldogasszony és Sárlos-Boldogasszony (jul. 2.) napjaira ad teljes búcsúengedélyt.

Az 1886. évi szeptember 12 iki búcsú alkalmával, az első ünnepi szent-mise alatt történt, hogy a szent-Anna mellékoltár jobb sarkán levő gyertyatartó a jövő-menő hivek valamelyike által ellokergett. Az égő gyertya dőlés közben egy nő ruháját meggyújtotta. A felcsapó láng láttára a tömeg közül több kiáltás hangzott: „Ég a templom!” mire egymás hegyin-hátán rohant ki a népség. Legnagyobb része a főkijáratához igyekezett s nem is lett volna nagyobb baj, ha ugyanakkor újabb csapat nem igyekezett volna befelé. Ezek a szembe rohanó embertömeggel tehetetlenül állottak meg, de csak egy pillanatra, annak sodra elől menekülni nem tudtak s így közülök többeket agyontaposztak, többek pedig súlyosan megsérültek.

A mostani főoltárképet, mely Roskovics Ignác festőművész alkotása, 1892-ben helyezték el.

Lélekemelő, magasztos ünnepély volt 1895. okt. hó 5., 6. és 7-én a kegykép 200 éves jubileuma és ugyanakkor az új főoltár fölvatása. Nem kevesebb, mint 15.000 ember érkezett azt megünnepelni. Dr. Schlauch Lőrinc, Dessewffy Sándor megyés püspökök több egyházi méltóságok, Csekonics Endre, Zelenski Róbert grófok, Arad megye alispánja és számos hatósági kitünőségek vettek azon részt.

Az ünnepély után latin nyelven okmány lett kiállítva és a nagyváradi bíboros püspök, valamint a többi egyházi méltóságok által, úgyszintén gróf Csekonics Endre v. b. t. t. és Szathmáry Gyula Aradvármegye alispánja által aláírva, a kegyképben elhelyeztetett. Ugyanez alkalommal a zárda emlékpénzeket is veretett. A nagyobbak forintos alakú ezüstérmek, a kisebbek tojásdad alakú emlékérmek, arany, ezüst és bronz példányokban.

A zárda és kegytemplom történetével szoros összefüggésben van a község története. Amint szaporodtak a zarándokok, úgy népesült

a község lakossága. Sokakat a vallási buzgóság vonzott a letelepülésre, de a megélhetési módnak is szerep jutott benne. Radna lakóinak java-része a búcsúkból él. Ipara, kereskedelme, forgalma arra van alapítva.

Az 1848—49-iki szabadságharc Radnát érintetlenül hagyta. Abból a szomszédos Lippa vette ki részét. Csupán a radnai gyógyszertár épületén lévő emléktábla hirdeti annyit, hogy a világosi fegyverletétel után azon házban vett búcsút Kossuth Lajos, hazánk nagy fia, családjától 1849. augusztus havában, mielőtt külföldre menekült. A gyógyszertár azidőben Ternajgó József tulajdona volt s ő látta vendégül a bujdosó kormányzót.

Az utolsó évtizedben úgy a templom és környéke, mint maga a község, nagy változásokon ment keresztül. Kivetkőzve a régi maradiságból, mindegyik a modern haladás terére lépett. — A templom és környékének díszítését a radnai zárdának nagytudományú főnöke, P. Amberger Gyula kezdte meg, kinek az 1900. év október havában történt elhalálása után 1901-ben P. Prieszter Ágoston, a XIII. Leó pápa által 1897-ben hozott szigoritással, vette át a főnökséget. Ez idő óta bámulatos átalakulások óriási pénzáldozatokkal lettek eszközölve.

A templom művészies kifestése, újbóli kikövezése, a 12.600 koronába került új főoltár, a 14.000 koronás hatalmas új orgona, 3 új harang, új színes ablakok, keresztuti képek, új szobrok, új lépcsőzetek stb. készültek. Azonkívül a kegytemplom körüli ájtatos helyek részben megújítva építettek. Így a lourdesi Szűz tiszteletére a barlang-kápolna, a millenniumi Szent István kápolna. Kiépítették a hívek által kézzel a hegyre felhordott kövekből a stációkhoz és a kálváriához felvezető lépcsőzet. Ugy szintén a templom arany és ezüst felszerelése és az összes egyházi ruhák megújítottak. Collegium is létesült, amelyben 21 szegény ifjú nyer a rendház költségén évenként ingyen nevelést és tanítást.

A község is kivette részét az újításokból. Ehhez hozzájárult a Radna-temesvári vicinális, majd később az aradhegyaljai motoros vasút kiépítése. Mind a kettőnek Máriaradna a végállomása. Forgalom tekintetében ezen alig 2500 körüli lakóssal bíró község túlszárnyalja az országnak bármelyik 30—40.000 lakóssal bíró városát. — Ugyancsak a Maroson épített új vashíd, a vasúti fölüljáró, szintén hozzájárulnak a forgalom emeléséhez.

Utcai kövezettek, országútai jó karban vannak, amire a nagy forgalomnak szüksége is van.

Az utolsó évtizedben a község beszüntette a búcsúcikkeknek sátrakban való árulgatását. Árúcsarnokokat építtetett, amelyekből tekintélyes haszna van. A patakot is szabályozta, habár az még mindig nem tökéletes, amennyiben ez év nyarán három ízben is kiöntött, veszélyeztetve a patak körüli lakosság érdekeit. Ugyancsak az utolsó időkben emeltetett

az új község háza, a m. kir. adóhivatal. Az új kir. járásbíróság épülete most van készülöben. A magánházak egész sorozata szintén az utóbbi időkben keletkezett. Igen sok nyugdíjas telepszik meg Radnán, gyönyörű vidéke és egészséges klímája miatt.

Máriaradnának, mint kegyhelynek állandó látogatói és jöltevői az Almássy, Csekonics, Wenckheim főúri családok, a püspökök egy része, sőt országunk jelenlegi trónörököse, Ferenc Ferdinánd is, ki 1903. szeptember 7-én úgy a kegytemplomot, mint a kolostort P. Prieszter Ágoston zárdafőnök kalauzolása mellett bejárta és megtekintette.

Azonkívül fél Magyarország ontja ide minden hívő lelkét. Ki ködmönben, ki pruszlikban. Valamennyien bizalommal járulnak e szent helyen a szent Szűz zsámolya elé, kérve, könyörögve a meghallgatásért Istenhez közbenjáró kérelmek teljesítéseért. A tömeg ajkán pedig fel-felhangzik gyakorta az elnyomatásban fogant ősrégi melódia:

Magyarországról, édes hazánkról,
Ne feledkezzél meg szegény magyarokról!

121. Medgyesbodzás. (Medgyes-Bodzás). Eleki járás. Területe 5504 kat. hold. Lakói száma 2413. Magyar község, lakják még tótok és németek is, nagyon csekély számmal. Egészen sík területen, Csanád-megye határán fekszik. A falu a régi Medgyes- és Bodzás-puszták területén létesült 1855—57. (Lásd I. 259. l.) Bérleje volt ama pusztának a 18. század elején Henglmüller, ki ott virágzó gazdaságot folytatott. A község határa egészen sík. Földje nagyon termékeny; a mezőgazdaság virágzó. A nép gyarapodása látható. A községhez tartoznak a Klemi-major, Erzsébet-major, Görbed és Kis-Bodzás puszták; határrészek: Hármashatár, Szenes-út, Cigányka, Nagymező, Kisbérlet.

Utcái elrendezettek, egyenesek. Több utcáinak neve: Fő-utca, Déli-utca, Északi-utca, Új-utca és Kereszt-utca. A házak száma 346. Épületei közül kiemelkedők a középületek (község háza, jegyzői lak és iskola).

Birtokosság: Régen Wodianer, utabban gróf Keglevich György, Horváth János, Kardos János, Novák András, Kasztell Nándor, Zsiros György, Kiss Albert.

122. Medgyesegyháza. (Medgyes-Egyháza). Eleki járás. Területe 6272 kat. hold. Lakószáma 3628. Kevert nyelvű község, lakják magyarok és tótok. Egészen sík vidéken fekszik. Folyó vize nincs. Kincstári pusztá volt. 1887-ben telepedtek meg benne csabai tótok, 1895-ben lett kisközség, 1900-ban nagyközség. A lakosság nagyrészt elmagyarosodott, sőt ma már a tótság és magyarság össze is házasodik.

A lakosok földmíveléssel foglalkoznak, házi iparul a szövés-fonást és kosárkötést űzik. Forgalma, piaca nagy. Iparossága is van. Forgalmát az Acsev. vonala (Mezőhegyes-Kétegyháza) bonyolítja le.

Utcái rendszerek, egyenesek egymást keresztezők. Nevüket történeti nagyjainktól kapták: Kossuth-utca, Petőfi-utca, Rákóczi-utca, Bocskay-utca, stb., régebbi Gyár-utca. A házak egyenes vonalban állanak. Számuk a tanyákkal együtt 576. Épületei közül a középületek díszesebbek.

Birtokos: Telbisz Alajos. Nagyjából kis és középbirtok-tesztből áll.

123. *Menyéd.* (Minyád.) Borossebesi járás. Területe 803 kat. hold. Lakóinak száma 288. Tiszta román község. Fekszik a Minia fel-patak jobb partján, domboldalon. A lakosság földmiveléssel, állattenyésztéssel és faabroncs-készítéssel foglalkozik. Határolják Kisfeketefalu, Nádalmás, Susányfalva, Dancsfalva és Bajnokfalva. Gyümölcsösei is vannak. A földje sovány.

Dülok: Ursulesti, Toghiesti, Tsuntiesti, Stancesti. Erdők: Copăița, Monița.

Az utcák egyenes vonalúak. Nevük nincs. A házak száma 53.

Birtokosok: régen a Königsegg-család, utabban gróf Wenckheim Krisztina. 1553-ban Alsó- és Felső-Menyédet a Losonczyak kapták, később Kornis G. és Kenderessy birták. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

124. *Menyháza.* (Monyásza.) Borossebesi járás. Területe 7445 kat. hold. Lakóinak száma 772. Román község. Csak a kevés számú intelligencia magyar. Fekszik ama szűk, de igen kies völgyben mely nyílását Déznánál a vár tövében veszi s onnét Kistrónán át két hegyfal között a fürdőhelyig benyúlik. Végpontja az Acsev. Borossebes-Menyháza keskenyvágyú szárnyvonalának. Határolják: Biharmegye Kolesty községe, Mikószalatna és Kistróna.

Menyháza, mint szokták nevezni: Monyásza, régebben Monyháza volt. Hajdan magyar volt, a török háború pusztításai után azonban Bihar megyéből a Groza, Stodinka, Csupesye és Kondje nevű román családoktól népesített be. Menyháza ez a kies fürdő, tulajdonképpen két részből áll, a faluból, mely délebbre, a völgy nyíltabb részén fekszik, és a fürdőtelepből, a tulajdonképeni Menyházából, mely a völgy-szorulat legszűkebb részén és ebből balra kiágazólag egy még keskenyebb völgy-szorulatban fekszik. Patak szeli át a hosszú völgyet, egy másik patak pedig a fürdő felől folyik. A hosszú völgyben feljebb haladva nagyon kies részeket találunk még és köfajt meg márványbánya telepeket, kis iparvasúttal. A fürdőn túl, kicsit kiszélesedő részen, vas-hámor van.

A falu népe bánya- és erdei munkával foglalkozik. Háziipara szövés-fonás.

A vidék egyes részein a következő topografiai nevekkal találkozunk: Işo, Ţsoroi (halomhát, forrással), Cimpul nieresti (fensík), Pancoi (magas hegycsúcs), Vlăd kútja (magas hegyen forrás), Bajile niemtilor (elhagyott bánya), Arnót (hegy csúcs). Továbbá Dealul Ghilant, Histăasca, Butusaşcă (erdők), Crişpăşca (szántó), Băltele (rét), Nigei, Spinerie Corbu.

A falu egyenes utcákból áll. Utcanevek: Fő-ut, Fürdő-utca. A házak száma 70.

A fürdő-telep ujabban nagyon szépen fejlődik. Szép, modern villák nagy számmal épültek, s van megfelelő modern berendezésű fürdő-szállója. Szébb villák a Wenckheim, Mayer, Paradeyser, báró Andrányi Károly és az Acsev. villája. A fürdő maga nagyon jó gyógyító hatású, meleg fürdő, melyet már a törökök is használtak. Ez is modernizálva van. Homlokzatán azonban ott díszlik a régi felírás:

LIBER A CURIS HANC CUR AE VALLEM SALUTA — HEU HOSPES ! HIC VIX
CURATUR QUI CURAT.

(Gondtól menten üdvözlöd e gyógyító völgyet. — Jaj, vendég, aligha gyógyul meg itt, kit gond bánt.)

Menyháza régi birtokosai a Kornis család, később a Névery-család, majd Waldstein Erneszt gróf és jelenleg Wenckheim Frigyes gróf. A határ természeti nevezetessége két tágas öblű barlang és feneketlen mélység a Maguriscă-hegyen, egy feneketlen mélység pedig a Medgyes-hegyen (Fábián).

Monyászat 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

125. *Mermesd.* Nagyhalmágyi járás. Területe 623 kat. hold. Lakóai száma 258. Tiszta román község. Fekszik szétszórtan hegyoldalon, a Mikelaka-nagyhalmágyi törvényhatósági út mentén, Nagyhalmágytól észak-nyugatra.

Lakóai földmiveléssel, gyümölcstermeléssel és famunkával foglalkoznak.

Dűlő-nevek: Dimpul Granit, Troaşel, După Dealul, Valea Tirsului.

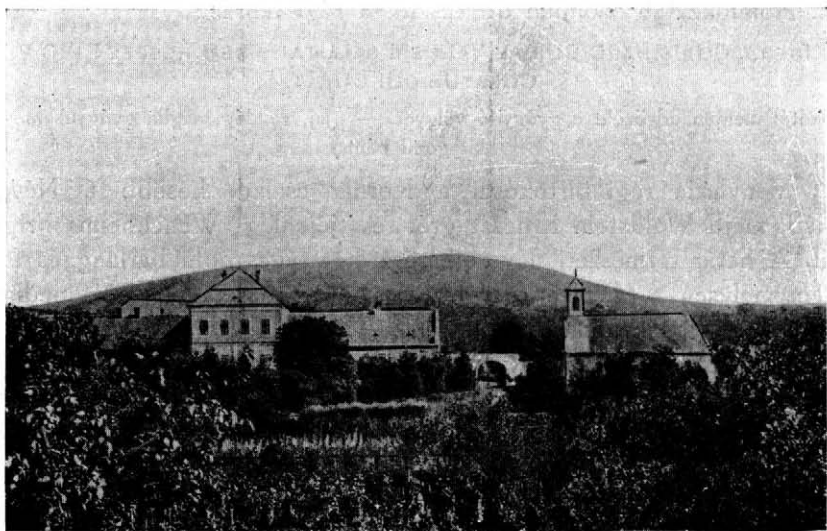
A község kicsi és szegény. Utcái rendetlenek. A házak száma 55. Falurészek: Satul din şuş, Şirbească.

Mermesdet 1764-ben Bethlen G. kapta.

126. *Ménés.* Máriaradnai járás. Területe 1722 kat. hold. Lakóai száma 1370. Népe román, csak a kevés számú értelmiség képviseli a magyarságot. Ménés is kamarai birtok volt. Egyike a legrégibb hegy-aljai községeknek. Fekszik a Hegyes-Drocsához tartozó határhegy lábánál, a Világos-pálosi törvényhatósági út mellett, a Budapest-tővisi vasútvonal mentén. Határolják: Kalodva, Ujpálos, Ópálos és Gyorok. A község a hegy alján, a mű-út mentén hosszan terül el, egy része behatol a szűkebb völgybe. Körülveszi a községet keletről, északról,

nyugatról a szőlővel beültetett hegysor. E dús szőlők közül előkelően emelkednek ki a diszebb úri kolnák és kifehérlenek a föld népének egyszerűbb viskói.

Sok völgye, hegye, vízmosása dús topografiai névsort nyit. Ilyenek : Valea cel mare, Scortiaru (kősziklás hegy), Stupină (völgy, méhes, itt méhtenyésztés volt), Dealul Cladovi (kősziklás hegy), Valea spieșdi (völgy), Dealul lung (kősziklás), Valea bișerici, Valea Deheleanilor (völgy), Daicăni (hegy). Dülök-szántók : Dimpul popiilor, Cașop, Morminșilor, Cinepiștelor, Dealul porțsi, Valea porțsi, Sânturi, Valea lui, Novak, (völgy), Carbutariu (cserjés), Lîngă Niemesi, La Dimpul és La Ritul, Drepic, La Ricitties (rekettyés).

Ménes : Vincellér-iskola.

A lakosság kevés földmiveléssel, de inkább szőlőműveléssel foglalkozik. A ménesi aszú- és vörös-bor világhírű. A filokszeri pusztítása óta a szőlőművelés annál intenzívebb és bő keresetforrást nyújt a lakosságnak, mely azóta meggyarapodott. Szép tiszta házak és udvarok tanúskodnak erről.

A község főrésze a hosszú fő útvonal, mely gyengéd hajlású ív alakot képez. Rajta megy végig a hegyaljai motoros vasút. Ennek közlekedése új lendületet adott e község életének. A házak száma 335, ebből 35 kolna. Kiemelkedő épület a díszes *vincellér-iskola*, mely az egykori birtokos Grassalkovics Antal herceg kastélya volt.

Birtokosok : gróf Wenckheim, Kende, Steiner.

Ménes 1561-ben Mágócsy Gáspáré és Pető Jánosé volt, 1612-ben

Sövényházy Móríc kapta. Mint elpusztult község 1732-ben Raynald modenai herceg tulajdona lett.

127. *Mikelaka*. (Mikalaka). Aradi járás. Területe 3432 kat. hold. Lakói száma 4313. Nagyobbrészt románok lakják, kevés magyar és német. A község a Maros folyó jobb partján fekszik, egészen sík területen. Keresztül vonul rajta az Arad-zámi állami mű-út és az Arad-hegylajai mótóros vasút, melynek itt megállóhelye van. Mikelakánál ágazik ki a keleti (erdélyi) állami műútból az észak-keleti (nagyhalmágyi) megyei út. Határolják: Öthalom, Arad és Zimándujfalú.

Mikelaka Arad tözsomszédtségában fekszik. Lakóssága földmiveléssel s állattenyésztéssel foglalkozik s Aradon értékesíti termékeit, viszont itt fedezi szükségleteit. A birtoktalan, napszámos nép Aradon keres és talál munkát. Egész rajokban látjuk este 6 óra után az építőmunkásokat, gyári-munkásokat, férfiakat, lányokat haza térni. A község területe kamarai birtok volt. 1810-ben, mikor a kincstár a sőt a maga hajóin szállította jobbágysai által, Mikelakáról sok hajóst fogadott. Adott nekik az országút mellett szép rendben háztelkeket, a zimándi pusztából legelőt, sőt a katonaaállításól is felmentette őket. A hajósok házain címerül hajó volt kifestve. Ilyen házban sem a birónak, sem a katonának keresete nem volt. A hajósok előjárója káplár volt. Fontos ügyekben kerületi kapitány bíraskodott fölöttük. Így mintegy szabadalmat élveztek a megye területén. Később a kincstár a sószállítást bérbe adta, akkor szabadalmuk megszűnt s lassan jobbágy sorsra jutottak megint.

A határban a következő részek említettnek: Községi rét, Buzsáki földek, Buzsák, Țarină, Gîrnienca és Luncă-pusztă, Zimándi pusztă, Islaș, La dealuță Roscopăn Betăcea, Focul popiilor, La Jimboc, Dreutașanilor Deheleanilor, Siculanilor, Vostoc, Toltis, Giorgiului, Firigihaș, Șilbilor, Beserici, Salcă, Funați.

Az utcák egyenesek; fővonal a mű-út. A többi ezt keresztben metszi. Utca nevek: Ország-út, Fő-út, Gyár-utca, Iskola-utca, Templom-utca, Szél-utca, Legelő-sor, Töltés-sor, Bika-utca, Ulița neagră. Ujabbán történeti neveket nyertek. A házak száma 670.

Kiemelkedő épületek az iskolák s a Máv. épületei. A község és Arad között van a katoná temető. Ettől töltés vezet a Marosig. Itt valamikor híd volt.

A községhez tartozik még az Arad tözsomszédtségában keletkezett Uj-Mikelaka nevű telep, mely a mű-út és a Máv. pályatesté közt fekszik. Nagyobb részt munkásnép lakja. Rövid utcái párhuzamosan a mű-úttól a vasuti töltésig húzódnak. Csak az előrés halad párhuzamosan a mű-úttól és e vonalon élénk forgalmú üzletek keletkeztek.

Mikelaka 1343-ban és 1350-ben Itelaka név alatt van említve. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta. Hagyományok szerint a köz-

ség két részből állott: Betrana és Busie Chianá-ból. Mondják azt is, hogy a község neve régen Kislak Satul mic-nek hívták. A román lakosság Erdélyből jött. Ősi családok Jovan, Drecin, Nivesti, Bugoresti, Hutu, Mihutu, Nadaban, Stoic, Gabor, Jencest. A Funatâ la Cetăte-dülőhelyen vár állott. Nyomai megvannak.

128. *Mikószalatna*. (Szlatina). Borossebesi járás. Területe 1303 kat. hold, lakói száma 523. Tiszta román község. Határolják: Kistróna, Dézna, Bajnokfalva és Kisfeketefalú. Hegyes-völgyes vidéken fekszik. Földje nem terméketlen. A lakosság földműveléssel és állattenyésztéssel, kiváltképen azonban gyümölcstermeléssel foglalkozik. Kitűnő gyümölcse: alma, szilva, körte és dió. Erdeje kevés van. Van egy forrása, mely sohasem fagy be.

Utcája kettő van: fő- és mellék-utca. A házak szerteszéjjel vannak. Számuk 92.

Birtokosság: gróf Königsegg.

1553-ban Losonczyék birták. Később Kornis és Toldy István kapta. 1732-ben Raynald modenai hercegé lett.

129. *Milova*. (Máriaradnai járás.) Területe 47 kat. hold. Lakói száma 626. Tiszta román község. Gyönyörű, kies völgyben fekszik, csörgedező patak mellett, mélyen benyúlva a hegyek közé. A megyei út érinti déli részét. A patak neve Milova, innen is a község neve. Határolják: Solymosvár, Odvas községek. A község a 17-ik században keletkezett, amidőn ott rézbányát fedeztek fel. Ennek művelésére szakértő bányászokat telepítettek oda (akkor még solymosi határban) s így a bányászat felvirágzott. A 19-ik század elején a kincstári tisztek sáfárkodásában hűtlenséget derítettek ki s így a bánya további művelése megszűnt. A gépezetet és olvasztókat lerombolták. A lakosság Erdélyből, a Bánságból és a Körös-mentéről került oda. A község nevét így magyarázza a hagyomány. Eredetileg tótok lakták s Valea Milova (tótban = szép) volt neve.

A lakosok csekély földművelés mellett inkább kőbánya-munkával foglalkoznak.

Utcája egy van a patak mentén. Neve nincs. A házak száma 123. Díszesebb épületei nincsenek.

Birtokosok a kincstár és a Mairovitz-család.

130. *Mondorlak*. (Aradi járás.) Területe 4582. kat. hold. Lakói száma 1583. Tiszta román község. Egészen sík területen fekszik. Határos Maros-Csicsérrel, a Marossal, Óthalommal és Ujpanáddal. A falu előbb Maroscicsérrel együtt, bent a Maros kanyargásai közt elszórva feküdt, de mivel az erdős-berkes sziget az alattomos átjárást úgy a Bánságba, mint a lappangó tolvajnak az érintkezést nagyon könnyítette, mind a két község feljebb helyeztetett (1825-ben), az országút két ol-

dalára. Régibb időben ezek a faluk a Maros említett szigetében állottak s a karlócai békén költöztek át a lakók a folyó innenső partjára, határőrző katonákkal. A község nevét a románok Mëndruloc-nak is mondják. Értelme a szónak Szép-lak, s e néven emlegetik is.

A községet az Arad-radnai műút szeli át.

A lakósság tisztán és kizárólag földmiveléssel foglalkozik.

Határrészek nevei: Islaș (legelő), Funăc Grecului (szántó, Grecu személynévről), Tirs (szántó), Őthalom felé. Itt nagyon burjánzott a csipke- és egyéb bokor, tirsi-bokrok. Funăc (czántó), Ugor és Slatină (szántóföld), Plopii (káposzta föld, értelme nyárfa), Galamos (= Galambos, szilvás kertek, melyeket gerlek leptek el). Trapesin (kaszáló, kőris-erdő mellett, trapesin = kőris), Hada curi (szántó curi = úrbéri terület. Hada kiöntéses hely), Ghipu (legelő = gyp), Hăda (nádas), Săbran (fiatal erdő).

Mondorlak lakói is valamikor szabad hajósok voltak. A község szabályosan épült. Egyik fővonala a mű-út, ezt keresztbe metszik párhuzamos utcák. A házak száma 302. Kiemelkedőbb épületek a középületek.

Birtokos: a lippai kir. kincstár. Nagybirtokos nincs.

131. *Monyoró.* (Borosjenői járás.) Területe 2531 kat. hold. Lakói száma 914. Tiszta román község. Sík területen, a Mikelaka-nagyhal-mágyi megyei út mentén fekszik. Észak-nyugaton érinti a József nádor-malomcsatorna. Határát keresztül vágja a Fehér-Körös. Határolják: Bokszeg, Repszeg, Körösvajda és Selénd. Földje termékeny, régen nagy erdőségei voltak. A lakósság földmiveléssel, régebben erdei munkával és faszerszámok készítésével foglalkozik.

Egyes határrészek nevei: Árok (szántóföld), Trestia (szántó), Gunoiste (trágyahely, gunoi = ganaj; régen itt volt a község). Itt van a Palăncairă (pálinka égető), Canalis (kis folyó, mely Erdélyből jő), Dealul Joși (szántó, tulajdonnévtől), Butuc (irtáshely), Dealul (szántó), Seștini (szántó), Sitei (ér, mely Körösvajda felől jő), Pădure (erdő), Livadă (mező) Dimbucă (dombos erdő), Tsuterie (vadaskert), Potocu (= patak, kis ér), Traian (útnak neve, Traján-út), Nimăn (szilvás), Prunistie (szilvás).

A község rendszeren épült. Van 210 háza.

Birtokos régen Urbán József. Jelenleg Hermann Keresztély.

1732-ben Raynald modenai herceg kapta. Gróf Leiningen Károly vértanú holtteste sokáig itt volt eltemetve. Miután a babonás románok a sírboltot titokban feltörték, az Atzél-család Borosjenőre vitette át a holttestet.

132. *Mosztafalva.* (Musztesd.) Borossebesi járás. Területe 4274 kat. hold. Lakói száma 404. Tiszta román község. Az Acsev. Boros-

sebes-gurahonci vonalától délre, hegyek között fekszik völgyben, az úgynevezett Valea Reștenestului-ban, hasonló nevű patak mellékén. Határolják Boncafalva, Alsószakács, Mikószalatna és Alcsill. A helység apró kis községek egyesüléséből keletkezett, u. m.: Muștesd, Corbască, Feritse. Utóbbival 1822-ben egyesült. A földje sovány. A lakosság földmivelésből és erdei munkából él. Nagyon iszákos.

A határban levő hegyek nevei: Prestiă, Veșt, Corbască. Dűlők: Sest, Captă Transelle, Tupillato, Clobest, Valea, Belső telek, Troiasile, Craste, Soș, Gotanie, Goronie, Plopetu, Tuppilută, Drocsa, Feriție, Livăda. Egy patakja is van: Reștenestului. Ugyanigy hívják az uradalmi gyümölcsös kertet.

Az utcák egyenetlenek. A házak dombon vannak szétszórva. Számuk 89.

Kiemelkedő épülete nincs.

A földesúr régen a Szalatkay-család. Ma gróf Potocki uradalma van itt.

1519-ben Musthafalva név alatt van említve. 1602-ben Báthory Zsigmond *Mustec* és *Boncest* zárandi falvakat Teleki Mihálynak adta.

133. *Muszka*. (Világosi járás). Területe 2361 kat. hold. Lakossága 1194. Tiszta román község. Fekszik az Arad-Hegyalján, az Acsev. az Ahmv. mentén, részben hegyoldalon, részben a lapályon. Határolják Galsa, Magyarád, Pankota és Erdőskerek. A lakosság földmíveléssel, de kiváltképen szőlőmíveléssel foglalkozik.

Határában előforduló nevek a síkságon: Jimbolia, La Seșt, La Dimpul; a hegyen: La Dealul Cinepiste, Dealul Rămor, La dealul Peniistie.

A helység pecsétjén valami vár-forma ábra látható. E vár a hegyen a szőlők közt állott és sáncokkal volt körülvéve. A romok közt pincére találtak.

A község rendszeres telepítésű. Utcái egyenesek. Nevük nincs. A házak száma 280. Kiemelkedőbb épület az iskola. A szőlőhegyek közt szép kolnák állanak szétszórva.

Egykori nagyobb birtokos család a Budai Jonathán család volt. Most csak kisebb birtokosai vannak.

Régebben *Meszt* néven sokszor van említve 1445-ben a Hunyadiak birták, 1608-ban Petneházy kapta. 1651-ben a Gyulaiaké, 1726-ban mint elpusztult falut Raynald modenai herceg kapta.

134. *Nadab*. (Kisjenői járás). Területe 8732. kat. hold. Lakói száma 2312. Román község. A magyarok száma csekély, a németeké még kevesebb. A falú két helységnek Somosnak és Nadabnak egyesülése útján létesült. Határolja: Szinte, Kisjenő, Erdőhegy, Köröscsente, Simánd és Székudvar. A határt a Fehér-Körös szeli át. Azonkívül itt

van még a Pogány-ér, mely a világosi hegyekből ered és itt vizenyős rétséget és nádas tavat formál. Fekszik az Acsev. vonala mellett az állami műút mentén, sík területen.

Nadabnak nagy történeti múltja van (lásd Márki és Fábián).

Földje szíkes ugyan, de termékeny. A lakósság jómódú és földmíveléssel, állattenyésztéssel foglalkozik. Régebben a juhtenyésztést és gyapjú fonást is űzte. Különösen kiemelkedik lótenyésztése.

A határban következő topografiai nevek szerepelnek: Nagydülő és Lajos, Patruduleă (szántó), Țarină de a fară (külső szántó), Dimpul Veljului (Veljulu = domb és Pogan-ir = Pogány-ér), La Ugoră (= ugar föld), Lopis (Lapis), Cinepiște (kenderföld), Nadis (magyar: Nádas), Somos erdő (= Somosului; itt egykor somfák állottak), Caranci (főhercegi puszta), Dohányos (= Duhănjia), Somhidi-puszta, Horgos-tó (állítólag itt halásztak horoggal). A Fehér-Körös csatornáján áll a híres nadabi malom. Nem rég leégett. A nagyváradi út mentén van egy kitűnő vízü kút, mellette négy nyárfa és egy kereszt. Ez van a község pecsétjén is.

A község rendszeren épült. Utcái egyenesek. Nevük: Fő-utca, Dohányosi-utca, Kereszt-utca, Szamos-utca. Falúrészek: Kertes, Brscanie, Șomos. A házak száma 313. Jelentősebb épületek a középületek. Valamikor volt itt a megyének tisztalaka.

Birtokosság: a főherceg és Popescu Kornél.

A nadabi vár omladékai között több régiséget találtak.

1438-ban a Nadabiak, a XV. század végén pedig a Dócziak birták, 1519-ben a Báthoryaké volt. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

135. Nagyhalmágy. (Nagyhalmágyi járás). Területe 1729 kat. hold. Lakói száma 1325. Román község. A magyarságot csakis az értelmiségi osztály képviseli. Fekszik a Mikelaka-nagyhalmágyi út mentén.

Arad vármegye keleti részében, a Fehér Körös egyik mellék völgyében; annak jobb partjától körülbelül 3 klm. távolságban kezdődőleg, a szirbi-patak balpartján s annak mentében mintegy 2 klmnyi hosszúságban, kelet-nyugati irányban elnyúlva, minden oldalról hegyektől határolt, tágas völgyesíkon fekszik. A vasúti állomás, melyhez törvényhatósági út vezet, az Acsev. Arad-brádi vonalán, „Nagyhalmágy“, elnevezéssel, a község középpontjától 2-6 klm. távolságban, de a mártfalvai határban van.

A község fekvése általában festői szép. Ugyszólván minden pontról remek kilátás nyílik kelet felé, az észak-déli irányban elnyúló bihari hegyóriásokra. Az 1849 m. magas Cucorbetă-ra, Romună-ra, Rotundă-ra és a leányvásárai révén annyira híres és turisztikai szempontból is igen nevezetes *Gaina-csúcsra*. Nyugat felől a délkelet-északnyugati irányban elvonuló Drócsa-Hegyes hegység, 600-tól, közel 800 méternyi magas-

ságra emelkedő hegyei, a Parajsine, Prislop és Gorgăna képezik a látás határvonalát. Észak, észak-nyugat felé a Dobrin hatalmas tömege, az ércekben gazdag Dólya erdős háta, a vaskóhi hágó, az u. n. Dealul mare és a község jobboldali részével csaknem párhuzamos irányban elnyúló Sortoc meredeken alákanyargó országútjával, nyírbokros legelőjével és oldalában a gör. kel., róm. kath. és izr. hitfelekezetek teme-

A gainai hegycsúcs.

tőivel nyújt látni valót a szemnek. A községtől délre kisebb hegyláncolat nyúlik el keletről nyugatra. Lejtős oldalában szántóföldek, itt-ott egy darab erdő, kis csallit, vagy berek, feljebb a tetőn, boróka-bokros, csenevész nyírfákkal, tüskés kőkénnel és vadrózsával ritkásan benőtt legelő az egész plateau.

Határrészek nevei: A község baloldali részén: La Corlăt, Frunşa verde, Dealul frumos, Naju, vagy La Balăn, Pământu negru stb. A jobb oldali részen: Țarina din șuș, Țarina din jos, Sortoc, Livada és Stubei.

A község utcái általában rendezettek, bár nem szabályosak. — Fő utcája a község felső, keleti részén észak-déli, majd kelet-nyugati és ismét észak-déli, majd kelet-nyugati irányban átmenő törvényhatósági útvonalából áll, mely ezen útvonal középtáján tágasabb piaccá térésül. Ez útvonal mentén vannak a község legszebb épületei, az ódonszerű vendéglő épület, egykor Bethlen kastély; vele szemben az uradalmi kastély. E főutcán és téren tartják minden héten, szombaton a heti-piacot, valamint az orsz. vásárokat. A piacról lefelé nyugati irányban nyílik az „Ulița beșerici“. Itt van a gör. keleti templom és azzal szemben, az utca másik oldalán a gör. kath. templom. A főutcából jobbra és balra kisebb mellékutcák is nyílnak, de ezeket névvel nem jelölik, hanem az egész „Ulița beșerici alsó részét „Țierțes“-nek nevezik. A

Nagyhalmagy: Fő-utcai részlet.

község felső, keleti részén van a „Gabona-tér“ és ide torkollik az „Ulița-bărarii“ vagy „Sörház-utca“ s ennek egyik mellék utcája, az „Ulița Țiganiestii“.

A község alsó végén a törvényhatósági út baloldalán van néhány házból álló kis községrész. Ezt „Marcanest“-nek nevezik. Ugyanígy a „Frunșă verdie“ dűlőben külön álló 2 házat és melléképületeit, külön „Frunșă verdie“-nek mondják.

Jellegzetesebb népszokásai közül megemlítendő elsőbben is, az úgynevezett *csókvásár*, mely rendszerint az első, a gör. kel. naptár szerinti nagybőjt kezdetén tartatni szokott országos vásár keretében történik meg és abból áll, hogy a farsang folyamán férjhez ment fiatal menyecskék, — ám, kizárólag a környékbeli falvakból — az anyós, vagy más idősebb nőrokon kíséretében és olykor kezükben pálinkás üveget tartva, felkeresik a csókra szomjas, vagy annak vélt férfinépet és csókra

kinálják a legtöbbnyire bőjti hering illatától és némi pálinkaszagtól belehelt ajkakát. Egy ilyen csók ára a férfi vagy legény gavallériájához mérten 4 és 40 fillér között forog, aszerint amint a pálinkás üveg tartalma is kisebb, avagy nagyobb mértékben fogyatkozott meg a „gurūdulcie”-nek nevezett csókok közepett.

A különböző népszokások szülőanyja és éltetője egyébként többnyire nem más, mint a babona, mely sok esetben némi vallási fanatizmussal is párosul. Különösen a környékbeli falvak lakóinál vert ez már annyira kiirthatatlan gyökeret, hogy pl. külön ünnepet tartanak a kecskék, külön a juhok és külön a tehenek tiszteletére, vagy azok jóvoltáért. Nyáron, júliusban, a legnagyobb munkaidejére esik Prokop-napja. Bár

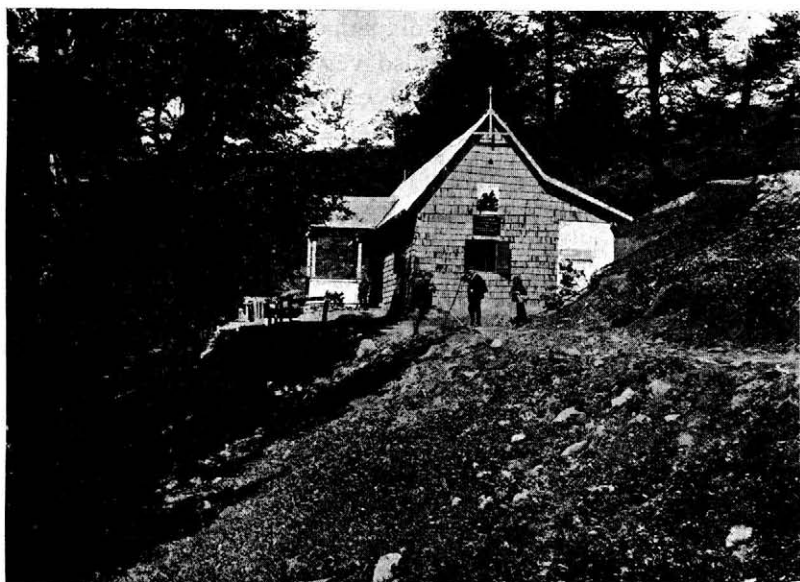
Nagyhalmagy: Fő-utcai részlet.

ez nem kimondottan ünnep, ezen a napon minden gazdasági munka szünetel, mert a nép szentül megvan győződve róla, hogy a mezőn foglalatokodó embert villámcsapás éri, akár derült az ég, akár borús.

A nép általában véve vallásos, sőt talán fanatikusan az. De, hogy a nép nagyobb részénél a vallási érzület minő, talán elég annyit említeni, hogy bár a bőjtöt szigorúan betartja úgyszólván mindenik, nagypénteken minden korcsma tele szűrös, „Kozsok”-os emberekkel, akik a közeli húsvét reményében bőségesen fogyasztják a „vinars”-ot és a „beere”-t. A „vinars” különben — ez a borszesznek és víznek egyszerű elegye — mindenre jó. Az újszülött csecsemőnek altató, betegnek orvosság, fáradtnak, utasnak üdítő ital, koldusnak minden egyéb-nél külömb alamizsna. Adás-vétel, utazás, per, egyezés, születés,

keresztelő, lakodalom, disznótor, virrasztó, temetés mind megannyi, több-kevesebb pálinka elfogyasztásával járó esemény. Mikor a halottat utolsó útjára kísérik, közvetlen a temetés után és künn a temetőben, a család anyagi viszonyaihoz mérten kisebb, vagy nagyobb „pománá“-t tartanak. Egy pár fonott kalácskoszorút, kenyeret osztanak ki a gyászoló nép között s hogy egy-két korsó pálinka is megivódik közben, az az előzmények után nyilvánvaló.

Egyik babonasága a népnek a szent-György napi boszorkányriasztás.

A gainai menedékház.

Szent-Györgynap reggelére s ugyanígy május 1-re is a házak kapuira zöldlombos ágat tűznek ki, melyet olykor színes papírfoszlányokkal is felcicomáznak. Ker. szent-János napján a házak tetejére a tejoltó-galaj, vagy ragadványfű (*Galium verum* L.) virágaiból font koszorút hajítanak és pedig annyit, a hányan laknak a házban. Babonás hitük szerint, ez megóvjá a házat és annak népét tűzvészről, villámcsapástól és egyéb veszedelmektől.

A karácsonyi ünnep idejére esik még egy sajátos népszokás, az úgynevezett „Turca.“ (Lásd I. 456. l.)

A nép főfoglalkozása, úgy ahogyan a multban volt, a jelenben is leginkább földművelés és állattenyésztés. A községben sok a kisiparos, csizmadia, szűcs, timár és böllér. Az ipart, úgyszólván mindannyian,

háziiparszerűen üzik. A földműveléssel, állattenyésztéssel foglalkozó nép egy része általában kupeckedni is szokott.

A község történelmi emlékekben nem bővelkedik. Egykor az erdélyi fejedelmi Bethlen-család birtoka volt s a községben levő épületek között bizonyára nem egy akad, mely száz éves multtal bír, de a lakosság ma már alig tud valamit erről. A mult század nyolcvanas éveiben még a piacon átfolyó malomcsatorna fölött szép, boltíves kőhíd állott, Nep. Szt. János kőből faragott szobrával ékesítve; napjainkban e hídnak és csatornának is egyaránt semmi nyoma sincs.

Talán a legrégibb emlék az a kis rommaradvány, — az egészből egy lapos palakövekből rakott ívbolt látható még, az is már félig eltemetve földdel, — mely a község alsó végén, a patak jobb oldalán, a Sortoc-hegy egyik kiugró részének csúcsán található fel. Állítólag török mecset maradványa a XVI—XVII. századbeli török uralom idejéből.

A Sortocról lejövő törvényhatósági út baloldalán egy immár teljesen elhagyott mély pince nyúlik be hosszan a hegynek oldalába. Hogy mikor épült, a lakosság nem tud számot adni róla, de 20 évvel ezelőtt még, mint uradalmi tulajdon, használatban állott. E pincével szemben fekvőleg, az útnak jobboldali részén levő hegyen van a róm. kath. temető. Kidőlt keresztek, omladozó sírkövek, már alig kivehető felirataikkal állanak itt őrt nagyobbára ismeretlen nevek, régen kipusztult családok talán utolsó sarjai felett. Itt nyugszik az 1848. évi nov. 17-én, a lázadóktól halálra kinzott kishalmágyi Hollaki Imre is. Sírját egyszerű kőből faragott emlék jelöli.

Nagyhalmágyot 1445-ben Hunyadi János kapta, 1628-ban Bethlen János. Azóta sok kézen ment át.

A gainai leányvásár. A nagyhalmágyi vásár utáni nap, a másfél-ezer méter magas Gaina-hegy a legrégibb idők óta közös találkozóhelye volt a bihari havasok körül lakó román pásztornépnek.

A Gaina ormáról öt vármegyébe vezet ösvény s így minden irányból nehézség nélkül megközelíthető. Maga a természet is mintegy kijelölte arra, hogy sokféle népnek találkozóhelye legyen.

Ez összefüvetelre a környék népei, a román naptár szerinti Péter és Pál napját szemelték ki.

A havasi mócok összefüvetele kezdetben csak az öregek ismerkedésére szorítkozott. A mindennapi élet eseményeinek megbeszélése s egy napi ártatlan szórakozás volt főcéljuk. Később azonban a fiatalságot is bevonták az ünneplésbe s ebből az ismerkedésből, a dolog természeténél fogva számos házasság jött létre. Így a gainai összefüvetel mind nagyobb arányokat öltött s az egyszerű népek leleményessége folytán csakhamar valóságos vására lett a környék eladó leányainak.

Az eladó leány rendesen magával hozta szülei jussát. Egy-egy üsző, néhány juh, avagy kecske, no meg a menyasszonyi láda is fölkerült a Gaina tetejére. A hozomány mellett pedig ott állott a természet gyermeke, a viruló leány, kezében a havasi kürttel, amelynek kezeléséhez ma is oly mesteri módon ért a mócnak fátája.

Ártatlan beszélgetéssel kezdődik az ismerkedés. A pásztorfiu csi-szolatlan diskurzusa csakhamar mosolyt csal ki a leány szeméből, majd felcsendül pajkos kacaja s a fiatalok ölelése jelenti, hogy a házasságnak immár semmi sem áll útjában.

A legény számbavette hozományt, megdicsérte a szülők bőséges

A gainai leányvásár.

gondoskodását s megindul a mátkapár a mulatozó tömeg kíséretében a hegyoldalban lakó kalugyer (remete) elé, aki rövid ceremónia után az egyház áldásával látja el a boldog frigyet.

Ennek végeztével újból a Gaina tetejére vonul a társaság, ahol dudaszó mellett késő estig tart a lakodalmások dárídója.

Alkonyatkor elszéledt a sokaság.

Évszázadokig tartott ez eredeti házasságkötésnek divatja. A gainai leányvásárnak híre pedig elterjedt messze földön, túl az ország határain is.

A kultúra terjedésével s a társadalmi rideg törvények meghonosodásával mindez megszűnt. A kalugyer, kinek ez volt a legjobb jövedelmi

forrása, otthagya gainai remete otthonát s alkalmasabb vidékre költözött.

A gainai leányvásár ezzel a kereskedelmi értelemben vett egyszerű vásárrá vedlett át, ahol ma már száz meg százféle házi iparcikk kerül a hegytetőt ellepő tömeg közt eladásra. Főcikke a vásárnak ma is a havasi kürt és a pásztorfurulya. Ezrivel kelnek el a messze vidékről odatóduló turisták közt, akik a piros-pozsgás leányok ajkán kipróbált primitív hangszert szívesen fizetik meg csengő ezüst koronákkal.

A gainai leányvásárról Jókai is megemlékezik a „Szegény gazdagok” című regényében.

A szabadságharc leverése után, az ötvenes években Ferenc József Erdélyben tett látogatása után a Gainát is útjába ejtette.

A császár kísérete a gainai kirándulást arra akarta fölhasználni, hogy Janku Ábrahámot sorsával kibékítse s a császár kegyeiben részesítse. Janku Ábrahám, aki az időben a Gainától szemközt fekvő Topánfalván tartózkodott, nem fogadta el a királyi meghívást.

A román nép élénk fantáziájáról tanuskodó érdekességgel bír a Gaina-hegyhez fűződő mondavilág is. A hegy neve román nyelven kotlót jelent. A népek hite szerint a Gaina belsejében hajdanta telve volt aranyércel, dús kincsekkel. Jelezte ezt az aranykotló, amely aranycsibéivel a hegycsúcson állandóan fészkelte. Történt pedig, hogy a Gainán lakó Memfisz nevű óriás fia, Ceresz, kapzsiságtól ösztönözve, meg akarta ejteni az aranykotló családot. Ijja azonban nem talált, mire az aranykotló csirkéivel együtt az onnan keletre fekvő Zalatnára repült, magával vive a hegy aranytermőségét és gazdagságát, amely így az utóbbi helynek jutott. Az apaóriás a gaztetten fölháborodva, üldözőbe vette fiát, hogy a legsúlyosabb büntetésben részesítse. Ceresz ismerte apja szigorúságát, menekülni iparkodott. Futás közben a széles völgy egyik oldaláról a másikra ugrott. Óriás talpának nyoma a völgy két oldalán levő sziklában máig is látható.

Memfisz három leányának is jutott hely a mondában. Egy nap az óriás hajadonok elhatározták, hogy három különböző ponton várat építenek maguknak. A legidősebb Világoson, a középső Déván s a legfiatalabbik a Gainán. A világosi vár szépen épült, mert az építkező Isten áldását kérte munkájára. Nem szorulok én senki áldására, fölépitem azt a magam erejéből, hivalkodott a középső leány. Nem is volt köszönet a munkában, mert a városban levő földrengés romba döntötte a már befejezéshez közel levő várat. A legfiatalabbik óriásleány a Gaina-hegy csúcsa alatt elterülő dombon akarta fölépíteni a várat. Kötényében össze is hordta az anyagot, a melynek tüneményes nyoma a csalódásig hűen még most is szembeötlik a turistának. De a megsértett aranykotló, amely bosszút forralt az óriás-család ellen, a környék összes vizeit magába szivta s

ezzel lehetetlenné tette a vár fölépítését. Az óriás-család látva, hogy jövőjüket is veszedelem fenyegeti, háznépével együtt vándorutra kelt s vissza se tért többé gainai otthonába. (Budapesti Hirlap 1912. 165. szám.)

136. *Nagyiratos.* (Forray-Nagy-Iratos). Magyarpécskai járás. Területe 3761. kat. hold. Lakói száma 1611. Tiszta magyar község. A báró Forray-nemzetség birtoka volt. Nevezték Nagy-Iratosnak, de mikor a Forray-család Forray-Nagy-Iratos nevű majorja a községhez csatoltatott, azóta Forray-Nagyiratos lett a neve. Határolják: Nagyvarjas, Dombegyháza (Csanád-m.) Kisiratos. A község 1810-ben telepítettett be. Dohánykertészek voltak az első lakók s jöttek részint Nógrád-, részint Csanád-megyéből.

A község síkságon fekszik, a kurticstanyai megyei út jobb oldalán. Földje nagyon termékeny. A lakósság földmiveléssel foglalkozik, régebben dohánykertészettel.

A határrészek és dülők nevei: Bibolár (dülő), Homokos-halom, Gödör-dülő, Tüskés-dülő, Tapasztó-dülő, Temető-dülő, Csúcs, Bikakaszáló, Kert-dülő, Kurticsi-út melletti dülő. Majorok: Nagypusztá, Irma, Hora, Hatháza majorok.

Az utcák egyenes vonalúak. Nevük: Hosszu-utca, Kereszt-utca, Tapasztó-utca. A házak száma 152.

Épületeik közül kiemelkednek a középületek.

Birtokos régen a Forray-család, jelenleg gróf Nádasdy Tamás.

137. *Nagykamarás.* (Nagy-Kamarás.) Eleki járás. Területe 2416 kat. hold. Lakói száma 2251. Tiszta magyar község. Sík vidéken fekszik. Határolják a bánkúti pusztá, Dombiratos, Kevermes és Almáskamarás. A község 1841-ben keletkezett. A lakósság földmiveléssel, dohánykertészettel foglalkozik.

Határrészek nevei: Nagy tó rétje, Gelcz (= kis bérletek földjei), a bánkúti pusztán, mely hozzá tartozik, Sósút laposa. Ennek története az, hogy ott egy sós vizű kút volt, melyet betömtek, állítólag azért, mivel sok kárt tett a sójövédéknek. Erdőrészek a bánkúti pusztán: Tó remiz, Dombos, Késmárki, Kiserdő és Nádor remiz.

Nagykamarás Heves, Szepes, Gömör és Pest-megyéből (Nagykátáról) népesedett be. A lakósok még mindig fenntartják az összeköttetést északi rokonaikkal. Egymás látogatására járnak s akkor 3—4 napig folyik a vendégeskedés, hol itt, hol ott. Az egész község népe nagyrészt rokon egymással, vagy legalább is rokon, koma vagy nász. Lakták a községet cigányok is. A főherceg telepítette őket le, adva nekik házat és földet. A sátoruktól nem tudván megválni, a lakószobákban ütöttek fel sátrat. A földmivelésbe nem akartak beletörődni. Állítólag a kukorica-vetőmagot megfőzték, megették s a maradékot elve-

tették. Lehet, hogy ez ráfogás, de híre jár. A cigányok végre elszédtek. A telepítés nem sikerült.

A község rendes telepítésű. Utcái egyenesek. Főbb utcái: Templom-utca, Kereszt-utca, Nagy-utca, Uj-utca, Kis-sor (népiesen Kutyaszorító). Kiemelkedőbb épületek a középületek.

Emlékek: a bánkúti pusztán László főherceg emlékére a László-park és a kettős rózsadomb.

Birtokos: József főherceg. (Lásd I. 259. l.)

138. *Nagypél.* (Nagy-Pél). Eleki járás. Területe 8380 kat. hold. Lakóai száma 1932. Román község. A magyarság kevés. Határos Békés megyével, Gyulával, Székudvar, Gyulavarsánd, Siklóval.

Fekszik: A József nádor-malomcsatorna balpartján. A határt észak-keleti részén érinti a Fehér-Körös. A főutcája a Baja—Szarvas—kisjenői transzverzális műút.

A község eredetéről azt tartja a hagyomány, hogy a gyulai vársáncok Gyulavarsándig terjedtek volna s a mostani Nagypél az erődök elején épült előrsi gunyhókból keletkezett. Az bizonyos, hogy öreg emberek a múlt század közepén Nagypélt tartották a vidék legrégibb falujának. Egészen sík területen fekszik. Földje termékeny. A lakosság főfoglalkozása a földművelés. Házi iparral űzik nagyban a kosárfonást, melyhez a kellő fűzet a Körös és a Malom-csatorna partján növelik.

Határrészek nevei: Bughier, Flocoasă, Pántoshalma, Lupáshalma, Bracui, Borzas, Ográd, Funat, Diósi-tér, Retică, Cătră Gantului, Hinsă. Erek: Bugyér, Traian, Baltă Popii, Poduț, Tohos. Nevezetesebb rétek: Pap-rét. Dülők: Jimboi, Humă, Borzas. Puszták: Pap-lapos, Păduriță, Stupină és Kispél.

A község rendszeren épült. Három szép egyenes utcája van és három kereszt-utcája. A főutcán szép fásított sétahely van. Az utcák nevei: Fő-utca, Templom-utca, Község-ház-utca, Malom-utca, Uj-utca, Híd-utca, A házak száma 381. Szébb épület az uradalmi kastély.

Birtokos: Régi birtokos Névery Károly, újabb Sternthal Bernát. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

Érdekes a község múltjából, hogy a XVII-ik században, mikor a zsidók Gyula városából ki voltak tiltva, itt tartották a kirakodó vásárt. Történeti emlék a község délkeleti külhatárán a Traján-sánc, Sanțul Domnească (úri sánc).

A község csendes, békés természetű. Husz év óta nem fordult elő bűntény.

139. *Nagyvarjas.* (Nagy-Varjas és Kis-Varjas.) Magyarpécskai járás. Területe 4873 kat. hold. Lakói száma 1755. Magyar község. A románok száma csekély. Ahol most a község áll, ott Varjasháza pusztája volt, Marcibányi-birtok, mely Tornyához tartozott. Erre vezetett a Pest-aradi

posta-út. Marcibányi betelepítette egyik adat szerint 1771-ben, ami nem valószínű, hanem 1822-ben és pedig csanádi magyarokkal. A község sík vidéken fekszik, az Arad-dombegyházi megyei út mentén, s tulajdonképpen három részből alakult: Nagyvarjas, Kisvarjas, Szederhát. Ezekhez tartozik még a szederhádi tanyacsoport. A földje termékeny. A lakosság földmiveléssel foglalkozik.

Határrészek nevei: Száraz-ér (fátyó), Laczincsai halom, Vizi csatorna, Szöllősi-pusztá, Gyep-dülő, Négyhalmok (itt úgylátszik Kunhalmok vannak), Szöllőshalom (rét). Nevezetes hely a Varjasi csárda, mely valamikor régen, a kocsi-pósta közlekedése idején híres volt. Dülő: Vizesi halom, a vizesi csárda mellett.

A község utcái egyenesek. Nevük: Nagy-utca, Kis-utca. Jelesebb épület az áll. iskola. A házak száma 310.

Birtokos régen: Marcibányi Antal, jelenleg gróf Zichy Károlyné, Ineth Gyula.

140. *Nagyzerénd.* (Nagy-Zerind). Kisjenői járás. Területe 6701 kat. hold. Lakószáma 2637. Tiszta magyar község. Régen neve: Nagy Szerind. Néha ma is így mondják. A lakosság Bihar, Szabolcs és Beregmegyéből telepedett be. A község a Fekete-Körös balpartján fekszik, a Debreczen-fehértemplomi állami-út két oldalán. Átvezet rajta a Gyulavidéki helyiérdekű vasút. Határolják: Ágya, Tözmiske, Székudvar, Kisjenő, Gyulavarsánd és legközelebben Feketegyarmat. Földje sík és termékeny. Valamikor nagy erdeje volt. A lakosság földmiveléssel foglalkozik. Régebben halászáttal, ölfa-szállítással és fa-szerszámok készítésével foglalkozott.

Nevezetesebb határrészek: Báránytó (szántó), Pályi-tanya (legelő), Dereskút (szántóföld), Hányos (legelő), Nagysziget (legelő), Vajda-sziget (kaszáló), Határrét (kaszáló), Ujkút (legelő), Nyilás (szántó), Nagy lapos (legelő), Kutyahely (szántó), Kéterdő (szőlőskert), Postakert (szántóföld) Böndös-ér (szántóföld), Lajankai-dülő és Kéterdő-szőlők. Pusztá: Ősi-pusztá.

A község egyenes vonalú utcákból áll. Egy hosszú fő-utca a fővonal, ezt keresztben metszi egy másik széles fő-utca. E találkozásnál széles tágas tér van, a piac. Egyik sarkán áll a községháza. A többi utca a fő-utcát, melyen a Gy. H. V. átvezet, keresztben metszi át. Utcák neve: Templom-utca, Fő-utca, Gyarmati-utca.

Jelesebb épületek a középületek és egyes magánosok szép házai. A házak száma 400. A ref. templom 1690-ben restauráltatott egy dűledező épületről.

A birtokosság: József fhg. uradalma és báró Liptay Frigyes.

A határban van egy Békás-Ősi nevű pusztá; itt hajdan helység állott, de elpusztult. Földje a szomszéd községek között osztott fel. 1169-ben

mint falú van említve. 1561-ben kilenc birtokosé volt: birtokosai ezután is váltakoztak. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta, 1817-ben József nádoré lett. Egy nagyobb harang 1740-ből való.

141. *Nádalmás* (Nadalbest). Borossebesi járás. Területe 1944. kat. hold. Lakói száma 358. Tiszta román község. Határolja Kisfeketefalú, „Menyéd“, Ignafalva, Susányfalva. Magas dombon fekszik, a Tőz-patak mentén. Földje sovány. Erdeje sok. A lakósok földműveléssel, erdei munkával (régbben bükkfa-rudak készítésével) és szép állatok tenyésztésével foglalkoznak. Van egy meleg és egy hideg forrása. Gyümölcsöt termelnek. Malomkövet is fejtenek.

Dülok: Carpinești, Voiniești, Giorgiesti. Erdők: Codră Nicolăi.

A község utcája egyenes. Neve nincs. A házak száma 58.

Birtokos régen gróf Königsegg; jelenleg gróf Wenckheim Krisztina. 1553-ban *Nádalbafalva* névvel a Losoncyak birták, később a Kornisok és Kenderessyek-é volt. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

142. *Németpereg*. (Német-Pereg.) Magyarpécskai járás. Területe 2545 kat. hold. Lakóai száma 1473. Nagyobb részük német, kisebb része román. Magyar nagyon kevés. Síkságon fekszik. A község 1851—52-ben telepítettett a kir. kincstári uradalom tulajdonát képezett, úgynevezett Pereg pusztából kihalított területen. Alsó-Ausztriából jöttek a telepések. Kezdetben haszonbérlok voltak, de mivel a haszonbért nem tudták, részben nem akarták fizetni, a lakósok elszéledtek. Visszatértek hazájukba, vagy mentek Bulgáriába. Később ugyancsak Alsó-Ausztriából német, Csehországból cseh és a Felvidékről, Sáros megyéből, tótajkú családok települtek be. Ezekhez jöttek még torontálmegyei németek.

A lakósok földművelők. Kiváló súlyt helyeznek a földművelés mellett az állattenyésztésre. Gyönyörű szarvasmarhát, szép lovakat tenyésztnek. Szorgalmas, munkás, egyre gyarapodó nép lakja a falút. Az iparból nagy számmal a kőművességet űzik.

Határrészek közül nevezetesebbek: Új legelő (Neuriss'), Régi legelő (Hutweide), Első forduló (Erste Flur), Második forduló (Zweite Flur).

A község rendszeresen van telepítve. Az utcák egyenesek. Nevük: Templom-utca, Szemplaki-út, Községház-utca, Templom-tér. Tisztán, külső csinnal, belső kényelemmel épült nagyszámú parasztházakat találunk. Egyéb szebb épületek a középületek.

Nagybirtokos nincs.

143. *Óbodrog*. (Ó-Bodrog). Magyarpécskai járás. Területe 798 kat. hold. Lakói száma 388. Tiszta román község. Közvetlenül a Maros folyó jobb partján fekszik, körülvéve a kincstári és az óbodrogi zárda erdeje által. Kevés számú lakóai földműveléssel és erdei munkával foglalkoznak.

Régi község, melyet nevezetessé tesz híres zárdája. Az óbodrogi zárd a régi keletkezésű, állítólag XIII–XIV. századból való. Egykor a gör. kel. szerb, most az aradi gör. kel. román püspöki egyházmegye fennhatósága alatt áll. Van benne egy archimandrita és három barát. Ezek kormányozzák a zárdát és birtokait, mely körül még most is hosszú pör folyik a két gör. keleti egyház között. A zárdának és templomának nagyon értékes és híres ereklyéi vannak. Egy 1523-ban készült ostyatartó, 1732-ből egy drágakövekkel kirakott kehely és egy ezüstbe foglalt fakereszt, stb. Még értékesebb a sok drága és becses kézírata. Van egy régi szláv eredetű imakönyve. A templomban híres festmények vannak.

A község kicsi, utcái görbék. Nevük: Kereszt-utca, Nagy-utca, Román-utca. A házak száma 73.

Hagyományok szerint Mátyás király idején Jagostin ószerbiai városból 1200 szerbbel menekültek ide. Mátyás király a bodrogi uradalmat adta nekik. Ők kezdték építeni 1465-ben a zárdát. A Jaksits-torony déli homlokán címerük (gyalogos és lovas alak kivont kardja hegyén levágott török fővel) máig is látható. A templom (gót és román stílus) külön áll.

Birtokos: a kincstár és a zárd a (erdő birtok).

144. *Óborsa.* (Obersia). Máriaradnai járás. Területe 2165 kat. hold. Lakói száma 447. Tiszta román község. Fekszik magas hegyek közé szorulva, közel a Hurna-patak eredetéhez, kinyúlva a Körös mentén levő községekig, a petrísi völgyben, a petrísi patak folyásánál. Határos Zöldessel, Karanestytyel, Almasellel és Marosrosával. Földje kevés. A meredek oldalaival vetnek a lakósok zabot, kukoricát. Híres azonban diófa ültetvényük. Régen híres volt vadmacskáiról, melyek a Ptietră Mîji-hegy (= macska szirt) üregeiben tanyáztak.

Topografikus elnevezések: Greu Moesului, Valea Tieului (hegyi szántók), Funtina Urşului (erdő), Petroşa (legelő), Termului (erdő és szántó), Dealul Cruţi (szántó), Ptietraşa. Rendszeresen épült község. A házak száma 89.

Birtokosok: Gróf Zoltowszky testvérek. Obersiát 1764-ben a Bethlen-család kapta. Obersiai származású volt Fareu Mihály, az 1784-iki oláh (Hora) lázadás főkolomposa.

145. *Ócsisor.* (Ocsisor) Nagyhalmágyi járás. Területe 1232 kat. hold. Lakói száma 418. Tiszta román község. Fekszik Nagyhalmágy mellett a Fehér-Körös mindkét partján a törvényhatósági-út jobb oldalán, hegyen (La Barc), baloldalán, síkon. Az Acsev. vonala érinti.

A lakosság földműveléssel, marhatenyésztéssel, gyümölcsstermeléssel és famunkával foglalkozik.

A község rendetlenül épült. A házak szétszórta állanak. Számuk 77. Falurészek a Körös jobb oldalán; hegyen: La Barc, sikon Tirşeleu, a Körös bal partján hegyen Magura és Sepagge.

Ócsisort 1764-ben Bethlen Gábor kapta.

146. *Odvos.* (Odvos.) Máriaradnai járás. Területe 3587 kat. hold. Lakói száma 1158. Román község. A magyarok száma csekély. Az egész helység a Hegyes – Drócsa-hegy alatt elnyúló országút hosszában van épülve. Határolja Konop, Milova, Feltót, délről a Maros érinti a határát. Szemben fekszik vele a temesmegyei Hosszuszó. Földje hegyes és silány. A lakosság földmiveléssel foglalkozik, továbbá kőbányákban is dolgozik. Háziipara kosárfonás. Sok szilvát termelnek. Bérces határában fenkő és köszörűkő fejthető. A falun hegyi patak folyik át.

Dülők nevei: Duleu la Oştrav, Vraniţa (= nagykapu), Buşac, Hodiena (= pihenő, hajósok pihenője), Treştiţa (= nádas, nád), Cotereş (= kotárkás), Funtină (= kút); szántóföldek: Duleu la Cinepistie (kenderföld), La Ritul Oştrav (kaszáló), După Odvos (Odvos mögötti), Dimpul Morminţilor (erdővölgy, temető van ugyanezen a dombon), Vurvul Magură (erdővölgy). Dealul la Baltă (erdővölgy), Ivanda, Mostareş, Buzsák.

A község rendszeres telepítésű. Egy fő- és öt mellék-utcája van. Nevük: Német-utca, Templom-utca, Moldován-utca, Uliţa Ritul és Patak-utca. A házak száma 249. Jelentősebb épületei a középületek.

Birtokosa régen gróf Forray, jelenleg Konopy Kálmán.

1477-ben Odvos a Bánffyaké volt, 1510-ben Brandenburi György kapta, 1784-ben az oláhok feldúlták. 1848-ban Asztalos Sándor megdicsérte a nép loyális viselkedését.

147. *Olcs.* (Ócs). Nagyhalmágyi járás. Területe 1468. kat. hold. Lakói száma 542. Tiszta román község. Fekszik a Fehér-Körös balpartján Nagyhalmágy és Ócsisor mellett, Hunyad megye határánál. A község hegyen és hegyoldalon szétszórta fekszik. Az Acsev. vonala érinti. A lakosság földmives, de leginkább marhatenyésztésből és gyümölcstermelésből él. Szorgalmas nép.

Dülői: Dimpurile Satului, Pă lungă Crişul, Intră băltă, Magura (hegyen), Gură Selivoi (hegyen).

A község rendszertelen telepítés. Utcái rendetlenek. A házak szétszórta állanak. A házak száma 89.

Birtokos: Porsch József, ki a régi díszes Hollaky udvarházban lakik.

A község népe híres verekedő. Határában köszén nyomaira találta. (Márki, Jegyzetek). A mai hídon alúl állítólag római kőhíd alapjai vannak. Ócsot 1453-ban Keczer kapta. 1784-ben az oláhok feldúlták.

148. *Ópécska*. (Ó-Pécska, Rác-Pécska). Magyarpécskai járás. Területe 22456 kat. hold. Lakói száma 9571. Román község, de lakik benne 1937 magyar, 130 német, 322 tót is. A község a Maros jobb partján, síkságon fekszik, az Acsev. fővonala mentén, Magyarpécska tőszomszédságában, melytől egy kis híd választja el. Keletkezése története el van mondva Magyarpécska leírásánál. (Lásd I. 164. l.). Határos: Magyarpécskával, Battonyával, Tornyával és a szenttamási pusztával. Földje nagyon termékeny. A lakósok földmíveléssel, többféle háziiparral, kenyérsütéssel foglalkoznak, régebben halászatot is űztek. Sok erdejük volt; erdei munkával foglalkoztak jó ideig.

A román lakósok Erdélyből telepedtek be.

A határban a következő topografiai nevekkal találkozunk: Babos (szántó), Forgács, Crivișit, Oltia, Jombec és Burco (álló vizek). Holtmaros (az erdőn át), Hadă, Poppin, Belvig, Stersegg (legelők). Vádul Joan (kaszáló), Cotul Gerbeat, Prunie Putoniilor (kaszáló), Cotul és Mora Ansestilor, Cotul Mora alu Talpes, Vádului botscor, Poiana alui Ghiongiar, továbbá Gredină alu Todor gavalir, Ritul lui Paidac, Ritul la Fund, Poiana Savului, Poiana Goleti, Ritul reu (szederhádi rész), Dealul mare, Dealul mică (szőlős kertek).

Ópécska roppant nagy területen fekszik. Utcái szabálytalanok, az úrbéresi rendezési előtti állapot szerint többnyire görbék. Van három rendezett nagy utcája, de van még egy pár zsák-utcája is.

A község egyes részeinek külön elnevezésük is van u. m. „Kokota“, „Dreisnitz“, „Russok“ és „Dehelanok“.

Az utcák régi nevei a következők: Báró, Kereszt, Híd, Malom, Sáros, Maros, Halász, Erdő, Juhász, Mező, Marosparti, Magazin, Csárda, Napkeleti, Agác, Zöldfa, Kácsa, Dombos, Lisztes, Havas, Béka, Hosszú, Temető, Körte, Puta, Ilár, Libafürdő, Nagy, Aradi ország-út, Napnyugati, Tamasdán, Veréb, Fácán, Kígyó, Sas, Zsidó, Háromszeglet, Kétmalom, Nyúl, Könyök, Úri, Háromrózsa, Templom, Battonyai, Russok, Esteli, Magyar, Polgár, Vincelér, Vénus, Virág, Kert, Nagylaki és Perégi-utca.

Új elnevezések nincsenek.

A házak száma 1703. Jelentősebb épületei a középületek: iskola, gazdasági iskola, községháza, stb. A lakók házai tiszták, rendesek s kezdenek modernül épülni; hosszú utcai homlokzattal, s nem befelé.

Birtokosok: Kir. erdőkincstár, Ortutay Béla, Remenyik László.

Pécskához tartozik közigazgatásilag Csála-telep. Gyönyörű új állami szőlő ültetvény.

Történeti emlékek: A római sáncok.

A község főutcája közepe táján ártézi kút van.

149. *Ópálos.* (Ó-Paulis). Máriaradnai járás. Területe 4002 kat. hold. Lakói száma 2516. Nagyonbbrészt oláh község, a magyarok száma kicsi, a németeké is. Egykor kamarai terület. Határolják Kalodva, délről a Maros és Temesmegye, Szabadhely és Ménes. A hegy és a Maros között hosszan terül el. A Máv.-nak állomása van itt s átvézet rajta az Ahmv. Nagyon kies fekvésű hely. A promontorium egyik délnak kinyuló részén terül el és a sziklás, napégette, romantikusan érdekes hegyoldalon kitűnő bor terem. Sik föld is tartozik hozzá; határa itt a ménési határig ér.

A lakosság kevés földműveléssel, annál inkább szőlőműveléssel foglalkozik. A szebbnél szebb kolnák és villák szépen kiemelkednek a hegy oldalán. Egyébként kőfejtés is jelentős foglalkozása a népnek.

Topografiai nevek. Dülők: Ritul cu gredinele, Păduției La Holumb, Busăc din șuș, Busăc din joș, Törökhăda, Cinepistie, Pămăntul nou Moșterei, Lippa Állami szőlő-telep. Az ópálosi pusztán: La Piatră, La szt.-Anna, Lu Pănadăni, La Crucie. Rét: Baltă Popiilor. Szőlők: Fekete völgy, Biró völgy, Dealul goală, Dealul Bătrîn, Valea Cruciei, Dealul Lipovei, Dealul Radna.

A község rendszeres telepítés. Hosszú, kissé ívalakban hajló országút szeli át s a mellékutczák keresztezik. Nevük: Ulița Mare, Ulița Birolui, Ulița Sup Dealul, Ulitsare, Ulița Pițăida. A házak, melyeknek száma 559. sajátos típusuak. Az udvarról van a feljárt a tornác közepére, fölötté tető. Ma már ez a rész úgy bővült, hogy verandává lett.

Jelentősebb épülete nincs, da a kolnák és lakházak diszesek.

Birtokosok nagyrészt aradi családok, kiknek Ópálos kellemes nyaralójuk.

Ide tartozik az ópálosi-pusztta és Baraczka-Livăda áll. szőlőtelep, mely híres ültetvényeiről, szőlőjtványairól.

Határbeli nevezetesebb részlet a régi Maros-meder. A község régi neve Pálélés volt. 1510-ben Brandenburgi György é volt.

150. *Ószentanna.* (Világosi járás.) Területe 6250 kat. hold. Lakói száma 5010. Nagyobb számban románok és németek lakják, a magyarság száma kicsi, továbbá cigányok is vannak. Fekszik az Acsev. vonalának egyrészt Kétegyháza, másrészt világosi vonala mentén, a Pankotakürtösi megyei út mellett. Síkságon terül el. A község ősi neve Komlós, amelyen ma is emlegetik. Ujszentanna keletkezése után kezdték Ószentannának nevezni (Lásd I. 361. lap). Nagyon régi község. Földje nagyon termékeny. A lakosság földműveléssel foglalkozik. Az iparból különösen a csizmadia-ipart űzik.

A határban előforduló topografiai nevek: A község határa több fordulóra (Flur) volt osztva, ezek közt van: Filimon, Țulaj, Nechi és

Funaț forduló, Șelistiora, Șiti (legelő), Nyék (puszta) és Paphalom (puszta).

Őszentanna kamarális birtok volt. Most a községnek van egy 146 kat. holdas pusztája: Kispél.

A község rendszeresen van telepítve. Az utcák egyenesek. A házak száma 1045. A keleti részen cigányság lakik rendszeresen kiépült telepen.

Nevezetesebb épület alig van.

A község határában a Nyék nevű dülőben van egy terméskőből 1 $\frac{1}{2}$ méter magas oszlop, mely a monda szerint a török uralom idejéből van. Az aradi hadkiegészítő parancsnokság tartja jó karban.

151. *Otlaka*. (Eleki járás). Területe 8629 kat. hold. Lakói száma: 4311. Nagyrészt románok lakják. Kevesebb számú a magyar, német és tót. Fekszik az Acsev. Ujszentanna-kétegyháza-i vonala mentén, a székudvari megyei út mellett, a Bugyér-pataktól nyugatra, egészen sík területen. Határolja a nagypéli rétség, Sikló, Elek és Békés m. Földje egészen sík és nagyon termékeny. A lakosság főfoglalkozása a földművelés. A lencse és borsó jól díszlik földjén.

A község multja több századra nyúlik vissza. Egyes személy nevek alapján ítélve, Erdélyből szállottak a románok. Ily nevek: Ardelán, Szelezsán, Vigyikán, Brad, Valkán, Dragán.

A határban előforduló elnevezések: Mirató (csoda-tó, meglehetősen nagy tó Nagypél felé; vize sós-keserű), Kékés (Kikiš) szintén tó, mely kiszárad száraz időben. Piócát tenyésztettek benne. Holumbă de piatră (= kőhalom kaszáló, hol védősáncok voltak, egy halomban követ, téglát találtak). Perlaje (= parlag) Drimbă (szántó, személyről elnevezve), Moscadamul (szántó, Moskadamu nevű egyénről elnevezve). Șelistie (= Telkes), Jombec (= zsombék zsombékos hely). Viilor, Ruscă, Cigányhomok, Csicsós. Továbbá: Tetatie (1470-ben várhely volt), Bersicuța, hol 1500 körül állítólag templom volt. Mint puszta ide tartozik Otlaka- Medgyespuszta. Egyéb történeti emlékek: Zsellér-illetmények, itt török fürdő nyomai vannak. A községi közlegelőn kúnhalmok láthatók. A kúnhalmoknak nevezett dombok eredetét a tradíció onnan magyarázza, hogy Otlaka község határában a Tomory Tamás és Vastag Balázs gyulai várparancsnoksága idejében őrszemek voltak szervezve és ezek használták az emelt halmokat hadiszemle-célokra.

A község szabályosan épült. Egyenes széles utcák vezetnek hosszában és keresztben. Nevük: Szűnyog-utca, Kút-utca, Malom-utca, Borjú-utca, Gyulai út, Ulița Ungurean, Ulița Jombec, Eleki-út, Mocsár-utca. A házak száma a község belsejében 568, a pusztán 241. A tanyák szétszórtnak állanak.

Birtokosság: Kis- és középirtokosok.

Az Ottlak név állítólag Mátyás király Ott nevű jegyzőjétől van véve. A régi község Dragán Mihály tagján állott, de elpusztulván, a török idők után oda épült, ahol most van, Ottlaka valamikor Gyula vára előőrségét képezte. (Békésmegye monografiája.)

Ottlakát 1497-ben a Miskeyek kapták, 1560-ban Bethlen Annáé, 1732. Raynald modenai herceg kapta.

152. *Óvarsánd.* (Ó-Fazekas-Varsánd). Világosi járás. Területe 2332 kat. hold. Lakói száma 990. Román község. Egy utca választja el Uj-fazekasvarsándtól. Határos ezzel, Szinekével, Zaránddal, Erdőskerekkel, Ószentannával és Ujszentannával.

A község eredete nagyon régi. Fazekas nevét alkalmasint népének ebbeli foglalkozása miatt kapta.

A földje nagyon termékeny. A lakósság földmiveléssel foglalkozik. A határban előforduló topografikus elnevezések: Betiagă, szántó, jelentése: beteges, (marhavészttől), Sortos (szántó), Crütie cel märe (szántó, nevét keresztől kapta), Boilor (= ökör járás, szántó), Cinepistie (= kenderföld ma szántó), Ivor (= forrás, szántó) Sodom (legelő), Mormințele (legelő, nevét legelőtől kapta), Salcă, füzes, Zsombékos rét, (legelő), Selistie (= Széleske, szántó), Sirhalmi (= Sirbány uradalmi-pusztá, (szántó, rét és legelő), Stupină.

A határon átfolyik a Mórocz-ér.

Utcái egyenesek. Nevük: Nagy-utca, Község-ház-utca, Templom-utca, Ócska-utca. Falurészek: Békás, (alsó-rész), Üstös (felső-rész). A házak száma 201.

Birtokos: Gróf Fekete, később Gyulay grófok.

Régente Jákó-Varsáynak nevezték. Egyideig Biharhoz (1572–1609), 1614-ben Zarándhoz, utóbb Aradhoz tartozott. 1604-ben Toldy Istvánné kapta.

153. *Öthalom.* (Glogovác). Aradi járás. Területe 7530 kat. hold, lakói száma 4616. Nagy német község, a románok száma 410, a magyaroké 120. A hagyományok szerint a hajdani Orod helyén épült, eredetileg kamarális község. Határos: Mondorlakkal, Mikelakával, Zimánd-ujfalúval, Ujpanáddal. Délen a Maros határolja. Még kamarai birtok volt, mikor Szt.-György, Szt.-Iván, Bálvány és Patoricza pusztákat hozzácsatolták. Egészen sík vidéken fekszik, az Arad-zámi állami út hosszában, közel a Máv. Arad-gyulafehérvári vonalához. A föld termékeny. Lakói főleg földmiveléssel, káposzta- és dohánytermeléssel foglalkoznak. Szép marhákat és kitűnő lovakat tenyésztenek. Régebben nagy erdőterülete volt, most ez jobbára ki van irtva. Szőlőt most sík földön is mível, de a jómódú népnek sok szőlőbirtoka van a Hegyalján. Valamikor régen állandóan katonaság szállásolt itt, azért a vármegye katonai éléstárt épített számára.

Messze kiterjedésű határának egyes részei: Lange Wiese (hosszúrét), Grabenflur (szántó), Gulybrunnen (szántó), Kurze Äcker (szántó), Achwald (Eichenwald, a románok sonkunak mondják, comb alakjáról), Lange Acker (szántó), Hutung (régebben Hanffeld, legelő), Bruch (kert és legelő, a Maros törte magának a medret), Spatzenwald (erdő, sok verébről), Neuriss (új szántó), Grosser Wald, Gemeindewiese, Fünfhügel Flur (szántó), Batanitza (szántó), Spitzgarten (szilvákert), Insel (sziget), Okol (legelő, körülkerítve sövényvel), Schöndorfer Insel, Rotziges Eck (legelő), Grosser Nussbaum (káposztás kert), Öthalom, Batáni, Csúcs, Szénás, Lemni.

A község ugyan régi eredetű, de újabb betelepítésének története ez: Mária Terézia idején, 1756-ban, Lovász Mihály, a modenai herceg nagybérloje, 24 kath. német családot telepített be a német birodalomból. Ezek mellett lassan kipusztultak a Maros mellett gunyhókban lakó s a török időben betelepedett rácok és oláhok. A község irattárában fennmaradt Urbarium szerint 1771-ben ismét betelepítettek a német birodalomból 167 családot, kedvező jobbágyi viszonyok között.

A községnek híres történeti emlékei vannak. A község keleti végén, a radnai-út mellékén áll öt halom, sorban, északról délnek. Történetük egész bizonyossággal nincs kiderítve. Vagy őrhalom volt, vagy temetkezési hely. Egy-egy halom magassága 100 láb. Az úthoz legközelebb eső, déli halomban kápolna van és tetején kálvária. Több monda fűződik e halmokhoz. A község másik híres történeti maradványa egy régi, hatalmas arányú templom maradványa. Három hajója volt. Az alapfalak körvonalai tisztán kivehetők. A falakból nagyon kevés maradt fenn. A falú népe elhordta köveit. A templom mellett keletre állott a zárdá épület. Ennek is van nyoma. A templomot és zárdát általában az orodi apátság maradványának mondják.

A község régi nevét (Glogovác) galagonya-bokroktól (= glogov) kapta. A néphit egy Glogov nevű rablótól származtatja nevét. Öthalom rendszeresen épült széles utcákkal bíró község. Fő útvonala a radnai mű-út nyugot-keleti irányban, ebbe nyílnak délről északra az egyenes vonalú téres-tágas utcák. Nevük népi elnevezés: Aradi-út, Frank-utca, Biztos-utca, Kolostor-utca, Templom-utca, stb. A házak szépek, díszesen épülnek, egyforma stílusban. Ma már modern külsőre, utcamenti frontra, tükröblakra, kényelmes berendezésre törekszik a jómódú nép. Épületei közül jelesebbek a középületek s főleg a templom.

Öthalomnak elég nagyszámú értelmisége van. A forgalmat nagyon élénkíti az áthaladó Ahmv. A nép szorgalmas, munkás. Nagyon nagy súlyt fektet az oktatásra és magyarnak neveli a gyermekét.

Birtokosok: gróf Edelsheim-Gyulai és a m. kir. kincstár. Sok a kis- és középbirtokos és a jómódú gazdanép.

154. *Pajzs.* (Pajsán) Borossebesi járás. Területe 2624 kat. hold, lakói száma 1208. Román község, de laknak benne horvátok is. Fekszik a Hegyes-Drócsa északon kiszélesedő nyulványaival körülszegélyezve, a Fehér-Körös bal partján, hol ennek völgye kiszélesedik, ép eme völgy végpontján környezik a Vurvul Vașoia, Corniest, Vurvul Plesi, Gîteru, Rugîna, Cristovaie, Rugecelu, Vurvul Hotarului nevű kisebb hegyek és dombok.

A község eredetét így beszélik: Évekkel ezelőtt Pajzs egy rablóbanda menedékhelye volt. Az erdő mélyében kis mezőn két család tartózkodott, aki vadászattal és állattenyésztéssel foglalkozott. E mezőt Paisés-nak nevezték. A két család elszaporodott s mindinkább kinyomult az erdőből a termékeny sík völgyi részre. Itt letelepedtek s a völgyet elnevezték Paisés-ről Pajsánnak. A lakósok $\frac{3}{4}$ része ma is Paisán vezetéknevű. A lakósok földmiveléssel és erdei munkával foglalkoznak. Házi iparuk szövés-fonás.

A dülők közül említhető a Tetroi. A Gubó nevű erdő déli részén Piatra Pacurarului néven ismeretes magas domb tetején egy nagyobb-szerű kőszikla van, melyhez következő monda fűződik: Két juhász legeltette ott nyáját. Az egyik azt mondta a másiknak, hogy odaadja neki nyáját, ha felvisz a hegytetejére egy követ. Ez vállalkozott rá s felvitte, de a fáradságtól kimerülten ott lepihent és elaludt. A társa utána lopózkodott s nehogy nyáját oda kelljen adnia levágta amannak fejét. Az esetet bevészte a sziklába. Határrészek: Valea Voinestiilor Peatră, Paisan Ghulă, Doșu Mare, Ciciora. Források közül megemlíthető a Pârâu Cornuți.

A község rendetlenül épült. A házak 7 kilométer hosszan szét-szórtan állanak. Számuk 142. Falurészek: Paisan, Prunie, Blezseny. Jelesebb épületei: a papilak, a Gubo erdőn a Gizella-lak.

Birtokos: Herceg Sulkowsky József M.

A borossebesi Fatelep R. T. tarolja most dús erdeit.

155. *Pankota.* (Világosi járás). Területe 7051. kat. hold. Lakóinak száma 5607. Kevert nyelvű község. Lakik benne magyar, német és román. Az aradi Hegyalján terül el hosszan és szélesen e virágzó község. Nagyobb része síkságon fekszik, a másik hegyoldalon, dombos területen. Átvágja az Arad-nagyhalmágyi út dél-északi irányban, érinti az Acsev. vonala és végződik a község kellő közepén a Hegyaljai Motoros Vasút. A községet két patak is szeli át. Határolják: Tornova, Muszka, Erdőskerek és Csigérszöllős helységek. Pankota egy Szt.-István korabeli apátság helyén épült. Ez apátság omladéka mai napig is megvannak azon a részen, melyet *vár*-nak (Țetatie) neveznek. 1565-ben feldúlták. (Lásd: A magyarság betelepülése I. 260. l.). 1732. után, amikor t. i. a modenai herceg kapta, Pankota Ópankota nevet viselt.

1776-ban Württembergből németeket telepítettek be s e telep Ujpankota nevet nyert. 1811-ben a két község egyesítettett, ezt a közös nevet nyerte: Pankota. A románok Punkutának mondják. 1817-ben újabb telepítés történt Gossheimből. A hagyomány, úgylátszik, népetimológiával Bán kútjából származtatja a nevet. A román lakosság a 19-ik század elején az ujpankotai részbe költözött át.

Pankota földje termékeny, bora híres. A lakosság túlnyomólag földműveléssel és szőlőműveléssel foglalkozik. Iparossága jelentékeny, egyes cikkeik (cserépedény) híresek. Ma már gyáripára is van. Az értelmiségi osztály nagy.

Pankota: Csiky Gergely-utca.

Határának, hegyeinek és dűlőinek topografikus elnevezései ezek: Bokréta-hegy (nagyon kitűnő boráról ismeretes), Kalvári-hegy (szőlő), Ópankotai-hegy (szőlő), Kopasz-hegy (sziklás legelő, aljában meleg forrás fakad, hova a törökök fürdőt építettek, mely azonban elpusztult), Sodom (posványos rét, meleg vizű), Ogradă Naiului (liget), Livada (szántó-föld és rét, legelő, a németek tuskés-bokros volta miatt Dornacker-nek nevezik), Tercusă (szántó, személynévről elnevezve), Ópankotai-kertek (a románok Șatul bătrîn-nak, a németek Alt-Pankotának hívják), Malaistie (hajdan kölestermő, innen neve), Retiușe (= rekettyés rét), Purloje (szántó, parlag), Obesistie (zabföld), Peșterits (rétek és szántóföldekből álló határrész, mely egy elvezetett *Mátka* nevű patakon túl feküdt, amiért is a németek Über dem Schluth-nak, és a magyarok réten túli-

nak nevezték), Ticortie (kaszáló, kocsor füves, innen a román neve), Zöldkert (a város szélén mulató-kert, románul Ogradă verdie), Selistie (szántóföld, a szőlőhegy oldalán). Egyéb részek, újabb elnevezések: Ovașistie, Ritualle, Zsellér-földek, Óhegy, Szántás, Hegyaljai rét, továbbá Hința mare.

Pankota határát két patak szeli át; Mátka, mely a világosi hegyekből jöve, a Csigérbe szakad és a Valea-patak. Előbbi kiöntései és zombékos partmellékéről Jimbolia nevet is kapott.

Történeti emlék: Vár (Țetatie), a hajdani apátság romjai.

Pankota szabályosan elrendezett község. Fő-utvonala a mű-út, melynek jobb és bal során díszes, sokszor városias jellegű épületek emelkednek. Épületei közül kiemelkednek a középületeken (iskolák és hivatalok) kívül a Sulkowsky herceg kastélya, az Abfall-ház, Kaiser József-ház. Az utcák a fő-úttal párhuzamosan haladnak, vagy keresztben metszik. Nevük történeti alakoktól vettett: gróf Leiningen-utca, Vécsey-utca, Aulich Lajos-utca, Csiky Gergely-utca, Ferencz József-út, Petőfi-utca, Damjanich-utca, Bojtor-utca, mely nevét Bojtor nevű gör. kel. paptól vette, ki 1844-ben megakadályozta a románok vérengzését; továbbá: Fő-utca, Ó-utca, Uj-utca, Tolvaj-utca, Kálvária-utca, Kotorka-utca, Hegyi-utca és Valea-utca.

Sétahely az Erzsébet-sétahely. A házak száma 1010.

Pankota keresk. élete is jelentékeny. Vannak nagy forgalmú üzletei és jelentékeny, virágzó hitelintézetei.

A társasélet szintén eleven, vannak különböző kulturális és jótékony-egyesületei, társaskörei.

Birtokosság: A modenai hercegről báró Dietrich József s erről unokájára, leányágon herceg Sulkowsky-ra szállott a nagy pankotai uradalom.

Más nagyobb birtokosok: Mahler Mihály, Mahler Tamás, Abfall testvérek, Kiss Mihály.

Nagy nevezetessége Pankotának és országszerint egyedül álló cigány-iskolája. (Lásd I. r. 507 l.)

Pankotán született Csiky Gergely, a jeles drámaíró. (1843. dec. 8.) Szülőházát az Aradi Kölcsey-Egyesület emléktáblával jelölte meg.

Pankota a XVI. században a Losonczyak birtokához tartozott. A török 1565-ben elfoglalta és elpusztította az apátságot. Báthory Zsigmond idején (1595-ben) visszavették, de a török nemsokára újra visszahódította és megtartotta a XVII. század végéig.

156. *Parázs.* (Prezest, Parázsfalva, Prázsa). Borossebesi járás. Területe 1128 kat. hold. Lakói száma 442. Tiszta román község. A Borossebes-déznai törvényhatósági út mindkét oldalán, síkságon terül el. Keleti határában a Dézna-patak folyik s ugyancsak itt érinti a köz-

séget a Borossebes-menyházai helyiérdekű vasut. A községtől délre a Dealul Diarő nevű hegy emelkedik. Határos Szelezsény, Borossebes, Dancsfalva községekkel. Földje szegényes. Szilvát és kerti gyümölcsöt sokat termelnek. A parázi alma egykor híres volt. A lakósok földműveléssel foglalkoznak, egykor ernyőfa-készítést is űztek. A kőfejtés is keresetforrásuk. Régen a vasipar is ki volt fejlődve, amiről a még most is meglévő vashámorok romjai is tanuskodnak.

Dűlők: Bolhád, Pleşa, La Lestiore, La Pănăr, Ancesti, Kimpul Dascăluşi. Erdők: Bolhád, Balta.

A község rendesen telepített falu. A házak száma 70.

Birtokos: Egykor gróf Königsberg, ma gróf Wenckheim Krisztina.

A néphit szerint *Traján-útja* a község mellett vezet el, téglával és kővel van egy méter szélességben kirakva. Hagyományok szerint a törökvilágból egy pince és egy lovarda is maradt volna fenn, de eddig nyoma nincsen.

Parászfalvát 1553-ban a Losonczyak bírták. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

157. *Páfrányos*. (Brusztur). Nagyhalmágyi járás. Területe 4350 kat. hold. Lakói száma 1118. Tiszta román község. Részint lapályon, részint meredek hegyeken, a bihari havasok alján, Torda-Aranyos megye határszélén fekszik. Magas hegyek veszik körül és pedig a Dobrin, Magura, Dolea- és Lespes-csúcsok.

Földje kevés és sovány. A lakósok földműveléssel és gyümölcs-termeléssel foglalkoznak. Híres a nagymennyiségű és kitűnő minőségű diótermésük és fekete cseresznyéjük, melyet Mokre-nak neveznek. Házi iparul kapa-, kasza- és fejszenyél, valamint fagereblye készítésével foglalkoznak.

Határában bővizű források a Funtîna albă és Blidu-ér, melynek kőmedencéje van.

Dűlők: La Grion, Blagi, Corson, Obersa Petrilor, Busesilea, Streincu, La Faţă. Hegyek: Cretu, Sapodi, Păduriţa.

Hagyományok szerint a lakósság török eredetű. A lakósoknál ily nevekre akadunk: Budugán, Nikodin és Szleo.

A község rendetlen telepítésű. Utcái keskenyek, a házak szétszórtnak állanak. Számuk 177. Falurészek: Buciava, Nicodinetti, Buduganiesti, Florinesti, Paşculesti, Prihodessti, Tulesdi.

Van egy régi gör. kel. temploma, melynek régi építkezése nagyon érdekes. Vannak ércbányái: Vasérc és ólom, u. m. a Dózsa-féle dobrini és ulmi bányák. Most nincsenek üzemben.

1560-ban Borosjenőhöz tartozott, 1601-ben Breztur Toldy Istváné volt. 1608-ban *Buroztót* Petneházy kapta. 1764-ben a Bethlen-család bírta.

Birtokos: Serbán Szilárd.

158. *Peleskefalva*. (Pleskucza.) Nagyhalmágyi járás. Területe 2144 kat. hold. Lakói száma 598. Tiszta román község. Fekszik a Fehér-Körös bal partján, az Acsev. vonala és az Arad-nagyhalmágyi megyei út mellett, magas és erdős hegyektől körülvett völgykatlanban, Nagyhalmágy mellett. A lakosság földmiveléssel, állattenyésztéssel s még inkább gyümölcsstermeléssel foglalkozik.

Nevezetesebb dűlői: Sevai, Rostocu, Balta cîgăniului, Hăda, Cimpuri, Dealul Cioară, Lășu, Cornu Pleșa, Malaistie, Vardinic, Țuțuța, Magura.

A község két utcája rendezett, a másik két utcában a házak szerteszéjjel állanak. Utcanevek: Ulița Mică és Ulița Valea. A házak száma 116.

Nevezetesebb épülete: a körjegyzői lak és iroda.

A község 1471-ben Peleszke néven van említve. 1697-ben Pleskocz néven a halmágyi uradalomhoz tartozott. 1784-ben a lázadó oláhok felégették s ekkor pusztult el Hollaky István kuriája is. 1886-ban itt egy 116 éves pásztor halt meg, felesége 106 évet élt.

159. *Pernyefalva*. (Pernyesty.) Máriaradnai járás. Területe 6020. kath. hold. Lakói száma 611. Tiszta román község. Határolják Torjás, Temesd, Vám és Farkasháza községek. Hegyek között fekszik. Határát patak szeli át. A földje kevés, annál több az erdőség. A lakosok földmiveléssel és erdei munkával foglalkoznak. Régen nagyon ügyes faragók voltak.

Dűlők nevei: Merilor Dursă, Feretár Stircu, Băgi, Vonatcilor, Podicului, Rosu, Dosu Avramoi, Stăniul, Pliașă, Goranălu, Vaculie, Spiinul, Varășisel, Junș, Plotanu, Sorlicțe, Gruniu, Gruniu lîng, Siriponi, Goronilor, Radeț, Ciu, Brunici, Calea Deans, Crisinie, Dosoi.

A község rendesen épült. Van egy fő-utcája: Ulița mare és egy mellék-utcája. A házak száma 109.

Birtokos: A m. kir. kincstári erdészet.

Permestet 1510-ben Brandenburi György kapta. 1851-ben itt hamúzsír-gyár volt.

160. *Raj*. (Szaturó). Borossebesi járás. Területe 598 kat. hold. Lakói száma 276. Tiszta román község. Hegyek alján fekszik. Határolják: Honczér, Zöldes, Alsószakács, Boncafalva. Határa a bércek miatt sovány, de van egy kis termékenyebb része is. A lakosok földmiveléssel, gyümölcsstermeléssel, faszerszámok készítésével és árusításával foglalkoznak.

A község régibb neve Szatunou. Amikor a Hampl-család 1780-ban a kincstártól a falut megszerezte, az adománylevélben a falu Sajtúrónak van nevezve.

A határrészek nevei: Illacă (szántó), Drejești (kaszáló), Dealul Műfcsd és Cieretu (legelő) Trevăș, La Pământul Rosu (cserjés legelő), Valea Zöldes (folyó), Seresti (hegyi patak), Funtînă alui Bucur (forrás), La Podieni in Omăga (forrás), Magură, Omaga, Sugrestetu (hegyek), Dosu butănilui és Dimpul Coîni (erdő), Dealul lung (kőszirtes), Frunsă verdie (csárda).

A község rendesen épült. A házak száma 63. Épületei közül az Acsev. tiszti épülete emelkedik ki.

Birtokos: az Acsev.

1613-ban Alsó-Rayt Kenderessy kapta, 1732-ben Raynald modenai herceg kapta. 1821-ben Hampel Józsefé lett.

161. *Repszeg*. Borosjenői járás. Területe 3587 kat. hold. Lakói száma 1398. Román falú. A magyarok száma fölötte csekély. Fekszik egészen sík földön a Fehér-Körös jobb partján e folyó és a Tőz között. Áradásos terület volt hajdan, de a szabályozás óta földje termékeny. Főleg tengeri díszlik benne. Határolják: Kertes, Borossebes, Bihar megye, Áldófalva, Körösvajda, Monyoró, Bokszeg. Régebben Felső- és Alsó-Repszeg néven említették. A lakosság földmiveléssel és állattenyésztéssel foglalkozik.

Határának nevezetesebb részei: Mundrălui (puszta), Tîrsa lui Marcuț (írtás, személynévről elnevezve), Patul (erdő, magas fákkal), Ogresele (kert-terület), Lupseni (puszta, sok farkas volt benne), Koiest (puszta), Carpini (erdő, gyertyánfáiról elnevezve), Islas (legelő), Țarină (szántó), Tieghe (hajdan téglavető volt), Cosuri (puszta, *kosarak*-ban itt rejtegették természetményeiket), Tieus (Tőz-folyó), Bel Tamând (puszta). A Tőzhöz tartozó Baltă Gorbanilor (mocsaras ér), Freblsinăru (puszta, szilfáiról elnevezve) Undiețe (ölfától kapta nevét), Ulcoie, Selistie (puszták), Hadă (lapályos hely), Funăț.

A község rendesen épült. Utcáinak neve: Ulița Mare, Ulița Birtului, Ulița Bici, Ulița Despartitore, Ulița Mislac, Ulița Porului, Ulița Bancuța, Ulița Scurtă. A házak száma 290.

Régi birtokosok, kik a Tőz és Körös áradásai ellen védték a falut: Szőke és Hendrey. Jelenleg birják: Hermann Keresztély, báró Bánhidu Antal, báró Mandorf Géza.

A község nyugati részén van *Traján-útja*.

1553-ban Raka-Szeg a Losonczyaké volt, 1650-ben Borosjenőhöz tartozott, mint kincstári birtok.

162. *Rékes*. (Révetis) Borossebesi járás. Területe 1527 kat. hold. Lakói száma 568. Tiszta román község. Fekszik a Borossebes-jószág-helyi megyei út mentén a Fehér-Körös jobb partján. Határolja Décse, Háromalmás, Kőkaró, Köröskocsoba, Borosberend, Szelezsén, Rósa és Láz.

A falu magas, dombos helyen fekszik, földjei jobb része alatt a völgyben. Földművelése csekély, legelői is hitványak. Gyümölcse van: szilva és az úgy nevezett füzfa-alma.

Dülők: Tripască, Grețesti, Muștești, Țicorița.

Házai sorban állanak, számuk 116. Utcái: Nagy-utca, Kereszt-utca, Szegény-utca, Marzsina-utca.

Birtokosok: Egykor a Kornis család, melynek adománylevelében a község *Réketris*nek van nevezve, később a gróf Königssegg.

A község szerepel Révesfalva név alatt (1574). 1553-ban Revekes névvel a Losonczyaké, 1613-ban Kenderessy kapta.

163. *Rósa*. (Rossia) Máriaradnai járás. Területe 6276 kat. hold. Lakói száma 1516. Tiszta román község. A marospetresi völgyben, a marospetresi patak (Huzna) mentén fekszik. Állítólag Huzna is volt régi neve. Határolják Almasel, Maroshollód, Torjás, Körössolymos és Raj. A lakosság földművelésből, ölfá-, szőlőkaró- és hasítvány-készítésből, továbbá tutajozásból él. Hamilăscă és Camarucă hegyeiben és Cucătie nevű völgyében rézbányák voltak igen virágzó állapotban. Megszűntek. Halja nevű hegyen is találatnak beomlott bányák.

A határ nevezetesebb részei: Brejesti (kaszáló), Teuș (hegyi szántó), Dubă (kaszáló), Dealul Corbesc (szántó) Dealul bătrîn (hegyi szántó), Dimpul Beserică, Corbestii, Grău Cucălie, Crucie, Mărul Boian, Ptiesetor (szántók), Vurvil Burian (erdőrész) Imbrul (hegyi szántó),

A község rendszeres telepítés. A házak száma 325.

Birtokos: Gróf Zoltowszky testvérek.

164. *Rosztocs*. (Rosztocs.) Nagyhalmágyi járás. Területe 1351. kat. hold. Lakói száma 352. Tiszta román község. Fekszik a Fehér-Körös bal partján, hegynek tövében, Nagyhalmágyhoz közel.

A lakósok földműveléssel, állattenyésztéssel foglalkoznak. Háziparuk a szövés-fonás.

Dülő nevek: Petrașă, In Troăș, Hiriăd, Lașu mare, Garnicel.

A község rendetlenül épült. Utcái nincsenek, a házak szétszórtnak állanak. Számuk 63.

Rosztocsot 1441-ig Brankovics György birta. Hunyadi kormányzó *Rasztóc* falút Vitéz Illésnek adta. 1697-ben a halmágyi urodalomhoz tartozott.

165. *Selénd*. (Silingia.) Tornovai járás. Területe 4110 kat. hold. Lakói száma 1537. Részben magyarok, részben románok, csaknem egyforma számban lakják. Fekszik részint a Csígér-patak völgyében, részint a hegyen, a Muszka-körösböckényi törvényhatósági út mentén. Határolják Lugozó, Ujárkos, Feltót, Dezsőháza, Apatele, Borosjenő és Bokszeg. Földje lapályos, agyagos és vizenyős. Hegyek környezik, most szőlőültetvényesek, régebben erdőségtől koszorúzva. A lakósok földműveléssel

és szőlőmiveléssel foglalkoznak. Régebben vályukat és szarufát készítettek; vitték ezt vásárokra árulni.

A határban szereplő topografiai nevek: Deseőházi szőlőhegy, Középhegy, Kishegy, Deseőházi puszta (most falu), Ligeti puszta. Továbbá: Selistie, Dogotistă, Lasuț, Sclofa famului, Sacatore lupului, Funăț, Cinepiste, Dobintiel, Balucăna. Erdő: Cotarcută, Dimpul Cristicoie, Dimpul de Stupini (méhes domb). Boglis (= boglyas, szőlő), Alsóhegy.

A magyarság Pécskáról telepítettetett be. A község rendes telepítés, utcái egyenes vonalúak. A vágóhid felé vezető út neve: Buzsák. A házak száma 310.

Diszesebb épületek az uradalmi lakok. A hegyoldalakon ma már gazdag szőlő-ültetvények közül szépen emelkednek ki a modern villák és kolnák.

Birtokos: Sz. Viszlói Deseő Ádám kegyes alapítványa; egy részét birta a Sárosfalvi Bittó-család. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta. 1630-ban Selind néven volt említve.

166. *Seprős*. Kisjenői járás. Területe 13282 kat. hold. Lakói száma 4690. Román község, de van benne magyar is. A Lunkaságon sík területen fekszik, még nem régen rengeteg erdőségtől környezetten, vizenyős lapályon. A község egykor három községből állott. Betlemes (ma puszta, szántó), Orosháza (ma Oroskesz, vagy Városkesz szántó, a románok Orostieznak mondják) és Seprős, melyet a románok Siepreusiának mondanak. A hercegi család magva szakadtával Seprős kincstári birtok lett, ettől szerezte meg a Czárán-család. Három kisebb folyó folyik át határán; a Tőz, Szartos és Benyisel (Beinsel).

Topografikus nevek a határban: Sodom (posvány), Desiu mare (régen erdő, sűrűség, ma kaszáló, legelő), Copacoi, Dumbrává, Țarină (puszta), Nagyér, Orostieci, Nagyszék-nyomás, Rezistie, Luncă de cicăsi. Mai puszta-nevek: Vuculescu Miklós-puszta, Darvastó, Livada, Dorongos, Holumburi.

Földje termékeny. A lakósság földmivelést űz, háziipara a szövés-fonás. Régente fa-szerszámok készítésével és annak árulgatásával is kereste élelmét.

A község rendszeren épült. Házaik száma 770.

Jelesebb épületek: A templom, a Czárán-kápolna és a középületek. Történeti maradvány több halom a dumbrávai és Holomburii-pusztán.

Birtokosság: a Czárán-, Paikert-, Csiky-, Sármezey-, Vuculeszku- és Kabdebo-családok.

A községet 1614-ben Bethlen átadta a töröknek. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

167. *Sikló*. (Eleki járás). Területe 8064 kat. hold. Lakói száma 3384. Román község, a magyarok száma kevés. Az Acsev.-nek Ujszentanna-Kétegyháza vonala mentén fekszik, s a községet a Székudvar-kétegyházai megyei út szeli át. Határolják: Székudvar, Szentmárton, Lőkősháza és Nagypél. Egész sík a területe. Földje termékeny. A lakosság földmiveléssel foglalkozik; régebben, noha erdeje nem volt, faszénnel kereskedett.

Sikló régi község. Valamikor magyarok lakták. Erre vall a román nép magyaros ruházata és gyakori magyar hangzású neve (Kerekes, Kis, Kocsis, Mészáros, Kamarás, Puskás, Szabó, Borbély). A románok a helységet Siclau-nak nevezik. Siklót a Bach-korszak idején (1854.) Békés megyéhez csatolták, de 1861-ben Aradhoz került vissza.

A helység határa gazdag topografikus nevekben és történeti emlékekben is: ilyenek *Cicis* (= kékes, nagy terjedelmű tó volt de kiszáradt. Halban is gazdag volt). *Selasel* (= Kisszállás; a kéthalmi pusztán), *Csoncu* (csonka halom), *Baltă* (lapályos hely, hol az esővíz gyülemlik össze), *Margineanu* (= mesgye szántó), *Grossosa*, *Siclovanu*, *Holumbu*, *Șitiu Ikului* (szántók), *Bugy-ér* (patak, lásd Nagypél), *Ottlacanu*, *Gruiescu*, *Linsu* (= egyenes síkság), *Doi Holumbi* (= kéthalom, melyről a nép azt tartja, hogy a római császárság korából való. Itt tényleg voltak leletek.), *Traján* (árok; római eredetűnek tartják), *Aurelianu* (kies hely, állítólag Aurelianus császárról elnevezve), *Holumbu de piatră* (= Kőhalom, úgylátszik rom-hely volt), *Matieseu*, *Țucudeanu*, *Margulescu*, *Cosmescu*, *Curea*, *Sierbanu*, *Ventilescu*, *Albulescu*, *Borlodanu*, *Mormailescu*, *Savinescu* (dülők, személyekről elnevezve), *Holumbu Flecului* (halom), *Tăglariă* (egykor téglavető hely volt), *Canalu*, a Nádor-csatorna, mely Sikló határát érinti. Ide tartozik még a *Botosi*-puszta és e pusztán a *Holumba*, *Baltă*, *Crucea*, *Holumbis mică* határrészek.

Sikló szépen elrendezett község. Utcái egyenesek, szélesek. Nevük nincs, csak ötlet szerint jelölik meg. Falurész: simándi oldal, székudvari oldal és temető környéke. A házak száma 570.

Jelesebb épületei a középületek.

Birtokos: József főherceg.

Régen *Sokló* néven szerepel (1418—1515.). 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

168. *Simonyifalva*. (Kisjenői járás.) Területe 3040 kat. hold. Lakói száma 2484. Kevert nyelvű falu. Legtöbb a magyar, továbbá a német és tót, a románok száma csekély. Fekszik egészen sík területen a Gyulavidéki Hé. V. mellett, melynek ez időszerint végpontja, a Fekete-Körös balpartján, a Vadász—alsóbarakonyi megyei-út mentén. Határolja Bihar megye és Vadász. A nép Simonfalvának nevezi. (Keletkezését lásd I. 262. l.) Ezt a vegyes-ajkú népet báró Simonyi Lajos

telepítette be, kitől a község nevét vette. Lakószai jöttek: Békésről, Szentandrásról, Orosházáról, Szarvasról, Szentestről, Gyulavarsándról, Mezőberényből és Pest megyéből. A földje nagyon termékeny. A lakósság földmiveléssel foglalkozik s különösen termeli az ipari növényeket (dohány, cukorrépa, cirok). Háziipara a szövés-fonás.

Topografikus elnevezése egyes határrészeknek: Vadaskert, Poszmán, Kistelek, Pince-kert, Ó-Irtás, Új-Irtás, Szamártó, Kati kengyelkéje.

A község rendszeres telepítés. Utcái egyenesek. Nevök történeti személyekről és költőkről van véve: Rákóczy-utca, Arany János-utca, Petőfi-utca. Régebben: Nagy-utca, Malom-utca, Templom-utca, Temető-utca, Német-utca, Szálasi-utca, Csordajáró-utca, Winter-utca. Falurészek: Ótelep, Újfalu. A házak száma 402.

Nevezetesebb épületek a középületek.

A puszták nevei, melyek a községhez tartoznak: Liget-pusztá, Nagyszék-pusztá.

Birtokosság: Makai Ferenc, Héja Lukács, Tóth József.

169. *Sikula*. Borosjenői járás. Területe 8102 kat. hold. Lakói száma 3616. Román község. A magyarok száma 518. Fekszik egészen sík vidéken, a Fehér-Körös jobb partján. Határolják Borosjenő, Csigérszöllős, Garba. Határában korábban rengeteg erdőségek voltak; ma ezek ki vannak irtva s a lakósság földmiveléssel és gyümölcstermeléssel foglalkozik. Különösen híres almája, mely sikulai alma néven ismeretes s melyet a románok Ungurească-nek neveznek. Termelését bizonyosan magyaroktól tanulták. Egyéb termékei közül nevezetes még a káposzta és torma. A lakósok régebben fa-szerszámokat készítettek és árulgattak. Háziiparul üzik a szövés-fonást. A lakósok Erdélyből telepedtek be.

A határban előforduló topografikus nevek: Aczélháza (pusztá), Éralja, Nagy-Pipás, Kis-Pipás (pusztá), Ritul de Paisă (szántó), Szakadás, Grind, Tărsă (szántók), Recitar (rekettyés), Ritul Sabiler, Așotile, Ușumezeu (= hosszúmező, kaszálók), Gyilkoș (tövises közlegelő), Jeruge (legelő), Paisă, Vișniț (= vizmosta hely, irtás földek), Ritul Mocului, Ristrașnic (= sásos hely, rétek), Tiesimă, Luncă, (= hosszú mező) Cimpurile (erdők). Továbbá: Középszakadás, Aracie, Ritul Șirbului (rétek), Ghesină.

A község rendszeresen épült. Hosszú, egyenes utcái vannak. Nevük: Nagyvárad-út, Péter-utca, Hid-utca, Erdész-utca, Szél-utca, János-utca, István-utca, Sándor-utca, Korcsma-utca, Körös-utca, Cigány-utca. A házak száma 666. Nevezetesebb épülete a község-háza és különösen nagyméretű a gör. kel. templom.

Sikula a XVI. században Losonczy Istváné, később Mágocsy, majd Sövényházy Mór birták. II. Rákóczy György 1651-ben Ujlaki Lászlónak adta. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta. A sikulai alma állítólag

még a török világban került ide. Némelyek szerint (Sikula=Székely) Székely-alma név alatt kerülván Németországba, ott Sekler-apfel névre keresztelték. E kitünő almafaj újabb meghonosítása P. Nagy Lászlónak köszönhető. A falu határában állott Gál pusztult falu, melynek romjai máig is megvannak.

170. *Soborsin*. Radnai járás. Területe 3032 kat. hold. Lakói száma 1751. Román község, a magyarok és németek száma csekély. A Maros völgyében, a Maros mellett, hegyektől körülvéve, vadregényesen fekszik. Határolják: a Maros, Tok, Köved, Vám és Temesd községek. Hagyományok szerint Soborsin a község Hadă nevű helyéről népesített be, melynek lakói határőrök voltak. Azon a helyen, hol most a község van, csak egy *szin* állott, só- és bor-lerakodó helyéül s innen eredt volna neve: Só-bor-szin (népetimológia).

Soborsin határa erdős és hegyes. A lakosság földmiveléssel, köftéssel, tutajozással foglalkozik. Régebben sószállítással foglalkoztak s Soborsin volt a sószállítás és tutajozás egyik központja. Már a múlt században mint ilyen, élénk forgalmu hely volt. Földesura, birtokosa gróf Forray András volt, kinek gyönyörű kastélya és díszkertje állott itt. Innen hurcolták el oláh rablók 1784-ben s csak akkor bocsátották szabadon, mikor bűnbocsánatot nyertek. A Hóra-lázadásban Soborsint kegyetlenül feldúlták. Elégett a paplak és minden egyházi könyv, templomi szerelvény (1784. nov. 7.).

Topografikus nevek a község határában: La Baltă (kaszáló), La Funtină (szántó), La Sele (szántó). Hegyek: Czukorhegy (süveg alakja van), Szt.-János hegy (Szt.-János kápolnával), Cruntavă (= crunt-véres, véres hegy). A monda szerint ezen hegyen a török időkben véres csata volt s az egész hegy véres lett. Copacic, Stroi, Dimpul Biserici (szöllő), Cermure (rét).

A község rendszeres telepítésű. Utcáinak neve. Fő-út, Hunyady-utca, Ulița de Piatră, Ulița Hadă, Ulița Pupilor. Falurészek: Orăș (közép), Zbăg (északi rész), Daniesd (cigányrész), Hadăni (nyugatirész). A házak száma 333. Jelesebb épületei: A gróf Hunyady Károly kastélya, a főerdészlak és a középületek. Sok a hivatala.

Birtokos régen: gróf Forray András, jelenleg gróf Hunyady Károly.

171. *Solymosbucsa*. (Solymos-Bucsáva). Borossebesi járás. Területe 3595 kat. hold. Lakóai száma 487. Tiszta román község. Ezelőtt két községből állott: Solymos és Bucsáva. Hegyek közé szorult kis oláh falu, Madarsák, Torjás, Zöldes és Raj szomszédságában. Hegyes-völgyes területén szűken terem a gabona; gyümölcsöt termelnek lakói és keresnek másutt munkát. A községet átszeli a Bucsáva-patak. Nagy erdősége van.

A község 1746-ban csatoltatott Erdélyből Magyarországhoz. Régente magyarok lakták, minek bizonyítéka az, hogy a románok közt e nevekre találunk: Zsoldos, Kozma, Vaskaru, Domokos.

Határrészek nevei: Baltă Buciavă (szántó), Piatră cu fěr (kaszáló), Bija (legelő), Sura batrînă (erdei-tisztás), Vurvul Plesu, Paltinesti, Glifa (erdős hegyek), Valea Madrișest (patak), Valea Orbilor (hegyi patak), Panusască (hegyi patak), Funtînă alui serpe, Fantson és Kâmară (források), Gurguleu és Cetatea (kőszirtek).

A község rendszeresen van telepítve. A házak száma 116. Nevezetesebb épület: az uradalmi épület.

Birtokos régen Mossóczi Institoris-család, jelenleg Bencsák Gyula.

1464-ben Bucsávát a Báthoryak kapták. Solymost 1614-ben Bethlen átadja a töröknek, 1688-ban Caraffa foglalta el. 1701-ben az aradi határ-örtséghez csatoltatott. 1848-decemberben Asztalos Sándor itt több bujtogatót felakasztatott. Ez évben Gáll László őrnagy felégette.

172. *Solymosvár.* (Solymos). Máriaradnai járás. Területe 16035 kat. hold. Lakószáma 1757. Tiszta román község. Egykor kamarális falu volt, a solymosi vár tövében. Hosszan nyulik el a Maros jobb oldalán, a Máv. Arad-tővisi vonala hosszában, keresztül vezet rajta végig az Arad-soborsini-ut. Határos Milovával, Máriaradnával, melytől csak egy kőhid választja el, Kalodvával és Aranyággal. Rengeteg erdősége volt. Épület- és szerszámfát, zsindelyt, dongát, szőlőkarót innen szállítottak. Tanyázott erdejében egykor a selyemfarku madár, melynek izes húsa volt, de mely csak minden hetedik esztendőben került elő. (Fábián III. r. 53.) A lakósok régen a várhoz tartoztak. Mikor ez elpusztult, határőrök, később sószállító szabad hajósok lettek. Ma földmiveléssel, állattenyésztéssel és kőbánya-munkával foglalkoznak. Régebben volt egy Hatiineț nevű hegyen is kőbánya, honnan oszlopokhoz, lépcsőhöz nyertek követ.

Solymosvárnak roppant nagy területe nagyrészt erdőség.

Topografiai nevek nagyszámmal vannak. Ezek: Jernova, Jivanci, Hăghințului, Hadă, Jovestiilor, Gurbanestilor, Bușac, Popeștilor, Valea Milovi, Dealul Milovi, Ceringus, Dealul Beserici (mind szántók, dűlők, kaszálók), Murat (szőlő, jó borral), Dimpul lui Urvig (erdő), Crucia Ciganului (itt egy cigány volt eltemetve), Valea Solymosului (ragadós, hegyi patak), Dimpul Niămcului (német domb), Dimpul Scorcăr, Bătieri, Nalt, Bimboc, Illié cu Pliscu, Jovița cu Pădurice (jó gyümölcsessel, erdőségek), Părêu Covasincului, Scorcăr, Niamțului Staniestilor, Cosliac Stampului (neve rézbányától ered; erdők patakokkal), La Glăm, Ciocă Ivanițu (erdők), Dimpul Szabadhely, Cosnicile cu Fericăr, Stoicu cu Zinidăr, Șoci, Dnoșeli cu Corniu (som), Mariă, Mlăghin Recittieș (rekettyés), Popii cu rupturi, Capitanului Petrosiș sziklás) Cutorca

(= fakelepelő, mellyel összehívták a munkásokat), Jagušto, Părêu Corniu cu Ișvor (forrás), Părêu, Soț cu Smidăr, Recittia, Coșiacă (patakok), Dimpul Popii (erdő), Dealul Vulturi (sashegy), Părêu giondiocanului (gyöngyöző patak), Dealul Burdis lui Marcu, Părêu Ungurului (csörgező patak), Dealul Duduc lui Creciunăș, Cladvestienilor, Balăș cu Cuptor, Cioca lui Janos, Bosnovia, Răci. Tuculie (Tököli), Medvediac, Smilopole, Dedoviț, Siclicot, Businăt, Nasnopole, Băbi, Mustiem (mohos), Jeruță, Uljü, Hodiineștie, Malaistile, Cricitic si Cioncă, Sindri, Svetac Fonfin, Iăt, Canișă, Dormitul Hotorel, Mărcuț (erdők, erdős helyek), Părêu și Dimpul Gornopol, Domnului, Boina mare și mică, Miscului cu Ploppi, Jivancă (Zsiván névről), Părêu roșu mică, Părêu Ciganilor (cigányok települő helye, patakok), Capul Jernovița (fiatal erdő), Valea Jernovi Părêu Janosopoli, Valea Milovița, Dealul Vulculestiilor, Dealul de piatră (erdő), Malaistie (kukoricás), Jerugă Blagoe, Soros, Tripși, Zmelipole, Glavaț Obraț, Pașuleste lui Murat, Via Joci (erdő, cserjés részek).

A község hosszú egyenes vonalú. Egyik része északnak benyúlik a hegyek közé. A házak száma 393.

Nagyobbyszerű épülete nincs.

Birtokos: a kir. kincstár.

Legnevezetesebb történeti emléke a várrom, mely az aradi Kölcsey Egyesület tulajdona.

A solymosi várról biztosabban 1440-ből tudunk. Ekkor I. Ulászló Ország Mihálynak adta. Később vétel útján Hunyadi János szerezte meg. 1541-ben, mikor Suleiman Izabella királynénak tartózkodási helyül Lippát jelölte meg, az özvegy királyné egyideig Solymos várában is lakott s a várat tataroztatta. Később a vár a Báthoryaké lett, 1551-ben a török hevesen ostromolta, de nem bírta bevenni. Castaldo katonái a várat feladták, így jutott török kézre, s 1595-ben került ismét magyar kézre, 1602-ben Báthory Zsigmond Székely Mózesnek adományozta. 1665-ben Abafy fejedelem embere, Kiss István, volt a vár kapitánya. A vár a XVIII. század közepén meglehetősen ép volt. Az utolsó őrség 1788-ban vonult a török háborúba. II. József 1761-ben látogatta meg. Történeti multjából híres gróf Csáky Pál menyegzője Zay Annával 1563-ban, amelyen I. Ferdinánd király, Miksa főherceg, gróf Zrinyi Miklós is jelen voltak. A vár nevét hagyomány szerint a solymoktól vette. Erdélyi fejedelmek itt tartották solymaikat.

A várhoz a következő rege fűződik:

Régi időkben, még a lovagkorban, három édes nővér felépítette a világosi, solymosi és lippai várakat. A várak építésének befejezése már csak a következő nap kérdése volt, amidőn a nővérek, akik az építkezés alatt igen boldogan és megelégedetten éltek, az egyik vártól a másikig kifeszített s bivaly bőrből készült hídon sétálva, Világoson ta-

lálkoztak. A világosi nővér azt mondta: „Ha Isten megsegít, váram holnap készen lesz.“ A solymosi azt mondta: „Az én váram is elkészül holnap“. Ellenben a lippai azt mondta: „Ha Isten meg *sem* segít, azért az én váram mégis elkészül holnap.“ Erre elváltak a nővérek s mindegyik a bivalybőr hidon hazament. Másnapra elkészültek a várak, de a kőmives alig vette le róluk kezét, a várakból három rom lett, a nővérek mindegyike ellenben fehér kígyóvá változott, fejükön arany koronával s szájukban arany kulcsot tartva. Évenként egy határozatlan napon minden vár alatt megjelenik a fehér kígyó és várja felszabadítását, illetve a varázs alóli feloldozását. Ha valaki oly szerencsés lenne egyiküket megtalálni, el kell hogy vegye koronáját és kulcsát s a kígyókból a legszebb deli szüzek válnak, váraik pedig ismét teljes épségükben fognak uralkodni a vidéken. Isten az egy megfélemezetti nővér miatt mindhármukat sujtotta. (Schwicker, Geschichte des Banats.)

Az aradi Turista-Egyesület menedékházat létesített itt és jó utat töretett a várromhoz.

173. Somoskeszi. (Somoskesz.) Borosjenői járás. Területe 5147 kat. hold. Lakói száma 2119. Tiszta román község. A Lunkaságnak (a Fekete- és Fehér-Körös vizenyős, rengeteg erdőségekkel borított köze) egyik főhelye. Határos Bihar megyével, Csermővel, Alsóbarakonnyal és Seprőssel. A község fekszik a Csermő-alsóbarakonyi megyei-út mentén, sík területen. Roppant erdősége volt régen. Vize a Dalbocs nevű patak, mely Biharból jó és a Seprős melletti Beinsel-be szakad.

A románok a falut Sumusties-nek hívják. A név eredete ősmagyar lehet: Somos-(Szamos)-köz.

A lakosság földmíveléssel és állattenyésztéssel foglalkozik. Régebben hombárokat, deszkát és faszerszámokat készített.

A határban szereplő topografiai nevek: Lunca Fașet, Delboț (erdők), Hotaru Sinec, Bujesdi, Tîrșala, Sinciel (szántók és kaszálók), Ingerul, Harașt, Jerul Herni, Fetenistie, Cieca, Coltien (legelők).

Rendszeresen telepített község. Utcáinak neve: Fő- és Templom-utca. A házak száma 248.

Diszesebb épületei a középületek.

Birtokosság: a Jakabffy-család.

Régen Samolykeszinek nevezték. 1495-ben Corvin a samolykeszi vajdaságot örökössé teszi a Székely-családban. 1651-ben Samolykeszi a Székelyeké volt. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

174. Sövényes. (Leásza.) Nagyhalmágyi járás. Területe 1156 kat. hold, lakói száma 563. Tiszta román község. Fekszik Nagyhalmágytól nyugotra, az Acsev. vonala mentén, a Fehér-Körös partján, dombon és domboldalon. A Mikelaka-nagyhalmágyi-út megy rajta keresztül. A lakosok földmíveléssel és gyümölcstermeléssel foglalkoznak.

Dűlők: Gură Holtii, Répa, Mențiul, Dealul Hîjului.

A község rendetlenül, három részre szétszórta épült: La șatul, Șatul din șuș, Valea Leașă. A házak száma 95.

Egyik szépsége a falunak a Gorgana-hegy és ennek szűk völgye. A hegy oldalán kőbánya és gyönyörű fenyves van.

1670-ben Rácz István leásza földesurra rátörnek a törökök. 1764-ben Lessova-t (Kis-Lészát) Bethlen G. kapta.

175. *Susányfalva*. (Szuszány). Borossebesi járás. Területe 2485 kat. hold. Lakói száma 512. Tiszta román község. Fekszik a Tőz-patak felső folyásának jobb oldalán, fensíkon. Határolják Nádalmás, Ignafalva, Kertes és Biharmegye. Földje sovány. Erdeje jó. A lakosok földműveléssel, erdei munkával és állattenyésztéssel foglalkoznak. Régebben kaszanyeleket, bükkfa-rudat és egyéb faszerszámokat készítettek. Gyümölcsstermelése is jelentős.

Dűlőinek nevei: Sebască, Stirnimă, Tomesti, Funtină mărilor. Erdők: Sirincă, Ogara, Coturi, Codru.

A község rendesen épült A házak száma 92.

Nevezetesebb épülete nincs.

Birtokos: egykor gróf Königsegg, jelenleg gróf Wenckheim Krisztina.

Hagyományok szerint a lakosság jó része Bocskay-ivadék. Nevüket is kivetkőztették magyar jellegéből: Boskaj-nak ejtik ki.

Zuzant 1597-ben Kornis, 1613-ban Kenderessy, 1619-ben Kendi, 1633-ban Kornis Zs. kapta. 1732-ben Raynald modenai hercege lett.

176. *Szabadhely*. Aradi járás. Területe 5232 kat. hold. Lakói száma 2197. Tiszta román község. Fekszik a Maros jobb partján, az Arad-zámi országút két oldalán, egészen sík vidéken.

Egykor kamarális birtok volt. Szomszédos Gyorokkal, Almaszeg-pusztával, Ópálossal, Maroscsicsérrel, Ujpanáddal, s délről a Marossal. A falu régente Szelestye nevű helyen feküdt, közel a Maroshoz, de innét a lakosoknak a sok áradás miatt feljebb kellett menniök. A lakosok különben véghelybeli rác katonák ivadékai, csakhogy eloláhosodtak.

Földje termékeny. A lakosok földműveléssel foglalkoznak.

Topografikus nevek: Almaszeg (puszta), Paghina, Cotu, Dealul Roci, Hadă, Prundul mare, Hadă mare és Mediă (dűlők), Dealul Strejenilor, Ritul mare, Dungăl Meghii, Drumul sâncului lungă, Ritul cigănilor, Ritul Ișăliă (a Máv vonala mellett), Ciriștie, Tersele Șelistie, Bugăr, Hadă lungă, Bușac, Hăduță. Giorgie Păiul, Hăduță Bugărestilor, Szilvások: Șub șatul, La Gredină, Hăduță din șuș.

A község szabályosan elrendezett. Átmetszi az országút, melyen az Ahmv. halad. Fel van osztva négy negyedre. Az utcák egyenesek, 1853-ban rendezték. Nevük: Fő-utca, Kereszt-utca, Gyoroki-út, Iskola-

utca, Községháza-utca, Kút-utca, Ulița Jancu, Józsi-utca, Kovács-utca, Ulița Milos, Ulița Cioroi, Ulița Curci, Tó-utca, Temető-utca, Ulița Urșu, Ulița Iă Hadă, Ulița Ia Ișlăș, Ujtemető-utca. A község keleti része Șirb (szerb), nyugati része Bohány.

Főbb épületek a középületek. Régebben a megyének tisztilaka is volt itt.

Történeti maradvány a község keleti határrészében, az országút és mőtoros-vasut között, a délről északra vonuló római sáncok.

Nagybirtokos nincs.

A községet Soboseni, Sabacel, Sobaszel, Subocelnek hívják. 350—400 év előtt Hadă és Basreă, 250—200 év előtt Salmacea, azután Sombateni-nek hívták. A falu tövében van egy tisztás: *Ritul*, ott van egy Băbă Cătă nevű korcsma. A határőrség idején a katonák *szombat* este itt gyülekeztek, innen eredt a név Sombateni, magyarul Szombattelep. A szerb részen van a Huncă nevű hely. Itt házat építettek s ekkor találtak egy követ, mely néphagyomány szerint, egy várhoz tarthatott. Eke volt bele vésve. A község pecsétjén ezen eke megvan. A határban van a Jerugă-patak, a Maros mellékvize. A Ritul Capită-nuluinál iszap volt; mondják, hogy egy határőrségi kapitány fulladt bele (Pesty Frigyes). Szabadhelyen, Csicséren, Mondorlakon vonult át a Maros egyik ága a Csolt. Az általa képezett szigeten: Hadă, sok a régi maradvány. Itt állt a csolti apátság. Almaszeg nevét az ott bőven termett vadalmáról kapta.

1607-ben van említve *Zabatel* vár, (Lásd fentebbi néphagyományt), melyet Száva oláh püspök kapott.

177. *Szapáryliget*. Kisjenői járás. Területe 2814* kat. hold. Lakó-sai száma 2758. Tulnyomó számban magyarok, kisebb számban németek és tótok lakják. Sík területen fekszik, Zaránd szomszédságában.

1883. novemberében telepítette be a m. kir. kincstár. Nevét az akkori pénzügyminiszter, gróf Szapáry Gyulától nyerte. 300 földes és 64 zsellér gazdaság lett kiosztva.

A lakosság földműveléssel és dohánytermeléssel foglalkozik. Nagyon szorgalmas, becsületes nép lakja, mely szorgalmával egyre gyarapodik. Különösen ló- és szarvasmarha tenyésztésével tűnik ki.

Pusztá egy tartozik hozzá: Harkályliget.

A község rendszeresen van telepítve. Utcái egyenesek. Van magyar, tót és német utcája. A házak száma 424. A község közepén levő szép nagy tér a Fő-tér. Van egy napszámosoktól lakott, szép cseréptetős házakkal beépített falurész, melyet Betyár-fertálynak hívnak.

Emlékek: Erzsébet fák a főtéren és milleniumi emlékfák. A község 1906-ban ártézi kutat furatott.

Jelesebb épületek a középületek.

Nagybirtokosság, mint telepes községben, nincs.

178. *Szarvaság.* (Szorosság.) Máriaradnai járás. Területe 2656. kat. hold. Lakói száma 481. Tiszta román község. A Maros folyó jobb partján fekszik, az Arad—soborsini országút mellett, egy délről északnyugatra húzódó szűk völgyben, a Máv. vonala mellett. Délről a Maros határolja s körülveszik a magas hegyek. Szomszédos községek: Farkasháza, Vám, Áldásos és Tótvárad. Földje kevés, erdősége nagy. A lakosság földet művel és erdei munkával foglalkozik. Gyümölcsöt, főleg sok szilvát termelnek. A községet Moriska nevű patak szeli át. A földek hegyen vannak.

A község nevét állítólag a völgy szoros voltától nyerte.

Topografiai nevek: Bulcă, (gabonatermő-hegy), Dimpul ştogului (ugyanaz), Pârâu la rugă (ájtatos völgy, kaszáló), Pârâu lui Dobrei (erdős hegy), Halasteu (halastó, a hegyoldalon), La Valcuţu (erdős hegy), La goroni (erdő és tisztás), La doşu (magaslat), Mogos, Hota-rel, Petrăr, Țarină, Pârâu lui oblok.

Rendszeresen telepített község. Nagyon szegényes. Fatornyos temploma van és kémény nélküli házak. Utcáinak neve: Uliţa Mare, Uliţa Valeaucă. A házak száma 107.

1510-ben Brandenburgi György kapta Zorast néven.

179. *Szelezsény.* (Szelezsány.) Borossebesi járás. Területe 2646. kat. hold. Lakói száma 527. Tiszta román község. Fekszik egy ötven méter magas fensíkon. Határolják Dézsaláz, Gósd, Parázs, Bajnokfalva. Földje kevés és sovány. A lakosság favágással és földműveléssel foglalkozik, régen hámorokban dolgozott.

Határ rész a Dumbráva és Plessă nevű erdő, Dealul beşerici, Ritul Hasulesti, Marişesti.

Rendes telepítésű község. A házak száma 110.

Birtokos egykor a Kemény-család, gróf Königsegg és Török Zsigmond családja, jelenleg gróf Wenckheim Krisztina.

A község állítólag Selegencea nevű családtól kapta nevét, mely 250 év előtt Erdélyből telepedett ide. (Régi okiratokban Szelezsénfalva Zelechen néven ismeretes.) 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

180. *Szemlak.* Magyarpécskai járás. Területe 14231 kat. hold. Lakói száma 5676. Nagyobbrészt románok, valamivel kevesebb németek és még kevesebb magyarok lakják. Fekszik a Maros mellett, négy kilométerre az Arad-szegedi állami úttól. Határolják: Magyarpécska, a Maros, Nagyalu (Temes megye), Perjámos és Nagylak, Sajtény. Egykor kamarális birtok volt. A falut egykor véghelybeli katonaság lakta, mely a török kiűzése után foglalatott. Így elfoglalta a Coledă nevű pusztát, a mai Pereg nevűt, de ezt vissza kellett adni. Ez a rác katonaság később

Karánsebesre került. A föld termékeny. A lakosság földmiveléssel foglalkozik. Sok közöttük az iparos is.

A határrészek nevei ezek: Funtinălui (szántó), Pomeni (legelő), Dimpul (legelő), Überland (szántóföld), Suniă, Dealul (tanyahelyek, szántóföldek), Ujföld, Talămida (kaszáló), Pobară és Felső-Gedus, (tölgyes erdő), Hadă, Prundul (füzes erdő), Kutină (legelő, most szántó), Házföldek, Albă Dolună.

A község nagyon régi. 1772-ben épült a gör. kel. templom. A román nép a 17-ik században szállotta meg Aradból, Biharból s Erdélyből. 1818-ban telepedtek be a németek Pest megyéből és Mezőberényből. 1835—36-ban jöttek református magyarok Balmazújvárosból. 1850-ben ruthének jöttek Sárosból. 1790. körül gróf Hadik Andrásnak adományoztatott. Ez a család bírta 1864-ig. Ekkor vette meg az uradalmat a m. kir. vallás és közalapítványi uradalom 820 ezer forinton. (Lásd I. 263. l.)

A nép szorgalmas, soknyelvűsége és felekezetiessége dacára is békésen élnek egymással. Legsorgalmasabb a német és magyar nép.

A község rendesen épült. Három fő- és 13 mellékutcája van. Nevük: Molnár-utca, Konop-utca, Nap-utca, Székesúti-utca, Korcsma-utca, Templom-utca, Pintér-utca, Nyúl-utca, Árok-utca, Mocsár-utca, Német-utca, Maros-utca. Falurészek: Szilvás, Ujházak, Cigány-telep. A házak száma 1147.

Jelentősebb épületei a középületek.

A közalapítványi uradalmon kívül, birtokosok még: Bosnyák Imre, Knothy Gézáné stb.

181. *Szentleányfalva.* (Szent-Leányfalva.) Aradi járás. Területe 1978 kat. hold. Lakószáma 1244. Nagyobb részt magyarok lakják, de vannak németek is. Határos Arad városával, melynek, lehet mondani, többszomszédságában van, az Arad—nagyváradi-úttól $\frac{1}{2}$ kilométer távolságra. Az úttól azért kellett beljebb telepíteni, mivel mellette közvetlen városi földek vannak, viszont a városhoz közel talajvíz mutatkozott. (A község keletkezését lásd I., 257. l.) Egészen sík területen fekszik.

A lakosság földmiveléssel foglalkozik. Legnagyobb része azonban napszámos, vasúti- és gyári munkás.

A határ nevezetesebb topografiai részei: A Nagy ér, Mikelakától az aradi határig, Groapă (gödör, Ötvenes felé.)

A község utcái egyenesek. Az utcák neve: Aradi-utca, Ferenc-József-utca, Varjassy Árpád-utca, Északi sor és Déli sor. A házak száma 190.

Épületei közül jelesebbek a középületek.

A községhez öt tanya tartozik s a Halmi-féle szép szőlőbirtok gyönyörű villával. Az öt tanya vidéke Postakert név alatt ismeretes. Nagybirtokos nincs. A lakosságban a magyarok voltak a kincstári tele-

pítés idején többségben, de most nagyszámban vándoroltak ki Amerikába s a földeket az öthalmi németek szerezték meg.

182. *Szentmárton* (Szent-Márton, Aradszentmárton). Eleki járás. Területe 4608. kat. hold. Lakói száma 2757. Német község. Fekszik a Simánd-kürtösi törvényhatósági út mindkét oldalán, sík területen, tökéletes téglány alakban. Határolják Simánd, Sikló, Székudvar, Mácsa és Békés m. Földje fekete, homokos, termékeny lapály. Határának némely része szikes. A lakosság földmiveléssel foglalkozik; egykor híres káposztája termett. Szorgalmas munkás nép, mely egyre gyarapszik vagyoniilag.

A község nagyon régi eredetű. Hagyományok szerint ott, ahol most a káposzta és kenderföldek vannak, volt egy Szt.-Király [nevű magyar falu, mely azonban a török időkben elpusztult. A plébánia *Historia domus*-a említi ezt. A jelenlegi község lakóit báró Harucker Ferenc telepítette ide 1750-ben. Megvette ugyanis a kincstártól a pusztát 40.000 frtéért és Badenből telepítette be németekkel. A szabadságharc idején 1849. május-júniusban magyar honvédek táboroztak a községben. Augusztus 13—21-ig 1200 orosz lovashad szállotta meg Paradovszky tábornok vezérlete alatt. Magyar foglyokat is hoztak magukkal, kikkel nagyon humanusan bántak. Az orosz katonaság nagyon falánk volt, nyers tököt, ugorkát, répát evett, ezért és a tisztátalanságuk miatt a kolera nagyon dühöngött a községben.

1836-ban rendezték a község határait s felosztották három dűlőre. A fennmaradt topografiai nevek ezek: Szikes, Mácsai kereszt, Kenderes, Káposztás, Eleki kereszt, Dombos, Tenczer-dűlő, Sibylla-dűlő (honnan e név nem tudni), Nagy- és kis kaszálók. Végül Karcos és Csaviczki kerti szőlők. Legelők: Csikós, Libalegelő, Bokros.

A község rendszeres telepítés. Az utcák egyenes vonalúak. A házak sűrűn vannak összeépítve, ami némiképp városiasabbá teszi külsejét. Terjeszkedésre, bővülésre alig van hely s azért a lakosság egy része kényszerül kivándorolni Amerikába. Nagyon sokan is vannak már kint éppen e miatt.

Az utcák neve: Aradi-utca, Temető-utca, Simándi-utca, Eleki-utca, Frigyes-utca, A házak száma 380.

Nevezetesebb épületek a középületek s a templom. Ezt 1756-ban építették, 1758-ban pedig a paplakot.

A lakosság régi szokásaiból és viseletéből sokat megtartott.

Történeti és műemlékek is vannak. A község nyugati részén van egy úgynevezett Tatár-domb, amely alá állítólag a tatárjáráskor sokakat temettek. A Tenczer-domb nevét egy bűnös asszonytól nyerte, akit ott temettek el. A plébánián őriznek egy képet Dürer Alberttől, mely Krisztus levételét a keresztfáról ábrázolja. A község keleti részén is

van egy halom, mely azonban 1875-ben a beszállásolt huszárok lögyakorlatain golyófogóul szolgált.

Birtokos: Jelenleg Wenckheim Frigyes gróf, ki a Bokros nevű határrészt birja.

183. *Szerb.* (Szirb). Nagyhalmágyi járás. Területe 2455. Lakói száma 730. Tiszta román község. Fekszik Nagyhalmágy községtől délkeletre, völgyben, hegyektől körülvéve.

A lakosság földmiveléssel és állattenyésztéssel foglalkozik.

Rendezetlen község. A házak szétszórtan állanak; számuk 98. Falurészek: Hăşesd, Stefesti.

Szerbet 1651-ben Gyulay Ferencz kapta, 1732-ben Raynald modenai herceg tulajdona lett.

184. *Székesaranyág.* (Aranyág). Tornovai járás. Területe 6922 kat. hold. Lakói száma 1126. Tiszta román község. Fensíkon, hegyes-völgyes részen, egy hegy lábánál fekszik. Egyik részén lapályos. Határolja: Solymosvár, Feltót, Almászegres és Kalodva területe. Régi község, mely 300 évnél tovább áll fenn. Nevét aranybányáiról kaphatta, melyeknek omladékai és maradványai a hegyek között ma is láthatók. Van egy másik bánya is, egy rézbánya. Aranybányáját már Bél Mátyás is említette. (Topogr. M. Regni Hung. 568. l.) A lakosság földmiveléssel és erdei munkával foglalkozik.

A község említésre méltó határrészei: Băncuţa, Costă Rituliror, Tirş és Dumbravă (szántók), Ritul (kaszáló). Az uradalmi major neve Caşoiă, csinos mezei lak fenn a hegyek egyik tisztásán. Egyéb topografiai nevek: Jeniterë, Satul bătriu (ó-község, kaszáló), Urici (kenderföld), Coşistie (szántó), Cimpului alui Marc Jovan (legelő). Hegyek: Magură Highis (rajta Lipótvári nevű forrás), Bughiloşc, Soterşcă, Drăgevă, Cladosci, Sovsăci, Redŭvul, Colnişcu, Dimpul Cigănului, Dimpul Singhi.

Egykor magyarok lakták. Családi nevek: Bacio (= Bácsi), Móga, Mărc (Markovics), Murşa. Közel van a Bot-potok, azaz Bod-patak. *Pusztai* vizmosásánál találni a régi bányákat. Állítólag ide rejtőztek el a tatárok elől menekülő magyarok.

Négy összefolyó patak is szeli át határát.

A község egyenes vonalu utcákból áll. A házak száma 235.

Birtokos: Herceg Sulkovszky. 1444-ben Hunyadi János kapta, 1645-ben Petneházy né birta. 1651-ben Gyulay Ferencné tulajdonába ment át.

185. *Székudvar.* (Kisjenői járás.) Területe 19640 kat. hold. Lakó-sai száma 5207. Nagyobbrészt románok lakják, a magyarok száma csekély. Fekszik a Fehér-Körös bal partján, tőle 3 1/2 kilométerre, a József nádor malom-csatorna jobb partján, ettől egy kilométer távolságban. Elhalad mellette az Acsev. vasút s átszeli az alföldi transversalis

műút. Határolják Erdőhegy, Nadab, Szentmárton, Simánd, Nagypél, Sikló, Nagyzerénd és Gyulavarsánd. Földje nagyon termékeny, itt-ott szikes. Sok nádas volt határában. A lakosság földmiveléssel foglalkozik. Sok kast és kosarat fonnak füzeseiből, a nők pedig színesre festett gyapjúból szőnyegetek, ágysterítőket és abroszokat készítenek.

Székudvar ősrégi hely Már az Árpádok idején létezett itt apátság. Szájhagyomány szerint még mielőtt Székudvar létesült, volt a mostani község szomszédságában két falu Gyurke és Picsér, ezek egybevonattak s így lett Székudvar, a románok kiejtése szerint Sokodor. 1819-ig a községet tiszta románság lakta, ekkor költöztek be Heves-megyéből, Kömlő és Besenyő falukból, továbbá Jászfényszarúból a magyarok.

A határában előforduló elnevezések: Ghiurce, Csatorna, Bujdulă, Traján, Szentmárton, Nagyhalom, Sitiurele, Kis-Csorvás (dülők), Covăsd, Szentkirály, Picioarē, Fok-ér, és Limpedie (rétek), Nagy-Szík, Vițeloria, Kis-Csorvás, Nagy-Csorvás, Selisnie és Ferugoj, Unghiet (legelők), Traján-kert, Colților, Silbocăr, Săbrăni (erdők).

A község rendesen épült. Utcái hosszúak, egyenesek. Nevük: Ulița Cordiă, Czigány-utca, Székes-utca, Erdőhegyi-utca, Nadabi-utca, Bika-utca, Akol-utca, Kakas-utca, Ulița Baltoi, Kisér-utca, Szemét-utca, Ulița Bogăt, Magyar-utca, Ács-utca, Ulița Floriță, Ulița Ignoi, Számadó-utca. A házak száma 902.

Épületei közül megemlíthetők: egy régi udvarház, mellette a régi apátság helyén egy roppant boltpince, mint gabonatár. Egyéb új épületek a középületek. Van egy híres nagy vízi-műmalma.

Birtokosok: a Wenckheim grófi család.

A Traján határrészen egy méter magas és 3 méter széles domb húzódik át, állítólag Traján útjának maradványa. A románok Cicodor-nak vagy Sicodor-nak hívják. Apátság volt itt. Romjaihoz az a népi hagyomány fűződik, hogy alapítójának szelleme a romok közelében elszunnyadónak lábához teszi a párnát.

186. *Szineke*. (Szintye). Kisjenői járás. Területe 2658 kat. hold. Lakói száma 849. Tiszta román község. Fekszik kis domboldalon sik vidéken a Fehér-Körös balpartjától 3 kilométernyire, a Csigérszőlősnadabi megyei útvonal baloldalán, tőle 1½ kilométer távolságban. Határolja: Zárand, Fazekasvarsánd, Köröscsente. Földje, noha néhol szikes, termékeny. A lakosság földmiveléssel foglalkozik. Túlnyomó részben azonban napszámos munkát végez. Háziiparul a szövést-fonást űzik.

A határ nevezetesebb részei: Hadă lungă (szántó), Șittiuri (dülő, szikes), Tîrșola (Irtás), La Meri, Tiesiu, La Ișvor (forrás), Fájdás, Paghină (dülők), La Butură (odvas fából készült hid mellett, butură = odvas fa), La Părâu (egy a Körös által kimosott hely), Ritul Popii

(papi föld), Jeriü (egy esővizekből összegyülemelő ér), Tëti, Taidaşu Jimboci (rét).

Hagyományok szerint a török időkben e községnek *Tiesin* vagy *La Meri* volt a neve; de ez a hely elpusztult. A törökök eltakarodása után az új Szinitye az említett két hely lakóiból és erdélyországi bevándorlókból alakult. Helye is változott. A Körös áradásai miatt feljebb telepítették, szikes helyre, = *Sitiu* s ebből lett mai neve.

A község rendesen épült. Egyenes utcái vannak. A házak száma 182. Nevezetesebb épületei a középületek. Falurészek: Felső- és Alsó-rész. Birtokos: egykor a Reviczky-család.

A lakósok nem idegenkednek a magyar nyelvtől. Magyar szó tanulására Orosházára és Hódmezővásárhelyre küldik gyermekeiket. Átlag mintegy 25—30 gyermek van így mindig idegenben.

1478-ban Zineke néven volt ismeretes. 1609-ben Rácz János, 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

187. *Szinte*. (Szinitye) Kisjenői járás. Területe 2658 kat. hold. Lakói száma 1897. Tulnyomólag görög kat. románok, a magyarok száma 315.

Fekszik egészen sík vidéken a Kisjenő-seprősi megyei út mentén, mely a községet átszeli. Határolják Seprős, Kerülős, Nadab, Kisjenő és Ágya.

Földje termékeny. A lakósok földmiveléssel foglalkoznak. Régebben, míg nagy erdőségei állottak, faszenet égettek, fa-szerszámot készítettek és árusítottak.

A határ nevezetesebb részei: Rekettyés (puszta, románul: Retiicăş) Liget, Tirşele (kaszáló), Bernódás (dülő, rajta egy domb, állítólag a török időkből), Bárántó, Şelistie, Horgastó (főhercegi puszta).

A határát átszeli a Tőz. Van még egy Kis-ér, mely Zaránd felől az úgynevezett Holt Körösből jön; ez átfolyik a községen is, Ágyáig.

A község rendszeres telepítés. Az utcák egyenesek. Nevük: Kisjenői-út, Seprősi-út, Kereszt-utca, Szép-utca, Vég-utca, Völgy-utca, Pap-utca. A házak száma 361. Falurészek: Şelistie, Peristie, Bernad (ujabban Pocsolya-város). Nagyobb épületei nincsenek.

A község pecsétjén egy tölgyfa van kimetszve (1807). Ebből következtetik, hogy tölgyerdőben alakult.

Birtokos: József főherceg. 1590-ben Kis János, 1732-ben pedig Raynald modenai herceg kapta.

188. *Talács*. (Nagyhalmágyi járás.) Területe 3523. kat. hold. Lakói száma 1098. Tiszta román község. Fekszik a Fehér-Körös jobb és balpartján, az Acsev. vonala mentén, hegyes-dombos vidéken. Földje kevés. A lakósok némi földmiveléssel, de leginkább gyümölcsstermeléssel foglalkoznak. Háziiparuk saját szükségletükre a szövés-fonás.

Határrészek: Dealul Talăciului, Țarină, Sînge Criș, Facrișară, Sepăghie, Ulm, Magos, Vișele, Omlăc.

Érdekes látványt nyújt a vasútról nézve fatornyos temploma.

Utcái egyenetlenek, a házak egy része széjjel-szórtan áll. Számuk 167. Falurészek: Valea Hurdulești, Năniesti.

Talács 1697-ben a halmágyi uradalomhoz tartozott. 1849-ben az oláhok elfogták és elűzték a földesurat és gazdatisztjeit.

189. *Talpas*. (Kisjenői járás). Területe 6989 kat. hold. Lakószáma 2248. Nagyjából románok; a magyarok száma kevés. Fekszik a Fekete-Körös mellett. Határolják: Alsóbarakony, Apáti, Vadász és Biharmegye, (Fekete-Tót, F.-Bátor, F.-Győrös). Földje sík. A laposabb helyen fekete, másutt világosabb; a Körös mellett sárga, agyagos. A lakosság földműveléssel foglalkozik. Régebben, míg nagy erdőségei állottak, fa- és erdei munkát végzett. Deszkát és szerszámát készítettek.

A község határában előforduló nevezetesebb részek: Topilă, Tóthfalu, Puștuță, Țarină, Pușă (dűlők), továbbá Rekeșt, Dumbrăvă, Ciunii Lunca és Horinția (magasabb fekvésű erdők). Azután Sármező és Kistalpas puszták. Sármezőt egy Sardere nevű folyó szeli át, mely Biharban a Gyepesből ered és Ant alatt abba tér vissza. Volt még egy folyó, a Dalon-ér, mely Biharból jött és a Levelesbe szakadt. Medrét a Körös szabályozásával betöltötték.

Talpas régi község. Vár állott itt hajdan. A XVI. században ref. magyarok lakták. A XVII. században II. Rákóczi György korában a lakosok és birtokosok nagyjából elpusztult. A török-világ alkonyával 1690. után az üres tereket 1692-től kezdve románok szállották meg Belényes vidékéről. Új község keletkezett, de nem a régi helyen. III. Károly e birtokot a modenai hercegnek adta, de midőn ennek javai elvették, Talpas kincstári birtok lett s 1819-ben kapta a Kabdebo nemzetség, mely 1821-ben szép udvarházat épített.

A község rendszeres telepítés. A házak száma 420. Az utcák egyenesek és szabályosak. Neveik: Templom-utca, Községháza-utca, Korcsma-utca, Malom-utca, Csonka-utca, Topila-utca, Czigány-utca, Mócztó-utca, Dalomér-utca. Szébb épületei: a községháza, az iskola és a Kabdebó-család udvarházai. Falurészek: Tománd és Cigánysor.

Nagyobb birtokosok: A Kabdebo-család és Olasz Elemér. Talpas a Toldy-nemzetségé is volt, mai napig is említik a Toldy-kastélyt.

190. *Temesd*. (Temesest.) Máriaradnai járás. Területe 2374 kat. hold. Lakói száma 400. Tiszta román község. A torjási völgyben fekvő kicsi falu, Soborsíntól keletre, magas hegyek között. Földje kevés van. A lakosok földműveléssel és erdei munkával foglalkoznak. Egykor *busán*-fajta szarvasmarhák ismertek voltak.

A község multjáról keveset tudni. 1780—90. közt a templomi és uradalmi levéltárak elégték.

Topografikus nevek: Dealul cătă Perniest (kaszáló) és a Rustin-hegy, Țarină din șuș, Vurvil Pojeni, Ruscui.

A község utcái egyenes vonalúak. Nevük: Iskola-utca, Trojási-út. A házak száma 85. Nevezetesebb épülete nincs. Falurészek: Păreu Stropilui, Valea Mare.

Birtokos: gróf Hunyady Károly, egykor a Forray-család. Temesysthet 1510-ben Brandenburgi György kapta.

191. *Tiszafalva*. (Tisza.) Nagyhalmágyi járás. Területe 2622 kat. hold. Lakószáma 619. Tiszta román község. Fekszik Nagyhalmágy mellett, a Fehér-Körös bal partján, hegytetőn és hegyoldalon. Földje kevés. A lakósok földmiveléssel, marhatenyésztéssel és gyümölcssterméléssel foglalkoznak.

Dülok nevei: La Palmest, La Grui, Plescuța, Arpăsești, Criseni, Parăjine, Poienița.

A falu rendetlenül épült. Utcák nincsenek. A házak külön-külön csoportban, elszórtan állanak a hegyeken. Számuk 133. Falurészek: Paluțest, Parăjine, Colines, Fată Dealului.

Nagyobb birtokos nincs. A lakósok nagyjából az eloláhosodott Daru (most Dereu) nemesi család utódaiból áll. A család Mária Terézia idejében kapott nemesi levelet.

1477-ben a Bánffyaké volt. 1510-ben Brandenburgi György, 1764-ben Bethlen G. kapta.

192. *Tok*. (Máriaradnai járás.) Területete 5169 kat. hold. Lakói száma 902. Tiszta román község. Közel a Maroshoz az Arad-zámi út mentén, két keskeny völgybe benyúlva fekszik. Határolják: Marospetres, Felsőköves, Soborsin, Temesd és a Maros. A Maros mellékén van mivelhető földje. Hegyei erdők. A lakosság földmiveléssel, erdei munkával és tutajozással foglalkozik. Gyümölcsből főleg szilvát termelnek. A községen át patak folyik.

Nevezetesebb határrészek: La Petriciană, Nună Josif (személynévről elnevezve), Dela măr (almafáshely), Fereu, Șub Termură (Maros mellett), Păstă Jarugă (kaszálók, legelők), Valea Crăciuniască, Valea Sirbilor, Valea Luntrășăscă (elterjedt név), Valea Locutiască, Tirsele (irtás). Erdő: Ciulacu, Cucajată, Dimpul Miculin (odvas diófáról), Dimpul Crăciuniest, Dimpul cu Thină (sáros hely), Dealul Șirbilor, Ciocă Roșesti, Dimpul Crisăn Păscu (gyakori név), Ciocă Martin, Cimpul Dealului, Prislor, Lapojană Anice, La Pașcu, Dimpul dintră Valea (völgy-köz), Dimpul cu Plopilor, Dimpul cu ștrinie, Dimpul Cătâni (szökevény *katona* tartózkodó helye), Dimpul lui Moșă, Gredină Bojorului, Dealul Menșesti, Dimpul cu Mălai, Dimpul cu duhăni (zöld *dohány* találatot), Valea reu

(tekervényes völgy), Dimpul Soborsinului (Soborsin felé), Dimpul Coterc (disznó alak), Dealul Crucilor, Dimpul alui Băronului (báró birtoka).

A község rendszeren épült. Utcáinak neve: Fő-utca, Ulița Valea Popiului, Ulița Crăciuniască, Ulița Luntrească, Ulița Râu. A házak száma 192. Szébb épületei nincsenek.

Birtokos: egykor báró Lo' Presti.

Azelőtt a kihalt Lengyel-család birta, melynek udvarházát és egyéb épületeit Hóra pórhada 1784-ben pusztította el, csupán a romok maradtak meg.

193. *Torjás.* (Trójás) Máriaradnai járás. Területe 8788 kat. hold. Lakói száma 867. Tiszta román község. A trójási szűk völgyben, hegyek között fekszik. Patak szeli át, mely több kisebb patak egyesüléséből ered. Határolják: Marospetres, Maroshollód, Rósa, Tok, Temesd, Peryefalva, Alsószakács, Madarsák. Nagy erdőségek veszik körül. A lakók földmiveléssel, erdei munkával foglalkoznak. A régi jobbágyak jó fúró-faragó emberek voltak. Mészke is van a hegyekben. Ezt régebben az uraság égette.

Trójás régi község. Multjáról nem sokat tudunk. Már nagyon régen postaállomás volt.

A határban előforduló topografiai nevek: Galsăni (kaszáló), Rojbă (szántó), Cărunță (hegyi szántó), Cierul (szántó), Carpeni până la vîrful Coșorului (= koszorú alakú hely, rajta dűlők és erdők vannak), Buză-dimpul micului până la Plesu, Valea Galsăni până la vîrful Poeni, Petrille albi cu Ciasă (fehér szikla), Valea Thiși până la vîrful Brasă Căpului. Hegycsúcs: Dimpul Moldovescu mare, Dimpul Tatărului (Tatár-domb). Ez utóbbi helyen, — monda szerint — a magyarok egy kalandozó tatár-csapatot tökéletesen megsemmisítettek. A sáncok és erősítések helyei még most is látszanak.

A község rendszeren épült. Utcáinak neve: Ulița Valea Zimbrului, Ulița Valea Piți, Ulița Pârâu Runeului, Fő-utca, Ulița alui Omii. A házak száma 157. Falurész: Valea Tiiși (cigányrész).

Nevezetesebb épülete a gróf Hunyady-erdészlak.

Birtokos: Gróf Hunyady Károly. Régen a Forray-család.

194. *Tornova.* (Ternova.) Tornovai járás. Területe 5000 kat. hold. Lakói száma 3043. Román község. A magyarok száma kevés. Az Acsev. vonala mellett, 3 kilométerre az állomástól, sík vidéken fekszik. Határos Kurtakérrel, Maróttal, Dúddal, Feltóttal, Almásegressel, Pankotával és Magyaráddal. Határában a föld többnyire fehéres agyag, csak néhol fekete. A lakók földmiveléssel és a szomszéd hegyekben szőlőmunkával foglalkoznak.

Régi község. Nevét így magyarázzák: Ternova = terra nova (új föld).

Topografikus nevek: Șăntas mare és mică (szántó), Butfoló (szántó), Dumbrăva (szántó), Funaț (kaszáló), Hiliad (legelő), Sumaseț, Luncă (legelő), Băile (= bánya, domb), Hirtic (szántó), Subtei (kaszáló). Két patakja is van: az aranyági- és almási-patak. A kettő összefolyik. A község határát érinti a Jordán-patak.

A község, noha síkságon fekszik, rendetlen telepítés. A házak szétszórva állanak. Számuk 563. Az utcák nevei: Fő-utca, Templom-utca, Községháza-utca, Apáti-utca, Kerek-utca, Nyúl-utca, Farkas-utca, Szük-utca, Hold-utca, Mócz-utca, Rácz-utca, Hosszú-utca. Falurész: Aprés.

Nevezetesebb épületei: a középületek.

Birtokos: Báró Solymossy Lajos.

1628-ban Ternovát Bethlen János kapta, 1732-ben Raynald modenai herceg.

195. *Tótvárad*. Máriaradnai járás. Területe 2656 kat. hold. Lakóssai száma 1103. Tiszta román község. A Maros folyó jobb partján elterülő lapályon fekszik, a Máv. vonala és az Arad—soborsini országút mellett. Északról és nyugatról hegyek veszik körül, délről a Maros, keletről a Maros völgye. Szomszédos Áldásos, Gyulatő, Szarvaság helységekkel. Földje kevés van. A lakosság földműveléssel, erdei munkával foglalkozik. Selyemtenyésztése jelentős. Régebben faszállítással és tutajozással nagyban foglalkoztak. Tótvárad régi hely. Neve arra utal, hogy tótok lakták. Ma tiszta román. Történeti emlékekül fenmaradt egy dombon egy vár, mely helyet a románok Cetăte-nak neveznek. Állítólag Jeruzsálemi András építette.

A régi közlekedés Erdélylyel Tótváradon át történt. Vámat szedtek itt. Mint járási és különböző hivatalok központja, régi élete igen élénk volt.

Határa nevezetesebb részei: Seghiască (legelő, fűzzel benőve), Bucoviste (szántó), La Plopii (nyárfás hely), La Măruș (almatermő hely), La Paghină (pázsitos hely), Dimpul Cocinilor (sertés-legelő), Malaistie (hegy), Gredină domnească (úri kert), Sabrân (őserdő, hegyen), Dimpul țare (= erős, sziklás hegy), Dimpul Custipetrului (erdős magaslat), Dimpul Topolei (bokros hegy), Gruia ălbului (erdős hegy), Pârâu drăcului (Ördög-patak, zuhatag, félelmes, eldugott, rejtelmes hely, hová a babonás nép az év egyik napján kincset megy ásni.) Tótvárad hegyeit boróka-bokrok sűrűn borítják s a fenyves madarak nagy számmal lepik el. Újabb nevek: Colibi (erdő), Bujor (erdő), Hadă (rét), Valea Podului (legelő), Tersele (szántó), Guravi. Ritul (szántók).

Az utcák egyenes vonalúak. Nevük: Drumul mare, Ulița Bisericii. A házak régi szalmával fedett faházak, csak a régi hivatalnokok házai úribb külsejűek. A házak száma 292.

A község közepén van Erzsébet királyné emlékére ültetve az Erzsébet-liget. Épületei közül nevezetesebbek a középületek.

Régi birtokosa volt Tótváradnak a Kászonyi-család, melynek kihaltával a Rózsa-család bírta, melytől a kincstár vette meg s bírja mai napig is.

Tótvárad Thököli-Rákóczi korában jelentékeny szerepet játszott. (Márki, Anyaggyűjtemény 1065. l.)

196. *Tőzmiske*. (Miske). Kisjenői járás. Területe 8087 kat. hold. Lakói száma 1774. Tiszta román község. Fekszik a Tőz partján, síkságon, a Gyulavidéki Hév. mentén. Átszeli a megyei út. Határos Seprőssel, Ágyával, Nagyzerinddel, Tamásdával, Bélzerinddel. Határa nagy része erdős, rétes, töviskes volt. Ma már az erdők nagyobb részt ki vannak irtva. Vizei a Tőz, Szartos és Leveles, utóbbi kettő gyakran ki is szárad. Van két ér is határában: a Kőgyös és Szarka-fok. Földje termékeny.

A lakósság földmiveléssel, kiváltképen azonban sertéstenyésztéssel foglalkozik. A selyemtenyésztés nagyon fellendült.

A község neve románul *Miscă*. Etimologizáló kedv a nevet *miscă* (mozogni) román szóból származtatja. Mások Miskei nevű birtokos családtól származtatják nevét. Egyébként régi község. Szájhagyomány a törökök előtti időkről beszél. A 16-ik században református magyar község volt. Elpusztult s jött helyére a románság. Magyar nevek ma is szerepelnek a románoknál: Gulyás (Gules), Pap (Pop), Tamás. A község régebben a Vadász felé elterülő közlegelőn volt *elszórva*. E régi faluból csak nyolc ház áll még. Neve a falurésznek Buzsák. A mai helyére a falu a múlt század harmincas éveiben telepítettett. Ma az utcák egyenesek, s rendszeres telepedésre mutatnak. Nevük: Templom-utca, Temető-utca, Nagy-utca, Ágyai-utca, Kocsmai-utca, Szép-utca, (sármentes), Közép-utca, Kurta-utca, Szélső-utca, Seprősi-út. A házak száma 330. A község nevezetesebb épületei a templomok és középületek.

Határrészek: Homok, *Șalcă* (= füzes hely), Malaies (személynévről), Cimpul-relice (= mezőke), Livăda, Trestia (= nádas), Sântu-rele (= sánc, árok), Luncă de jos (alsó Lunka), Cimpul mare (nagy mező), Baristie, ezek mind dülők. Tanyák: Treștia, Livadia, Sancurei. Erek: Roștoca (a Tőz egy ága), Colcies (románul: Tughios) és a Tőz (teuz)-be locsolod.

Birtokos: József főherceg.

1409—1438-ban a Miskey-család bírta. 1552-ben Miseke néven van említve. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

197. *Ujárkos*. (Járkos). Tornovai járás. Területe 2802 kat. hold. Lakóai száma 594. Román község. A magyarság száma kevés. Fekszik,

erdőktől körülvéve, mintegy eldugottan egy mély völgynek ölében. Szomszédos Zarándhódossal, Kávnával, Selénddel és Monyoróval. Földje jó. A lakosság földmiveléssel állattenyésztéssel és erdei munkával foglalkozik. Nagy erdősége lévén, régebben faszerszámot készítettek és kereskedtek vele. A rengetegben régente sok farkas tanyázott.

Nevezetesebb határrészek: Csata (erdő), Cotu (mező), Reticäs (kaszáló), Selistie, Filipistie, La Hodja (szántók), Halgie, Erdő-tér.

A község rendetlen telepítésű. A házak szétszórtnak állanak. Számuk 70. Nevezetesebb épülete nincs.

A községnek egyéb nevezetességei: Az erdőn megy keresztül Traján sánca; Kornis-völgye és Kornis-kútja, melyekről a hagyomány azt tartja, hogy azokat Dézna vára örökös ura, Kornis Zsigmond, birta s méneseit itt tartotta. A Dimpul de Comărău nevű halomról a nép azt regéli, hogy Szalonta lakói, a török elől menekülve, kincseiket e halom alá rejtették el. Babonás emberek össze-vissza ásták, de hiába, kincset nem találtak. A falu földesura a Szentviszlói Desseő-nemzetség volt.

A község régi neve Arkos (hagyomány szerint sok árok miatt) volt. 1553-ban Árkos a Losonczyaké volt, 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

198. *Ujpanád.* (Ujpanát). Aradi járás. Területe 4236 kat. hold, lakói száma 2075. Német község. Fekszik egészen sík vidéken a Mike-laka-nagyhalmágyi út mentén. Határolják: Aradkövi, Kovászi, Szabadhely, Maroscsicsér, Mondorlak és Őthalom és az egykori zimándi pusztá. A községet 1780-ban alapították. II. József telepítette be lakóit a német birodalomból: Mainz vidékéről és Lotharingiából. A lakósok földmívelést űznek. Szorgalmas, munkás nép. Bérlelnek másutt, szomszéd községekben is földeket és így gyarapodnak. Van számos iparossága is.

Határrészek: Községi rét, Rövid-szántó, Hosszú-szántó, Szőlődűlő, Scheihart-dűlő, kézi-kertek.

A község rendszeres telepítés. Utcái egyenesek. Nevük: Temető-utca, Dragonyos-utca, Erdő-utca, Curia-utca (gróf Edelsheim Gyulai tiszttartójának laka után elnevezve), Kis- és Nagyszellér-utca. A házak díszesen, tisztán épültek. Számuk 332. Szébb épületek a középületek.

Birtokos: Edelsheim Gyulai gróf.

A német lakosság régi ünnepeit és szokásait (keresztelés, lakodalom, búcsú, temetés) hűségesen megőrizte.

Panádnak 1561-ben több földesura volt. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

199. *Ujpálos.* (Ujpaulis). Területe 680 kat. hold. Lakóai száma 496. Lakossága német és kevés román. A Világos-paulisi törvényhatósági út és az Arad-hegyaljai h. é. mótóros mentén, a hegység lábánál sík területen fekszik, Ópálos tőzsomszédságában, mellyel összeépült. A

lakósság, mely Német- és Franciaországból származott és a XVIII. században telepített ide, földmiveléssel, bortermeléssel és szőlőmunkával foglalkozik.

Dülő nevek: Nothland, Păduciei, Wiesen. Ide tartozik még az ujpaulisi puszta.

A község rendszeres telepítés; egy utcából áll, a házak rendszeresen építvék. Számuk 81.

200. *Ujszentanna*. (Uj-Szt.-Anna). Világosi járás. Területe 7263 kat. hold. Lakói száma 5814. Nagy német község és mintegy 1000 magyar lélekkel. Határolják Ószentanna (Komlós), Erdőskerek és Csigérszöllős, a földvári-puszta, Zimánd, Ötvenes és Tövisegyháza. Sík földön, termékeny rónaságon terül el ez a nagy község. Telepítési éve 1701. (Pesty). Azelőtt magyarok laktak itt, de németeket telepítettek be, s a magyarság beleolvadt a németiségbe. Maig is vannak magyar nevű német családok (Ujlaki, Böszörményi, Murányi, stb.)

A telepítetlen földterületet Bibits Damján bírta; ő telepített magyarokat és németeket ide. 1740-ben Bibits Damján egy piarista zárdát létesített és felépíttette a hozzátartozó épületeket.

Halála után neje Bibits Margit 1774. dec. 31-én kelt végrendeletében al-gimnáziumi alapot létesített. Mária Terézia 1776-ban hagyta jóvá az alapítványt. 1778-ban 222,653 frt 51 krajcárból álló tőkét tettek le s e tőke kamataiból tartatott el és képeztetett ki 35–40 ifjú egész a bölcsészeti osztályig bezárólag.

Alig végezte egy nemzedék a gimnáziumi tanszakot, II. József megszüntette a gimnáziumot, az épületeket eladta és az alaptőkéhez csatolván a befolyt 13,000 forintot, ösztöndíjakat létesített, melyeket a helytartó-tanács gondjaira bízott, a megyét pedig megfosztotta az ösztöndíj odaitélésének jogától.

A megye 1784-ben kérte jogának helyreállítását, de hiába. 1790-ben újra elutasították. A zárdá épületeket gróf Fekete György vette meg, a külkerttel együtt. Örökölte tőle gróf Fekete Ferenc. Ennek halála után, magtalan lévén, az épületeket a kir. kincstár kapta és birja is mai napig. Bennök ma az állami polgári iskola van elhelyezve. 1867-ben a vármegye felírt a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, hogy a Bibics-alapból, tekintettel a megváltozott körülményekre, Aradon egy 9 osztályu lyceum és 40 tanuló számára tápintézet létesíttessék. 1868-ban jött a királyi döntés, mely szerint a Bibics-alap csakugyan az aradi kir. főgimnázium céljaira engedtetik át.

Ujszentanna lakossága túlnyomóan földmiveléssel, állattenyésztéssel, s nagy mértékben sertéshizlalással foglalkozik. Iparossága nagy és mindenféle mesterséget folytat. Raktárra, vásári árulásra dolgozik. Ugy a földmivelő, mint az iparos osztály nagyon munkás, szorgalmas és

józan, takarékos életmódot folytat. Mivelődni szeret; a gyermekeket jól iskoláztatják.

A község határának topografikus nevei: Gyoroki-út (Steinhübel), Kereki-dülő (Kereker Hoter), Varsándi belső föld (Warschander In'rfelder), Varsándi külső-dülő, Csigeri-föld (Baumacker), *Vári-föld* (Schanzacker), Nagykaszáló.

A község nagy területen, az Acsev. vonala mentén fekszik. Alap-típusa ez: A vasúttól nagy, széles út vezet a község belsejébe, a fő-térig, hol a piac van. E főtérről ágaznak szét a különböző széles utcák. Jobbra, kelet felé Őszentannára vezet, balra Arad felé. A főter körül állanak a templom s nagyobb épületek és itt vannak a nagyobb üzletek is.

Ujszentanna utcái ma már történeti neveket viselnek: Hunyadi-utca, Boros Béni-utca; de vannak ilyen nevek is: Iskola-utca, Próféta utca stb. A község öt negyedből áll, ezek: Gelseck, Nincs viertel, Schmelz, Falló és Lipovana.

Történeti maradványok közül különösen híres az *avar-ring* kint a határban és egy földvár, hol a földvári puszta van.

A szellemi és társas élet nagyon fejlett. Társaskörei és gazdasági egyesületei számosak: Kaszinó-Egylet, Polgári Társaskör, Ujszentannai Magyar nyelvterjesztő Önképzőkör, Iparos Olvasókör, Délmagyarországi Földmivelők Egyesületének fiókja.

Iskolái nagy számmal vannak. Különösen hasznos tevékenységet fejt ki nemzeti szempontból a polgári iskola, mely odagyűjti a szomszéd nemzetiségi községek ifjúságát.

A gazdasági élet fejlett. Van nagyobb takarékpénztára, melynek évi forgalma 18 millió, a Népbank R. T.-nak évi 12 millió a forgalma.

A birtokosság nagyszámú. Nagyobb birtokosok: Szilbereisz, Gantner és Mandl-család.

A szentannai avar-szigeten 1888-ban gyönyörű barbárkori aranykoszorút találtak.

201. *Ujvarsánd.* (Uj-Fazekas-Varsánd.) Világosi járás. Területe 4139 kat. hold; lakóai száma 1242. Tiszta magyar község. Egészen sík vidéken fekszik. (Keletkezése: lásd I. 264. l.) A lakósság Orosházáról, illetőleg Nákófalváról és Csigérszöllősről telepedett meg 1792-ben. Fazekas nevét alkalmasint a nép ebbeli foglalkozásától nyerte.

Földje nagyon termékeny. A lakósság földmiveléssel foglalkozik, régebben talicska-készítéssel, fuvarozással és vályogvetéssel is foglalkozott.

Határrészek nevei: Torony vagy első mérés (szántó, ezt jelölték a telepítéskor elsőnek), Almás (farkasalmától elnevezve), Hosszú, Széleske

(lapály), Alatka-szőlőskert, Nagy-szőlők, Morócz-ér (rét, nádas), Kerek-rét, Szártos, Nagykanálos, Kiskanálos, Szék, Kertalja, Eklésia.

Alatká-t (Ablaka) homályos hagyományok szerint a margitszigeti apácák bírták. Hunyady Mátyás 1484-ben, Perényi nádor 1513-ban, Sárkány Ambrus országbíró 1525-ben adott ki védlevelet ez Alatka (Ablaka) község jobbágynak. Ablaka elpusztult a török időkben. Most Alatka pusztja név alatt szerepel. Találtak ott pince-boltozatokat, számos régiséget, festett edényeket, hamúval telt kántát, melyben gyűrű és kard-markolat volt.

A község rendesen épült telepes község. Utcáinak neve: Nagy-utca, Kis-utca, Templom-utca, Kisköz-utca, Román-utca, Legelő-sor. A házak száma 211. Díszesebb épületek a középületek. Van itt Kossuth Lajosnak egy emlékköve.

Birtokosok: régen gróf Fekete, jelenleg gróf Edelsheim Gyulai Lipót.

A község 1892-ben ünnepelte a telepítés 100-ik évfordulóját.

202. *Vadász.* (Régen: Cseke- vagy Czege-Vadász.) Kisjenői járás. Területe 6797. kat. hold. Lakói száma 2448. Nagyobb számban magyarok, kisebb számban románok lakják. Sik vidéken, valamikor nagyon erdős, ingoványos területen fekszik. Határát érinti a Fekete-Körös, továbbá átszeli a Gyepes-, Szártos- és Leveles-patak, mely utóbbi a községen folyik keresztül. A patak balpartján levő falurészt Bánátnak hívják. Határolják: Apáti, Talpas, Bélzerénd, Tőzmiske, Bihar megye és Seprős.

A község multja igen küzdelmes volt. 1597-ben magyarok lakták. 1703-ban Rákóczi-Bercsényi kurucok feldúlták. A szatmári béke után ismét reformátusok ülték meg, s az elszéledtek közül elsőnek a Kelemenek, Bondárok és Kukulyok tértek vissza.

A lakósság földmiveléssel foglalkozik. Mig a nagy erdőségek állottak, a furás-faragás, famunka-féle nagyon el volt terjedve közöttük. Meglepőek saját készítésű faragványos bútordarabjaik, melyeknek utolsó maradványait gyűjti most az aradi néprajzi múzeum. A lakósság szorgalmas és dolgoz, noha a szomszéd községekben nem a legjobb hírük van. Vadászai sívók-nak (= hitvány, selejtes) csúfolják őket.

Topografikus nevek: Marócz, (birtokosa Moróczy), Ködmönös, Csete-földek, Teleki, Szentpál, Kismező, Balogh-föld (dülők), Liget, Kovács-zúg, Kocsis-zúg, Jósi-zúg, Gyapjas-zúg, Köteles-zúg (földek, tulajdonosukról elnevezve), Pince-kert (Pincze Jánosról). Ereik: Apok-ér, Száraz-ér, Leveles-ér (lásd fentebb). Régi maradványok: Maróczon, Telekiben és Papok-halmán.

Az utcák egyenesek, a telepedés a rendszeresség nyomát mutatja. Fő-utca a keletről-nyugatra menő Templom-utca. Ezen utca végének közepén áll a templom. Egyéb utcák: Nagysori-utca, Talpas-utca,

Ujsori-utca, Bokor-utca, Ponyvaháti-utca, Gyöngyvirág-utca (Kurva-zúg), Kápolna-utca.

Falurészek: Magyar-falu, Oláh-falu; Bánát, Ponyvahát, Koszos-tó, Játszó, Kaszalapos, Cigány-sor.

A házak száma 459. Az épületek közül a középületek (iskola, községháza) emelkedik ki. A község belterületének azonban legnagyobb nevezetessége a báró Simonyi József-féle kastély a parkkal. A parkban van egy kápolna, melyben a Simonyi-család tetemei fekszenek. A külhatárban a Maróc-dűlőben vannak a besenyő-halmok, melyeknek egyikében temették a híres báró Simonyi József ezredesét, onnan később átvitték a parkbeli kápolnába. Legujabban hamvait Budapestre helyezték át. Templom-romok lelhetőek még fel a Teleki-dűlőben

A református templom híres sajátos alakjáról és fresko-festményéről. Az alapfalak a régiek, a felépítmény (régí vártoronyhoz hasonló) újabb. Fábián szerint 1823-ban nyerte mai alakját. A templom belső falán van egy régi kép: vízfestmény. Krisztust ábrázolja a keresztfán. A kereszt alatt három szent asszony és három apostol. A kereszten elmosódott írás látható.

Vadász birtokosai a múltban a híres Simonyi-család tagjai voltak. Ujabban a Tisza-család és a Kövér-család bírja.

Vadászt 1510-ben Brandenburgi György kapta, 1601-ben Toldy Istváné volt, 1732-ben pedig Raynald modenai herceg birtoka lett. (Lásd I., 261. l.).

203. *Vám.* (Vinyest.) Máriaradnai járás. Területe 1873 kat. hold. Lakószáma 424. Tiszta román község. Fekszik az Erdély felé vezető országút mentén. Határolják: Soborsin, Áldásos, Pernyefalva és a Maros. A helységnek a Marosra dülő részén vám volt felállítva s ezt a helyet *Vámá*-nak (Lă vamă) hívják. A lakók földmiveléssel foglalkoznak.

Hagyományok szerint a község igen régi eredetű. Ősi lakószai határőrök voltak, kik a törökkel csatáztak. Román népitimológia így magyarázza nevét: Vin iest = bor van; mert van egy Vie nevű szőlő-hegye. Valóbbbszerű ez a magyarázat: Vin(est) = boros, bortermő.

A község határában szereplő topografiai nevek: Pă Valea (patak), Lă Vamă (a régi vámház helye), Dimpul cărbunilor (szén-domb), Dimpul lui Melisec (Meliszek dombja, egy M. nevű sómázsa-mesterről), Vie (hegy, szőlő), Pruniță, Dimpul Păscului, Cornului, Magură (hegyek).

A község rendesen épült. Utcái: Fő-utca, Malom-utca, Kereszt-utca. A házak száma 109.

Régi birtokos: a Szalbek-család, újabb Ürményi Pál.

Az Ürményi-birtokon van egy romban heverő kápolna. Vinyestet 1510-ben Brandenburgi György kapta.

204. *Vészalja*. (Vaszoja.) Borossebesi járás. Területe 4765 kat. hold. Lakói száma 833. Tiszta román község. Fekszik hegyek közé elrejtve, három völgyben s így a község három részből áll: Selistie, Cleciova, Drujină s végre idetartozik még a tanyaszerű Mocied, mely 1—2 házból áll. Rengeteg erdőségek és nagy hegyek környezik a falut. A lakósság földmíveléssel, erdei munkával és favágással foglalkozik. Szorgalmas, igyekvő, jó nép. Vállalkozó szellemű s e részben önző is. Mohón vásárolja a szomszédos Körösbökény földjeit. A község eredete ez: Régenté pásztorok voltak itt s az erdőség mélyein tartózkodtak. Lassankint azonban a völgybe is leereszkedtek, ahol földmívelést és erdei munkát kezdtek űzni. Házipara szövés-fonás.

A határban előforduló topografiai nevek: Robosie, Gubul, Lehedie, Korlát (dülők), Mogilla, Bucină, Culue, Boghisor, Hotărel, Vurvil Regievici, Bogdanovă, Peatră Pacurărului (= pásztorkő, erdőségek); újabbak: Breicăscă, Comară, Jugorică, Bucină (földek), Cieretu, Valea Clicete, Dimpul Bouilui (erdők). Corlătu, Irisor, Valea Miselui, Cleciova (források). Ezek a Csigér-patakba folynak.

Van a község határában egy mű-út — fele a Jalovina nevű meredek hegyen van — Zarándnás felől, s van egy Topila nevű régi temető, melyben a sírgödrök kövel és téglával vannak kirakva. Továbbá a Dealul Pestirin a kőháznak nevezett barlang.

A falú rendetlen telepítés. A házak szétszórtnak állanak. Utcái nincsenek. A házak száma 121. Falurészek: Cleciova, Drujină, Șelistie.

Szebb épületei a Novák-féle hegyiak a Vurvil Malaistie oldalán, valamint a Korlát-hegyoldalon egy másik szép lak.

A község első birtokosa és megszerzője Scherz Fülöp volt. Ujabb birtokosok: Novák Péter és herceg Sulkowsky.

1650-ben Vasolicza Borosjenőhöz tartozott.

205. *Vidra*. Nagyhalmágyi járás. Területe 1567 kat. hold. Lakói száma 777. Tiszta román község. Fekszik a bihari határszélen, nagy hegyek alján. A lakósság földmíveléssel, marhatenyésztéssel és gyümölcssterméléssel foglalkozik. Készít nyírfá seprűt, kapa- és kaszanyelet.

Dülő nevek: Hicesc, Maghiereșd, Petrisorosd, Milmesesd.

Rendetlenül épült község. Házai szétszórtnak állanak. Számuk 138. Falurészek: mint a dülő nevek és Boteșt.

Nagyszámban vándoroltak ki férfi lakosai Amerikába.

Mint természeti jelenség említhető egy 110 éves tölgyfa a templom mellett.

Wydra Zarándban 1477-ben a Bánffyaké volt. 1697-ben a halmágyi uradalomhoz tartozott, 1764-ben Bethlen Gábor kapta.

206. *Világos*. Világosi járás. Területe 21829 kat. hold, lakói száma 7315. Kevert nyelvű község. A magyarok száma 1277, a néme-

teké 1025, a románoké 4342. A község a Hegyes-Drócsa hegység nyugati nyúlványának lábánál fekszik. Egyik része dombon van, másik része már a lapályon. Átszeli a törvényhatósági út, érinti az Acsev. vonala és áthalad rajta az Arad-Hegyaljai Motoros Vasut. Határolják Kovászi, Ujszentanna, Erdőskerek és Muszka községek, az almási és kalodvai erdőségek. Világosnak nagy történeti multja van.

A helység eredetét épp oly sűrű homály fedi, mint a 478 méter m. magas hegyen épült várét; mert leszámítva egy két történetirónak azt az állítását, hogy már a rómaiak idejében fennállott várnak Serenia volt a neve s ettől kapta a helység az oláh Siria nevet, csak annyit tudunk biztosan a vár régi idejéből, hogy a XII. században már megvolt.

Mindamellett csak az 1331. szept. 8-án történt említés a vár szerepléséről. 1436-ban Guti Ország János zárandi főispán volt a vár kapitánya. Az 1439-ig volt királyi várat ugyanaz évben Zsigmond király Brankovics György szerb deszpotának adta több faluval együtt, de I. Ulászló 1441-ben a vártól és valamennyi itteni birtokától megfosztotta az álnok deszpotát s Maróthy László aradmegyei főispánnak adta. Ám ennek ellenére is tovább bitorolja a várat Brankovics, majd 1444-ben Hunyadi Jánosnak adja, de ennek halálával fiai adományozásából Szilágyi Mihály örökli, akit 1458-ban ide záratott be Mátyás. Szilágyi halála után özvegyéé, Báthory Margité, de másodszori férjhezmenetele után Margit férfitestvérei kapták Mátyástól. Így jutott e híres vár a Báthoryak tulajdonába s mindaddig övék maradt, míg Bethlen Gábor erdélyi fejedelemmel 1613-ban kihalt a család. Ebben az évben már Petneházy Istváné a vár és tartozékai. Általában igen sokat szenved a nagyfontosságú erősség a törökök folytonos támadásától s 1566—1595-ig török uralom alatt is volt, végre 1693-ban végkép kiüzi őket onnan Heiszter császári tábornok. (Arad és Vidéke).

1693-ban, vagyis a töröknek kiűzése után, a lakosság visszatért s két község keletkezett. Délibb részén Ó-Világos (Siria) román és Világos magyar község. 1898-ban a két község közigazgatásilag egyesítettett. 1778-ban a Bohus-család kapta meg Világost. A Hora- és Kloska-lázadás idején (1784.) a megye a fellegvár egy részét felrobantotta, nehogy a lázadók alkalmas búvóhelye legyen. Azóta a történeti nevezetességű váromladék egyre roskad. A mult század közepén még láthatók voltak a vár emeleti szobájának egyik falán a kék alapszínre festett fehér rózsák. A néphit szerint valahol alagut vezetett le a várból a községbe. Szomorú szerep jutott ki Világosnak az 1848—49-ik szabadságharc idejének végső szakában. Görgői, a magyar seregek fővezére, Világoson, a Bohus-kastélyban irta alá a kapitulációt. Az asztal, melyen e szomorú aktus történt, most már az aradi szabadságharci muzeum egyik legbecsesebb ereklyéje.

Világos vegyes nyelvű népe földmiveléssel, de kiváltképen szőlőmiveléssel foglalkozik. Van, a szükségletnek megfelelőleg, iparossága is; a községben levő cognac-gyár is több munkást foglalkoztat, de különösen kiterjedt a borkereskedelem. Jeles borainak biztos kelete van.

A határa két részre oszlik: Hercegän (hercegi) és katonás.

A határ egyes részeinek topografikus nevei: A világosi részen Vontă, Bujdulesti, Hercegän, Funăt, Petculesti, Paulului, Katonás, Şelistic (dülők). Curtilic, Kiskút, Salandos, Tiër, Sirincă (állítólag innen Siria neve), Nyerges, Bănhigh, Siscă, Kócsa — a siriai (katonás) részen: Junăthor, Agrimă Illie, La Baltă, Selistic, Petkulesti, Ritul Pănului, Vontă Junăt (dülők). Szőlők: Bánhegy, Valea de Şălăş, La Bréb (hegyi legelő), Copăţ, Cucurbătă, Horleă, Hoteret, Cicor, Oslovás, Dimpul Cătanilor, Moritier.

A hegytetőn van a Feredieü-forrás. Ide megy ki a nép Szent-György napján.

Történeti emlék és maradvány Világoson öt van. Egy templom-maradvány a várhegy tövénél Galsa felé. Egy másik templom-maradvány, zárda formában körülárkolva, Bartha Ferenc telkén, harmadik a kath. templom helyén, hol a kör-árok még most is található. A kovászi-út mentén egy négyszögű torony van. Az ötödik emlék a vár-omladék, honnan szép kilátás nyílik az Alföldre.

Világos utcái rendszeresen épültek ki, egyenes vonalúak. A fő-vonalat, a mű-utat, keresztben szelik a mellék-utcák. Térre szélesedik a fő-út a Bohus-kastély előtt. A házak immár díszesen épülnek. Számuk 1600. Kiemelkedőbbek a középületek és különösen kitűnik a három Bohus-család kúriája a község szívében, magasabb dombon.

A szellemi és társadalmi élet előrehaladott. Vannak jótékony, közművelődési és társas-egyesületek (Kaszinó-egylet, Dalosok Egyesülete, Gazdakör). Az anyagi érdekeknek szolgál két takarékpénztár.

Világos diszére válik a szép Bohus Antonia-szobor.

Birtokosok: báró Bohus Zsigmond, László és Lajos.

207. *Vojkaháza*. (Guravoj.) Nagyhalmágyi járás. Területe 1459 kat. hold. Lakói száma 391. Tiszta román község. Fekszik a Fehér-Körös jobb partján, az Acsev. vonala és az Arad-nagyhalmágyi út mentén, hegy tövében.

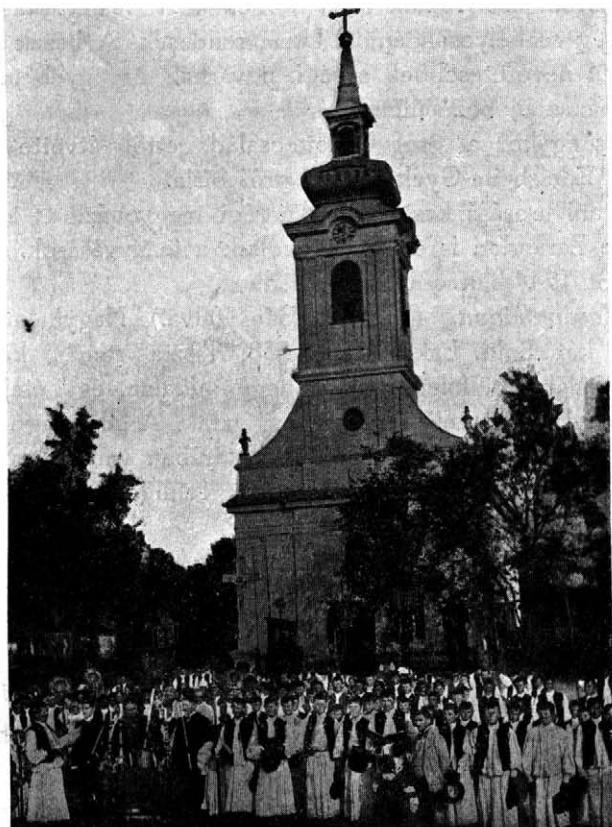
A lakosság földmiveléssel, de még inkább gyümölcstermeléssel foglalkozik. Háziipara a szövés-fonás.

Dülönevek: Tarină din şuş, Măru veridă, Lepseră, In Troăs.

Rendszeren épült község. Utcanevek: Stibulesti, La Părâu, Marcisesti. A házak száma 64.

1848-ban Gáll László őrnagy felégette. 1886-ban nagy barbárkori ezüstleltre bukkantak itt.

208. *Zaránd.* Kisjenői járás. Területe 10875 kat. hold. Lakói száma 3484. Tiszta román község. Egész sík vidéken, egykor rengeteg erdőségektől körülvéve, fekszik a Csigér-patak balpartjától egy kilométerre, a Csigerszöllös—nadabi megyei út jobb oldalán. Határolják: Pankota, Csigerszöllös, Sikula, Erdőskerek. Egykor egy megyének adta nevét, ma jelentéktlenebb falu. Földje termékeny, Lakossága földmí-

Zaránd: Gör. kel. román templom.

veléssel foglalkozik. Régebben faszerszám-készítéssel, szénégetéssel, kiváltképen azonban sertéstenyésztéssel és sertéskereskedéssel foglalkoztak. Háziiparul a kosárfonást űzik.

Zaránd 1870-ig járási székhely volt, most Kisjenő. Nagyon régi község. Rendezése előtt két részből állott: *Szuszeny* és *Zsoszeny*; t. i. felső- és alsó-rész. 1700. körül a lakosság református színmagyar volt, de elrománosodott. A románság közt elterjedt nevek magyar eredetre vallanak: Deák, Kurta, Varga, Szekeres, Lakatos és Lukács.

A határban szereplő topografiai nevek: Şiti, Őstelek, Nilă (mező), Moroc mare (rét), Botcos, Besenyő, Ritul mare (szántók). Csárda: Nyilos. Vizei és erei: Canăle mară (malomcsatorna), Moróc-ér, Cigeriu (patak), a Fehér-Körös, továbbá Tasnic-ér, Soronia és Eresztő, melyek a Körösből kiszakadnak és abba visszafolyanak. Erdők: Harkály, Galasó, Uscătură mare és mică, Moară de Suncă.

A harkályi erdőben egy régi vár romjai láthatók: Cetătea-nak hívják. Találtattak más romok is, s többek közt festett falomladékok.

A község szabályosan épült. Utcái rendesek. A házak száma 614. Épületei közül nevezetesebbek a régi udvarház és egyéb urasági épületek, továbbá az új középületek.

Birtokos egykor a gróf Fekete-család, ettől átvette a Gyulai-család. Most Edelsheim-Gyulai Lipót gróf bírja.

A mostani urasági kastély volt a régi megyeház.

Régezte Zarádon is divatosak voltak a leányvásárok.

Zarándot 1744-ben csatolták Aradhoz.

209. *Zarándbánya.* (Banesd, Bányafalva.) Nagyhalmágyi járás. Területe 959 kat. hold. Lakói száma 558. Tiszta román község. Fekszik egy hegy lábánál, felerészben a hegy oldalán és tetején, Nagyhalmágytól északra. Átszeli a páfrányosi patak. A lakosság földműveléssel és gyümölcsstermeléssel foglalkozik. Határában vannak a Stupania és Via nevű dombok, hol a Bethlen-családnak szőlője volt. Az uradalmi lakok romjai ma is láthatók.

Dülok: Budiesc, Poiăna, Petroniesti, Lă şcaună, Loăse, Dimbucă.

A község szabálytalanul épült. A házak szétszórt csoportokban állanak. Számuk 110.

Épületei közül megemlítenők a középületek.

Jelenlegi birtokos a Magyar Bánya R. T. Dobsina.

1510-ben Brandenburgi György kapta, 1764-ben Bethlen birta, 1601-ben pedig részben Toldyé volt.

210. *Zarándhódos.* (Hódos.) Tornovai járás. Területe 2118 kat. hold. Lakói száma 793. Sikságon fekszik, Barza, Köved, Ujarkos, Áldofalva községektől határolva. Földje silány. A falu határa dombos és völgyes. A lakosság másutt keres munkát. Egy Barza felől jövő Kövednek tartó patak szeli át a határt.

A község határán előforduló topografiai nevek: Regăciu (hegyi szántó), Herbeteşii (dombos, szíkes szántó), Stubei (dombos és völgyes szántó), Onieşti (kaszáló), Inic, (erdő, lapályos), Magură (hegyi szőlő), Obersa (cserjés völgy), mely az országútig megy ki, ahol egy csárda áll, Roşag (hegyi szántó, régibb neve: Rovină.)

A község rendes telepítés. A házak száma 169.

Nevezetesebb épülete egy régi birtokos udvarháza.

Egykori birtokosa, ki a kincstártól vette meg, Fok János volt, jelenlegi birtokos: Mahler Tamás.

1561-ben Bessenyei Lénárdé, 1597-ben pedig Segnyey Miklóse volt. 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

211. *Zarándnadas.* (Nádas). Tornovai járás. Területe 15226 kat. hold. Lakói száma 2724. Tiszta román község. Fekszik egy völgykatalanban, a Tiesă-patak mentén. Határolják: Vészalja, Feltót, Felménés, Alménés és Konop. A lakosság földmiveléssel foglalkozik. Nagy erdősége lévén, régebben faszerszámok készítésével is kereste kenyerét.

Hagyományok szerint a jelenlegi Țarină-dűlőben, mely most kaszáló, egy 20 házból álló telepítvény volt, egy másik völgyben, melynek neve Nadasel, 10 volt, ezekből telepítettett be a mai Nádas. A Tiesă-völgyben, a mai Dumbrăva erdőrészénél, úgy mondják, volt egy templom. Most erdő. Itt sírhalmok nyoma van, kereszt helyett kő van, amiért pogány- emléknek tartják. Csontok nem találtattak.

Nádasnak négy dűlője van: Tabăc, Pustăcă, Tirboli, Țarină.

Volt egy régi rézbányája is, melynek annyi nyoma maradt, hogy a Tilădiă-völgyben találnak érc-salakot és van ott egy vízfelfogó. Találtak itt csákányokat és bányafúrókat.

A község pecsétje 1711-ből származik, mely két hegy között egy ágacskát ábrázol, melyet a lakósok Crăng de aur-nak, azaz aranyágnak hívják.

A határt a Csigér vize szeli át, melynek három mellék-patakja van: Tiesă, Tilădă, Pustăci.

A község részben rendesen, másik része pedig rendetlenül épült. A házak száma 561.

Nevezetesebb épülete nincs.

Régi birtokos a Marcibányi-nemzetség, újabb: a Grosz-család.

A községet 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

212. *Zarándpatak.* (Valemare = Nagypatak.) Borossebesi járás. Területe 1321 kat. hold. Lakói száma 412. Tiszta román község. Hegyek közt rejtőző kicsi község, melyet Édeslak, Körösfényes, Holdmészes, Jósáshely és Zombrád határolnak. Fekszik egy magas hegy tetején, a Zombrádról Jósáshelyre vezető közúttól nyugatra. Lent a völgyben van egy a községhez tartozó ipartelep. Földje bérces és sovány. A lakósok földmiveléssel, gyári munkával foglalkoznak, régebben hámorokban dolgoztak.

A határt átszeli a zombrádi patak, mely még egy patakot: a Valea Răului-t veszi fel magába.

A határnak nevezetesebb részei: Dealul Corboiăș és Custielor (erdő), Valea Răului (dűlő), Beltelek, Nimbrasă, Caboies, Bocu, Lăză Lucaciă, Poiena, Sohodol, Dimpul Deja, Dealu Cacova, Dealu doșu, Goniesti.

A község rendesen épült. Utcái egyenesek. Egyik utcájának neve: Iskola-utca.

Épületei közül említésreméltó a Kövér (József) család kastélya, melyhez gyönyörű gyümölcsös-kert tartozik. Messze hires, finom gyümölcs-fajokat termeltek itt.

A községhez több ipartelep, fűrészgár tartozik. A határban vannak egy üveggyár romjai.

Régi birtokos: a Kövér-család, jelenleg Neustadt Leo és Neugröschl Dániel.

1510-ben a solymosi vár tartozéka volt, 1553-ban Nagypatakot a Losonczyak birták, 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

213. *Zimándköz.* Aradi járás. Területe 1311 kat. hold. Lakói száma 1043. Tiszta magyar község. Fekszik Arad közelében, a nagyváradi állami út mellett. Állami kincstári telepítés. Lakócai hevesmegyei földmivesek, kiket Wodianer bankár telepített le a bánkuti pusztán. Ezeket, mikor kötelezettségeiknek nem tudtak eleget tenni, elűzték s 89 földmives családot ide telepített a kincstár. Bánkútról kerülván, a lakósok falujukat Zimánd-Bánkútnak hívják. A földjük termékeny. A lakósok foglalkozása földmivelés.

Különösebb topografiai nevük nincs, mert dülők csak számozva vannak. Említésre méltó két vize: a Rétpatak és Nagy-ér.

A község rendszeres telepítés. Utcái egyenesek. Nevük: Töltés-utca, Fő-utca, Nazarenus-utca, Kis-utca, Mezőhegyesi-út, Nagy-utca. A házak száma 177.

Jelentős épületük alig van, a középületeket kivéve. A telepítés 1852-ben történt. Akkor épült első templomuk. 1883-ban új nagyobb templomuk épült, de ez is dűledező már.

Történelmi nevezetessége: a bánkúti puszta közepe táján átvonuló Traján-sánca.

Birtokosság nincs.

214. *Zimándujfalu.* (Zimánd-Ujfalu). Aradi járás. Területe 1416 kat. hold. Lakói száma 1032. Tiszta magyar község. Fekszik egészen sík vidéken, az Acsev. vonala mentén, a nagyváradi állami-út mellett. Szineke-simándi vicinális-út végpontján, mely út egyszersmind a község fő-utcája.

A földje termékeny. A lakosság földmiveléssel foglalkozik. Eredetileg nógrádmegyei dohánykertészek, kik Csernovics-Ujfalut lakták. 1850-ben a kincstár ide telepítette őket, a zimándi pusztára. Így lett Zimánd-Ujfalu.

A határ nevezetesebb részei: Itt is átfolyik a Rét-patak. Továbbá Száraz-ér (rét), Homokos, Kavicsos, Jeges, Földvár (dülők). Három-határ, (három határhalom.)

A község nagyon szabályosan épült. Egyik utcája: Fő-utca. A házak száma 154. Jelesebb épületei az iskola és vasuti állomás.

A templom fatornyos és rozoga volt s az iskolával együtt volt. 1907-ben épült fel díszes, gótikus stílusú új temploma.

Birtokos: Csupa kis birtokos.

215. Zombrád. (Zimbró.) Borossebesi járás. Területe 7630 kat. hold. Lakószáma 767. Tiszta román község. Fekszik magas hegyek között, egy völgykatlanban. Alakja négyszögű. Keleti részén a Valea Zimbrucului-patak érinti. Végpontja a Zombrád—jászashelyi községi útnak. Átszeli a Zelenski-féle kis iparvasut. Határolják: Ácsfalva, Pelseskefalva, Jászashely, Zarándpatak és Édeslak. Nagy erdőség környezi. A lakosság földmiveléssel, erdei és bányamunkával foglalkozik. Régebben szerszámfát is készítettek. Különösen kitűnt régebben vashányája, vashámora és mangánbányászata. Találtatik még a határban barna-érc és kvarc.

A határban szereplő topografiai nevek: Beltelek, Prisăc, Lucatiesc, Sovrescu Micului, Dealu Mocului, Dealu Popii (erdők), Valea Zimbrucului, Valea Momă, Valea Lustilor (dülők). Legmagasabb hegye a Moma, mely három megye összeshölgellésénél áll.

A község rendesen épült. A házak száma 148.

Épületei közül kiemelkedik a Zelenski-féle kastély.

Régebben látogatott hetipiaca volt; ma ez megszűnt.

Egykori birtokosa a Bochdanovics-család volt. Ma gróf Zelenski Róbert bírja.

1510-ben Zombrót Brandenburi György kapta, 1553-ban a Losonczyaké volt, 1732-ben Raynald modenai herceg kapta.

216. Zöldes. Borossebesi járás. Területe 6123 kat. hold. Lakószáma 614. Tiszta román község. Egy hegyoldalon és Zöldes el nevé völgyi patak mellett fekvő kicsi falu. Határolják: Honcér, Óbersa, Solymosbucsa, Alsószakács, Raj. Egész határát merő sziklás nagy hegyek s mély völgyek foglalják el. Lakószáma csekély földmiveléssel, erdei munkával és gyümölcstermeléssel foglalkoznak. Nagy szilvásaik vannak és mészkövet is lelnek határában. Zöldes 1746-ban csatoltatott Erdélytől Magyarországhoz. Lakószáma erdélyi románok és eredetileg magyarok voltak. A románságnál e családnevek szerepelnek: Fehér, Lakatos, stb.

Topografiai nevek: Marculescu (szántó), Zăpori (kaszáló), Valea Cordi (tisztás), Tieuşă (legelő), Gruia băii (cserjés), Vurvil Lăcului, Omăgu (hegyek). Vizek: Zöldes el (patak), Funtină reţii (forrás), Valea alu Vladimir (hegyi patak), Piatra Rosă (vörös-köves szikla).

A község rendesen épült. A házak száma 148. Szébb épület az Acsev. tiszti laka.

Birtokos az Acsev. régebben (1825. után) a Henglmüller-család bírta.

Zöldes 1441-ig Brankovics Györgyé volt.

217. *Zsigmondháza*. Aradi járás. Területe 2260 kat. hold. Lakói száma 1186. Nagyobb számban németek, kevesebb magyarok és románok lakják.

Fekszik a Maros balpartján, a Maros és a temesmegyei Ujarad között, mely utóbbtól árok választja el, a Marosnak egy régi, holt ága vagy Cigányka-patak.

A lakosság földmiveléssel, kertészkedéssel foglalkozik. A Maroson egymás mellett sűrűn állanak a vizi malmok s így a malomipar, a molnárság egyik főfoglalkozási ága. Van másféle iparos is. Nagyon sokan Aradon találnak munkát gyárakban és malmokban. Egyik kereseti ága a hajózás is, mert mind a mai napig, míg a vashíd meg nem épült, állandó sűrű csónak-összeköttetést tartottak fenn.

Hagyomány szerint a községet 1740-ben alapították. Már akkor Cigányka név alatt Aradhoz tartozott. 1800-ban Lovász Zsigmond ujaradi birtokos elcserélte e részt a buzási pusztáért a kincstárral és elnevezték e helyet Zsigmondházának. Volt tulajdonképen két Zsigmondháza: Nagy- és Kis-Zsigmondháza. Előbbi az Aradhoz tartozó, utóbbi Temes megyében van s neve másképen Kékes.

Zsigmondháza szabálytalanul épült község. Utcái némelyike szűk, mások szélesek, de rövidek.

Birtokos volt Lovász Zsigmond, később ifj. Biró Imre és Kálmán, jelenlegi birtokos báró Sennyey Béláné.

Zsigmondháza határában áll az aradi vértanúk kivégzése helyén az emlékoszlop.

A vashíd megépültével és állandó biztos közlekedés létesültével Zsigmondháza is lényegesen átalakul. Már most is nyájasabb, derültebb arcot öltött, mióta szűk sikátorokból jól gondozott tágas utak, és utcák lettek.

1848-ban a községet a várbeliek felgyújtották. — Egy kútásásnál megtalálták a magyar jakobinusok ezüst pecsét-nyomóját, szabadkőmivesi jelvényekkel.

ARAD VÁRMEGYE TÉRKÉPE.

Kiadatott a vallás- és közoktatásügyi
m. kir. Miniszter úr megbízásából.

Területe : 6075 66 □ km.
Lakosainak száma : 414388 (1910)
Várm.székhely: Arad. újv.

